UNIVERSITY GRANTS COMMISSION

SANSKRIT **CODE: 25**

Unit – 6

व्याकरणसाहित्यस्य विशिष्टाध्यानम्

व्याकरणं भाषाविज्ञानञ्च

Syllabus

Sub Unit-6.1 परिभाषा

SL.NO.		Topics
1.	6.1	परिभाषा सूत्राणि

Sub Unit-6.2 सन्धि:

SL.NO.		Topics
2.	6.2.1	अच् सन्धि:
3.	6.2.2	हल् सन्धि:
4.	6.2.3	विसर्गसन्धि:

Sub Unit-6.3 सुवन्तप्रकरणम्

SL.NO.		Topics
5.	6.3.1	अजन्तशब्दा:
6.	6.3.2	हलन्तशब्दा:

Sub Unit-6.4 समास प्रकरणम्

SL.NO.		Topics
7.	6.4.1	अव्ययीभावसमास:
8.	6.4.2	तत्पुरुषसमास:
9.	6.4.3	वहुव्रीहिसमास:
10.	6.4.4	द्वन्द्वसमास:

Sub Unit-6.5 तद्धितप्रकरणम्

SL.NO.		Topics
11.	6.5.1	अपत्यप्रत्यया:
12.	6.5.2	मत्वर्थीयप्रत्यया:

Sub Unit-6.6 तिङन्तप्रकरणम्

SL.NO.		Topics
13.	6.6	भ्वादयो धातव:

Sub Unit-6.7 प्रत्ययान्तप्रकरणम्

SL.NO.		Topics
14.	6.7.1	णिजन्त:
15.	6.7.2	सन्नन्त:
16.	6.7.3	यङन्त:
17.	6.7.4	यङ्लुगन्त:
18.	6.7.5	नाम धातु:

Sub Unit-6.8 कृदन्त प्रकरणम्

SL.NO.		Topics
19.	6.8	तव्य, तव्यत् इत्यादय:

Sub Unit-6.9 स्त्रीप्रत्यय प्रकरणम्

SL.NO.		Topics
20.	6.9	टाप्, ङीप्, ङीष् इत्यादय:

Sub Unit-6.10 कारकप्रकरणम्

SL.NO.		Topics
21.	6.10.1	कर्तृकारकम्
22.	6.10.2	कर्मकारकम्
23.	6.10.3	करणकारकम्
24.	6.10.4	सम्प्रदानकारकम्
25.	6.10.5	अपादानकारकम्
26.	6.10.6	सम्बन्धपद:
27.	6.10.7	अधिकरणकारकम्

Sub Unit-6.11 परस्मैपदीविधानम आत्मनेपदीविधानं च।

SL.NO.		Topics
28.	6.11.1	परस्मैपदीविधानम्
29.	6.11.2	आत्मनेपदीविधानम्

Sub Unit-6.12 महाभाष्यम्

SL.NO.		Topics
30.	6.12.1	शब्दस्बरूपम्
31.	6.12.2	शब्दानुशासनस्य मुख्यप्रयोजनम्
33.	6.12.3	शब्दानुशासनस्य गौणप्रयोजनानि
34.	6.12.4	शब्दोपदेश:
35.	6.12.5	शब्दस्य नित्यत्वम्
36.	6.12.6	व्याकरणम् इति शब्दस्य अर्थविचार:

Sub Unit-6.13 वाक्यपदीयम्

SL.NO.		Topics
37.	6.13	वाक्यपदीयम् ब्रह्मकाण्डम्

Unit at a Glance

6.1 परिभाषा सूत्राणि 6.2 सन्धिः 6.3 सुवन्तप्रकरणम् 6.4 समासप्रकरणम् 6.5 तद्धितप्रकरणम् 6.6 भ्वादयो धातवः 6.7 प्रत्ययान्तप्रकरणम् 6.8 कृदन्तप्रकरणम् 6.9 स्त्री-प्रत्ययप्रकरणम् 6.10 कारकप्रकरणम् 6.11 परस्मैपदीविधानम् आत्मनेपदीविधानम् 6.12 महाभाष्यम् 6.13 वाक्यपदीयम्

Unit-6 key statements:

Every candidates appearing for NET/SET examination should follow these key (main) points those can help them a better understanding regarding this unit very quickly.

Basic key statements:

6.1 परिभाषा सूत्राणि, 6.3.1 अजन्तशब्दाः 6.3.2 हलन्तशब्दाः 6.6 भ्वादयो धातवः

Standard key statements:

6.2.1 अच सन्धिः 6.2.2 हल् सन्धिः 6.2.3 विसर्गसन्धिः 6.4.1 अव्ययीभावसमासः 6.4.2 तत्पुरुषसमासः 6.4.3 वहुव्रीहिसमासः 6.4.4 द्वन्द्वसमासः 6.8 कृदन्तप्रकरणम् 6.7.1 णिजन्तप्रकणम् 6.7.2 सन्नन्तप्रकरणम् 6.7.3 यङन्तप्रकरणम् 6.7.4 यङ्लुगन्तप्रकरणम् 6.7.5 नामधातु 6.10.1 कर्तृकारकम् 6.10.2 कर्मकारकम् 6.10.3 करणकारकम् 6.10.4 सम्प्रदानकारकम् 6.10.5 अपादानकारकम् 6.10.6 सम्वन्धपदः 6.10.7 अधिकरणकारकम् 6.9 स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्

Advanced key statements:

6.5.1 अपत्यप्रत्ययाः 6.5.2 मत्वर्थीयप्रत्ययाः 6.12.1 महाभाष्यस्य शब्दस्वरूपम् 6.12.2 शब्दानुशासनस्य मुख्यप्रयोजम् 6.12.3 शब्दानुशासनस्य गौणप्रयोजनानि 6.12.4 शब्दोपदेशः 6.12.5 शब्दस्य नित्यत्वम् 6.12.6 व्याकरणम् इति शब्दस्य अर्थविचारः 6.13 वाक्यपदीयस्य ब्रह्मकाण्डम्।

6.1 परिभाषा:

6.1.1 संहितासंज्ञा – पर: सन्निकर्ष: संहिता।

6.1.2 संयोग: - हलौऽन्तरा संयोग:

6.1.3 गुणसंज्ञा – अदेङ्गुण:।

6.1.4 बृद्धिसंज्ञा – बृद्धिराद्वैच्।

6.1.5 प्रतिपदिकसंज्ञा – क. कृत्तद्धितसमामाश्च।

ख. अर्थवदधातुरप्रत्यय: प्रतिपदिकम्।

6.1.6 – नदीसंज्ञा – क. मू स्त्राख्यौ नदी – अर्थात् ईकारान्त ऊकारान्तश्च नित्यस्त्रीलिङ्ग: शब्द: नदीसंज्ञको भवति। अस्मिन् विषये उदाहरणं खलु – कुमारी, नदी।

ख. नेयङुवङ् स्थानावस्त्री – सूत्रमिदं नदीसंज्ञाया: निषेधसूत्रम्।

ग. वामि – इत्यनेन सूत्रेण ि-कारान्तु कारानस्य च नदी-संज्ञा भवति। यथा – श्रियम्, श्रीणम्।

घ. ङिति ह्रस्वश्च – ङित् परे मति ह्रस्वान्तस्य नदीसंज्ञा भवति। यथा – मत्यै मतये, धेन्वै.. धेनवे।

6.1.7 क. घि-संज्ञा - 'शेषो घ्यसखि'।

ख. 'पति: समास एव'। उदाहरणम् भूपतिना।

ग. 'षष्ठीयुक्तश्छन्ससि वा'। - उदाहरणम् क्षेत्रस्य पतिना वयम्।

6.1.8 – उपधा संज्ञा - 'आलौऽन्तात् पूर्व उपाधा'। अस्मिन् विषये उदाहरणं खलु 'मनस्' – इत्यत्र 'अस्' इत्यस्य उपधासंज्ञा भवति।

6.1.9–अपृक्तसंज्ञा – क. अपृक्त एकाल्-प्रत्यय'। अर्थात् 'एकाल' य: प्रत्यय: तस्य अपृक्त: - संज्ञा भवति।

6.1.10 –गतिसंज्ञा – क) गतिश्च, ख. ऊर्यादि....., ग. अनुकरणं चानिति परम्, घ. आदरनादरयोः दससती, ङ. भूषणेऽलम् च. अन्तरपरिग्रहे छ. कणेमनसी श्रद्धाप्रतिघाते ज. पूरोव्ययम् (झ) अस्तं च। (ञ) अच्छ गत्यर्थवदेषु. (ट) अदोऽनुपदेशो (ठ) तिरोऽन्तर्धौ (ड) विभाषा कृञि (ढ) उपाजेऽन्वाजे। (ण) साक्षात् प्रभृतीनि च (त) अनत्याधान उरसीमनसी (थ) मध्ये पदे निवचने च (द) नित्यं हस्ते पाणावुपयमने (ध) प्राध्वं वन्धने (न) जीविकोपनिषदारौपम्ये।

6.1.11 पदसंज्ञा – क) सुप्तिङन्तं पदम् – इत्यत्र सुप्तङन्तं भवति विशेषणम्, पदं भवति विशेष्यः। (ख) न : केत् (ग) सिति च (घ) स्वादिष्वसर्वनामस्थाने।

6.1.12 विभाषा-संज्ञा – न वेति विभाषा।

6.1.13 सर्वण -संज्ञा – तुल्यस्यप्रयत्नं सवर्णम्।

6.1.14 टि-संज्ञा – अचोऽन्तादि

6.1.15 प्रगृह्य-संज्ञा –क. न ईदूदेद्द्विवचनम् प्रगृह्यम्।

ख. अदसो मात्। ग. शे घ. निपात एकाजनाङ् ङ. ओत्, च. सम्बुन्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे छ. उञः ञ. ॐ ट. ईदूतौ ठ. सप्तम्यर्थे।

6.1.16 सर्वनामस्थानसंज्ञा –क. शि सर्वनामस्थानम् ख. शुडनपुंसकस्य।

6.1.17 भसंज्ञा –क. यचि भम् ख. तसौ मत्वर्थे ग. अयस्मयादीनिच्छन्दसि अनेन सूत्रेन पदसंज्ञापि भवति।

6.1.18 सर्वनामसंज्ञा –क. सर्वादीनि सर्वनामानि ख. विभाषा दिक्समासे वहुब्रिहौ ग. विभाषा जसि घ. प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमा घ. पूर्वापरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि। ङ. स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् च. अन्तरं वहिर्योगोप संव्यनयोः।

6.1.19 निष्ठा संज्ञा –क्त-क्तवतु निष्ठा।

6.2.1. अथाच्सन्धि:

१. इको घनचि – ६/१/७७

वरदराज: - इक: स्थाने यन् स्यादचि संहितायां विषये,

यथा – सुधी + उपास्य = सुधी उपास्य

२. तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वसय् – १/१/६५

वरादराज: सप्तमीनिदेशेन विधीयमानं कार्य्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य वोध्यम्।

३. स्थाने इन्तरतम: - १/१/५०

वरादराज: प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेस: स्यात्ॅ

४. अनचि च – ८/४/४८

वरादराज: - अच: परस्य यरो द्वे वा स्तो न त्वचि, इति धकारस्य द्वित्वेन सु ध् ध् य् उपास्य इति जाते।

५. झलां जश् झशि – ८/४/५३

वरादराज: स्पष्टम् इति –पूर्वधकारस्य दकार:।

६. संयोगात्नस्य लोप: ८/२/२३

वरदराज: संयोगगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोप: स्यात्।

७. अलोऽन्त्यस् – १/१/५२

वरदराज: षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्त्यस्याल ओदश: स्यात्। इति यलोपे प्राप्ते इति यलोपे प्राप्ते – (यण: प्रतिषेधो वाच्य:।)

उदाहरणम् – (i) सुद्ध्युपास्य: = सुधी + उपास्य:। (iii) धान्द्रंश: = धातृ + अंश: (iv) लाकृति: = लृ + आकृति:

८. एचोऽयवायाव: - ६/१/७८

वरदराज: - एच: क्रमादय् अव आय् आव एते स्युरचि।

९. यथासंख्यमनुदेश: समानाम् — १/३/१०

१०. वरदराज: - समसम्वन्धी विधिर्यथासंख्यां स्यात्।

यथा — हरे + ए = हरये।। नै + अक: = नायक: । पौ + अक: = पावक:। विष्णो + ए = विष्णवे।

११. वान्तो यि प्रत्यये — ६/१/७९

वरदराज: यकारादौ प्रत्यये परे औदौतोरव्आव् एतौ स्त:।

यथा — गो + यम = गव्यम्।। नो + यम = नाव्यम्। गो + यूक्ति: = गव्यूति,

१२. तपरस्तत् कालस्य — १/१/७०

वरदराज: - त: परो यस्मात् स च तात्परश्चोच्चार्यमानसमकालस्यैव संज्ञा स्यात्।

१३. आद् गुण: ६/१/८७

वरदराज: अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुण आदेस: स्यात्।

यथा — उप + इन्द्र: = उपेन्द्र:। गङ्गा + उदकम् = गङ्गोदकम्।

१४. उपदेशेऽजनुनासिक इत् — १/३/२

वरदराज: उपदेशेऽमुनासिकोऽजित्संज्ञ: स्यात्। प्रतिज्ञानुनासिक्य: पाणिनीया:। लण्सूत्रस्थावर्णेर सहोच्चार्यमाणो रेको रलयो: संज्ञा।

१५. उरण् रपर: - १/१/५१

वरदराज: ऋ इति त्रिंशत: संज्ञेत्युक्तम्। तत्स्थाने योऽन् स रपर: सन्नेव प्रवर्तते।

यथा — कृष्ण + ऋद्धि = कृष्णर्द्धि:।

तव +.. कार = तवल्कार:।

१६. लोप: शकाल्यस् — ८/३/१९

वरदराज: अवर्णपूर्वयो: पदान्तयोर्यवयोलोपोवाऽशि परे।

१७. पूर्वत्रासिद्धम् – ८/२/१

वरदराज: सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा, त्रिपाद्यमपि पूर्व प्रति परं शास्त्रमदिद्धम्

यथा - हरे+ इह – इर इह। हरय् + इह – हरयिह।

१८. वृद्धिरादैच् – १/१/१

वरदराज: आदैच्च वृद्धिसंज्ञ: स्यात्।

१९. वृद्धिरेचि – ६/१/८८

वरदराज: - आदेचि परे वृद्धिरेकादेश: स्यात्। गुणापवाद:

यथा – कृष्ण + एकत्वम् – कृष्णैकत्वम्

गङ्गा + ओघ: – गङ्गौघ:

देव + ऐश्वर्यम् – देवैश्वर्यम्।

२०. एत्येधतूध्सु – ६/१/८९

वरादराज: अवर्णदेजाद्योरेत्येधत्योरुठि च परे वृद्धिरेकादेश: स्यात्।

यथा – उप + एधते – उपैति।

प्रष्ठ + ऊह: – प्रष्ठौह:।

२१. उपसर्गा: क्रियायोगे – १/४/५९

वरदराज: प्रादय: क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा: स्थ्य:। प्र, परा,। अप, सम्, अव, निस, निर, दुस, दुर, वि,

आङ्, नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अभि, प्रति, प्ररि, उप – एते प्रादय:।

२२. भूवादयो धातव: – १/३/१

वरदराज: - क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञा: स्यु:।

२३. उपसर्गदृति धातौ – ६/१/९१

वरादराज: - अवर्णान्तुदुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेश: स्यात्।

यथा – प्र + ऋ च्छति – प्रार्च्छति

२४. एङि पररुपम् – ६/१/९४

वरदराज: आदुपसर्गादेङादौ धातौ पररुपमेकादेश: स्यात् ।

यथा – प्र + एजते – प्रेजते।

उप + ओषति – उपोषति।

२५. अचोऽन्त्यादि टि – १/१/६४

वरदराज: अचां मध्ये योऽन्त्य: स आदिर्यस्य अट्टिसंज्ञं स्यात् । (शक्रध्वादिषु पररूपं वाच्यम्)। तच्च टे:।

यथा – शक + अन्धु: – शकन्धु:।

कर्क + अन्धु: – कर्कन्धु:।

२६. ओमाङोश्च – ६/१/९५

वरदराज: - ओमि आङि चात्परे पररुपमेकादेश: स्यात्

यथा – (१) शिवायों नम: – शिवाय ओं नम:

(२) शिव एहि – शिव + आ + इहि – शिव एहि

२७. अन्तादिवच्च – ६/१/८५

वरदरार: - योऽयमेकादेश: स पूर्वस्यान्तवत् परस्यादिवत् ।

यथा – शिव + एहि – शिवोहि।

२८. अक: दीर्घ: - ६/१/१०१

वरदराज: – अक: सवर्णेऽचि परे पूर्वपरयोदीर्घ: एकादेश: स्यात्। यथा श्री + ईश: – श्रीश:। विष्णु + उदय: – विष्णूदय, होतृ + ऋकार: – होतृकार।

२९. एङ: पदान्तदति – ६/१/१०९

वरदराज: पदान्तदेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेश: स्यात्।

यथा – हरे + अव – हरेऽव।

विष्णो + अव – विष्णोऽव।

३०. सर्वत्र विभाषा गो: – ६/१/१२२

वरदराज: - लोके वेदे चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभाव: पदान्ते।

यथा – गो + अग्रम् = गो अग्रम्/गो इग्रम्।

३१. अनेकाल्शित् सर्वस्य १/१/५५

वदराज: - इति-प्राप्ते

३२. भिच्च – १/१/५३

वरदराज: भिदनेकालप्यन्त्यस्यैव स्यात्

३३. अवङ् स्कोटायनस्य – ६/१/१२३

वरदराज: - पदान्ते एङन्तस्य गोरवङ् वाऽचि

यथा – गो + अग्रम् – गवाम्।

३४. इन्द्रे च – ६/१/१२४

वरदराज: गोरवङ् स्यादिन्द्रे।

यथा – गो + इन्द्र: – गवेन्द्र:।

३५. धूराद्धूते च – ८/२/८४

वरदराज: – दूरात् सन्धोधने वाक्यस्य टे: प्लुतो वा।।

३६. प्लुतप्रसृह्या अचि नित्यम् – ६/१/१२५

वरदराज: एते इचि प्रकृत्या स्यु

यथा – आगच्छ कृष्णत + अत्र गौश्चरति – अगच्छ कृष्णत अत्र गौश्चरति

३७. ईदूदेद्द्विवचनम् प्रगृह्यम् – १/१/११

वरदराज: - ईदूदेदम्तं द्विवचनम् प्रगृह्यं स्यात्।

यथा – हरी + एतौ – हरी एतौ। विष्णु + इमौ – विष्णुइमौ

३८. अदसो मात् – १/१/११

वरदराज: अस्मात्परावीदूतो प्रगृह्यौ स्त:।

यथा – अमी + ईशा: – अमी ईशा:।

३९. चादयोऽसत्त्वे – १/४/५७

वरदराज: अद्रव्यार्थश्चादयो निपाता: स्यु:।

४०. प्रादय: - १/४/५८

वरदराज: एतेऽपि तथा।

४१. निपात एकाजनाङ् – १/१/१४

वरदराज: एकोऽज निपात आङ्वर्ज:

यथा – इ + इन्द्र:। उ +उमेश: – उ उमेश:

४२. ओत् – १/१/१५

वरदराज: ओदन्तो निपात: प्रसृह्य स्या।

यथा – अहो + ईशा: – अहो ईशा:।

४३. सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे – १/१/१६

वरदराज: सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ परे।

यथा – विष्णो + इति – विष्णो इति।

४४. मय उञो वो वा – ८/३/३३

वरदराज: मय: परस्य उञो वो वाऽचि

यथा – किमु +उक्तम् –किम्वुक्तम्/किमु उक्तम्।

४५. इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च – ६/१/१२७

वरदराज: पदान्ता इको ह्रस्वा वा स्युरसवर्णेऽचि। ह्रस्वविधिसामर्थ्यान्न स्वरसन्धि:।

यथा – चक्रा + अत्र – चक्रि अत्र/चक्र्यत्र।

४६. अचो रहाभ्यां द्वे – ८८/४/४६

वरदराज: – अच: पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्त:।

यथा – वापी + अश्व: – वाप्यश्व:।

४७. ऋत्यक: – ६/१/१२८

वरदराज: - ऋति परे पदान्ता अक: ग्राग्वद्वा।

यथा – व्रह्मा + ऋषि: – व्रह्म ऋषि:/ व्रह्मर्षि:

6.2.2. हल्सन्धिः:

१. श्तोः श्चुना श्चुः (८/४/४०)

वरदराजः सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः।

उदाहरणम् – रामशेते – रामस् + शेते

रामश्चिनोति – रामस् +चिनोति

सच्चित् – सत् + चित्

शार्ङ्गिञ्जय – शार्ङ्गिन् +जय

२. शात् (८/४/४)

वरदराजः – शात् परस्य तवर्गस्य तवर्गस्य चुत्वं न स्यात्।

उदाहरणम् – विश्नः – विश + नः

प्रश्नः – प्रश् +नः

३. ष्टुना ष्टुः (८/४/४१)

वरदराजः स्तो ष्टुना योगे ष्टुः स्यात् ।

उदाहरणम् – रामष्ष्ठः –रामस् + षष्ठः

वमष्ठीकते – रामस् +टीकते

पेष्टा – पेष् +ता

तट्टीका – तत् +टीका

चक्रिन्टोकसे – चक्रिन् + ढौकसे

४. न पदान्ताट्टोरनाम् – (८/४/४२)

वरदराज: – पदान्ताट्टवर्गात् परस्यानाम: स्तो: ष्टुर्न स्यात्। षट् सन्त:। षट्ते पदान्तात् किम्? हट्टे। टो: किम्? सर्पिष्टमम्। (अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम्)

उदाहरनम् – सर्पिष्टमम् – सर्पिष् + तमम्

षण्णाम् – षण् +नाम्

षण्णवति: – षण् + नवति:

षण्णगर्य्य: – षण् + नगर्य्य:

५. तो: षि (८/४/४३)

उदाहरणम् – सन्वष्ठ: – सन् +षष्ठ:

६. झलां जशोऽन्ते – (८/२/३९)

वरदराज: – पदान्ते झलां जश: स्यु:।

उदाहरणम् – वागीश: – वाक् + इश:

७. यरोऽनुनासिकेऽननासिको वा (८/४/४५)

वरदराज: – यर: पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात्

उदाहरणम् – एतन्मुरारि: - एतद् +मुरारि:

थन्मात्रम् – तत् + मात्रम्

चिन्मयम् – चित् +मयम्

८. तोर्लि ८/४/६०

वरदराज: – तवर्गस्य लकारे परे परसवर्ण:

उदाहरणम् – तल्लय: – तद् + लय:

विद्वाल्लिंखति – विद्वान् + लिखति

९. उद: स्थास्तम्भो: पूर्वस्य (८/४/६१)

वरदराज: उद: परयोस्थास्तम्भो: पूर्वसवर्ण:।

उदाहरणम् –

१०. थस्मादित्युत्तरस्य – (१/१/६७)

वरदराज: – पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमानं कार्य्यं वणान्तरेणाव्यवहि परस्य ज्ञेयम्।

उदाहरणम् –

११. आदे: परस्य (१/१/५४)

वरदराज: – परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्वोध्यम् इति सस्य थ:।।

उदाहरणम् –

१२. झरो झरि सवर्णे (८/४/६५)

वरदराज: हल परस्य झरो लोप: सवर्णे झरि।।

उदाहरणम्

१३. खरि च (८/४/५५)

वरदराज: – खरि झलां चर: स्यु:। इत्युदो दस्य त:

उदाहरम् – उत्थानम् – उद् + थानम्

उत्तम्भनम् – उद् +स्तम्भनम्

१४. झयो होऽन्यतरस्याम् (८/४/६२)

झय: परस्य हस्य वा पूर्वसवर्ण:। नादस्य मोषस्यय संवारस्य महाप्राणस्य तादृशो र्काचतुर्थ:।

उदाहरणम् – वाग्मरि: – वाक् + हरि:

वाग् हरि: – वागमरि

१५. शश्छेऽटि (८/४/६३)

वरदराज: – झय: परस्य शस्य चो वाऽटि। तद् शिव इत्यत्र सस्य श्चुत्ययेन जकारे कृते खरि चेति जकारस्य चकार:। तच्छिव:। तच्शिव:। (त्वममीति वाच्यम) तच्श्लोकेन।।

उदाहरनम् – तच्छिव: – तद् + शिव:

तच्श्लोकेन – तद् + श्लोकेन

१६. मोऽनुस्वार: (८/३/२३)

वरदराज: मान्तस्य पदस्ययानुस्वारो हलि। हरिं वन्दे।

उदाहरणम् – हरिम् वन्दे – हरिं वन्दे

१७. नश्चापदान्तस्य झलि – (८/३/२४)

वरदराज: नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वार:। यशांसि। अक्रंस्यते। झलि किम्? मन्यते।

उदाहरणम् – मशान् +सि – मशांसि।

आक्रम् +स्यते – आक्रंस्यते।

मन् + यते – मन्यते।

१८. अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण: (८/४/५८)

वरदराज: स्पष्टम्। शान्त:।।

उदाहरणम् – शाम् +त:

१९. वा पदान्तस्य – (८/४/५९)

वरदराज: – त्वङ्करोषि, त्वंकरोषि।।

उदाहरणम् – त्वङ्करोषि – त्वम् + करोषि

२०. मो राजि सम: क्वौ (८/३/२५)

वरदराज: (क्विवन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात्)

उदाहरनम् : सम् +राट् – सम्राट्

२१. हे मपरे वा (८/३/२६)

वरदराज: मपरे हकारे परे मस्य मो वा। किम् शालयति, किं शालयति। (यमल – परे यवला वा)।

कियं् ह्य:, किं ह्य:। किवं ह्वलयति, किं ह्वलयति। किल्ं ह्लादयति, किं ह्लादयति।

उदाहरणम् – किम् + शालयति

किम् + ह्य:

किम् + ह्वलयति

२२. नपरे न: (८/३/२७)

वरदराज: - नपरे हकारे मसय् नो वा। किन् ह्नुते, किं ह्नुते।।

उदाहरणम् – किम् + ह्नुते – किन् ह्नुते

किम् + ह्नते – किं ह्नुते

२३. आद्यन्तौ टकितौ – (१/१/४६)

वरदराज: चित्कितौ यस्योकतौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्त:।।

२४. ङणो: कुक्टुक् शरि (८/३/२८)

वरदराज: वा स्त:। (चयो द्वितीया: शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम्)। प्राङ्ख् षष्ठ:, प्राङ्क्षष्ठ:, प्राङ् षष्ठ:। सुगण्ठ् षष्ठ: सुगन्ट्षष्ठ:, सुगण् षष्ठ:।।

उदाहरणम् – प्राङ्म् षष्ठ: – प्राङ् क् + षष्ठ:

२५. ड: सि धुट् (८/३/२९)

वरदराज: डात्परस्य सस्य धुड्वा। षट्त्सन्त:, षट् सन्त:।।

उदाहरणम् – षट्त्सन्त: – षड् +सन्त:

२६. नश्च – (८/३/३०)

वरदराज: – नान्तात् परस्य सस्य धुड् वा। सन्त्स:, सन्स:।।

उदाहरणम् – सन्त् स: – सन् + ध्स:

२७. शि तुक् (८/३/३१)

वरदराज: - पदान्तस्य नस्य शे परे तुग्वा। सञ्शम्भु:। सञ्च्छम्भु:। सञ्च्शम्भु: सञ्शम्भु:।।

उदाहरणम् – सञ्च्छम्भ: सनत् + शम्भु:

सञ्चशम्भु: –

२८. ङमो ह्रस्वादचि ङमुण नित्यम् (८/३/३२)

वरदराज: ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो ङमुट् । प्रत्यङ्ङात्मा। सुगन्नीश:। सन्नच्युत:।।

उदाहरणम् – प्रत्यङ् + आत्मा – प्रत्यङ्ङात्मा

सुगण् + ईश: – सुगन्नीश:

सन् + अच्युत: – सन्नुच्यत: ।।

२९. शम:सुटि – (८/३/५)

वरदराज: – समो रु: सुटि।।

उदाहरणम् –

३०. अत्रानुनासिक: पूर्वस्य तु वा – (८/३/२)

वरदराज: - अत्र रूप्रकरणे रो: पूर्वस्यानुनासिको वा।।

उदाहरणम्

३१. अनुनासिकात् परोऽनुस्वार: (८/३/४)

वरदराज: – अनुनासिकं विहाय रो: पूर्वस्मात् परोऽनुस्वारागम:।।

उदाहरणम् –

३२. खरवसानयोर्विसर्जनीय: (८/३/१५)

वरदराज: खरि अवसाने च पदान्तस्य रेकस्य विसर्ग:। (संपुंकानां सो वक्तव्य:) संस्स्कर्ता, संसस्कर्ता।।

उदाहरणम् – संस्स्कर्ता – संर् + स्कर्ता

संसस्कर्ता – सर् + स्कर्ता

३३. पुम: खय्यम्परे (८/३/६)

वरदराज: अम्परे खयि पुमो रु:। पुंस्कोकिल:, पुंस्कोकिल:।।

उदाहरणम् – पुंस्कोकिल: - पुंम् + कोकिल:

पुंस्कोकिल: – पुम् + कोकिल:

३४. नश्छव्यप्रशान् (८/३/२७)

वरदराज: अम्परे छवि नान्तस्य पदस्य रु:, नतु प्रशान् शब्दस्य।।

३५. विसर्जनीयस्य स: - ८/३/३४)

वरदराज: - खरि। चक्रिंस्तायस्व, चक्रिं त्रायस्व। अप्रशान् किम् प्रशान् तनोति। पदस्येति किम्? हन्ति।।

उदाहरणम् – चक्रिंस्त्रायस्व – चक्रिंन् + त्रायस्व

३६. नृन् पे – (८/३/१०)

वरदराज: नृनित्यस्य रुर्वा पे।।

उदाहरणम् –

३७. कुप्वो: क पौ च – (८/३/२७)

वरदराज: कवर्गे पवर्गे च विसर्गस्य क पौ स्त:, चाद्विसर्ग:। नृँ पाहि, नृँ: पाहि, नृं पाहि, नृं: पाहि। नृन् पाहि।।

उदाहरणम्– नृँ पाहि – नृँ + पाहि

३८. तस्य परमाम्रेडितम् – (८/१/२)

वरदराज: द्विरुक्तस्य परमाम्रेडितं स्यात्।

३९. कानाम्रेडिते (८/३/१२)

वरदराज: – कान्नाकारस्य रु स्यादाम्रेडिते। कांस्कान्, कांस्कान्।।

उदाहरणम् – कांस्कान् – कांन् + कान्

कांस्कान् – कान् + कान्

४०. छे च – (६/१/७३)

वरदराज: – ह्र स्वस्य छे तुक्। शिवच्छाया।।

उदाहरणम् – शिवच्छाया – शिव + छाया

४१. पदान्ताद्वा (६/१/७६)

वरदराज: दीर्घात्पदान्ताच्छे तुग् वा। लक्ष्मीच्छाया, लक्ष्मीछाया।।

।। इति हल्सन्धि:।।

6.2.3. विसर्गसन्धि:

१. विसर्जनीयस्य स: (८/३/३४)

वरदराज: – मरि

उदाहरणम् – विष्णु: + त्राता – विष्णुस्त्राता।

२. वा शरि (८/३/३६)

वरदराज: – कारि विसर्जनीयस्य विसर्गो वा।

उदाहरणम् – हरि: +शेते – हरि: शेते/हरिश्शेते।

३. शसजुषो रु: (८/२/६६)

वरदराज: – पदान्तस्य सस् सजुषश्च रु: स्यात्।

४. अतो रोरप्लुतादप्लुते (६/१/११३)

वरदराज: अप्लुतादत: परस्य रोरु: स्यादप्लुतेऽति।

उदाहरणम् – शिवस् + अर्च्य: – शिवोऽर्च्य:।

५. हशि च (६/१/११४)

वरदराज: – तथा।

उदाहरणम् – शिवस् + वन्द्य: – शिवो वन्द्य:।

६. भोभगोअघोअपूर्वस्य मोऽशि (८/३/१७)

वरदराज: एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशोऽशि। देवा इह, देवामिह। भोस् भगोस् अघोस् इति सान्ता निपाता: तेषां रोर्यत्वे कृते।

उदाहरण्म – देव्ा इह, देवामिह।

७. हलि सर्वेषाम् (८/३/२२)

वरदराज: भोभगोअघोअपूर्वस्य यस्य लोप: स्याद्धलि।

उदाहरणम् – भोस् + देवा: – भो देवा:, अघोस् + याहि – अघो याहि,

८. रोऽसुपि (८/२/५९)

वरदराज: – अह्नो रेफादेशो न तु सुपि।

उदाहरम् – अहन् + अह: – अहरह:, अहन् + गण: – अहर्गण:।

९. रो रि (८/३/१४)

वरदराज: रेफस्य रेफे परे लोप:।

१०. ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घऽण: (६/३/१११)

वरदराज: ढरेफयोर्लोपनिमित्तयो: पूर्वस्याणो दीर्घ:। पुना रमते। हरीरम्य:। शम्भूराजते। अण: किम्? तृढ:। वृढ़। मनस् रथ इत्यत्र रुत्वे कृते हशि चेत्युत्वे रोरीति लोपे च प्राप्ते।

उदाहरणम् – पुनर् + रमते – पुना रमते, हरिस् + रम्य: – हरी रम्य:, शम्भुस् + राजते – शम्भुराजते। मनस् रथ:।

११. विप्रतिषेध परं कार्यम् (१/४/२)

वरदराज: तुल्यवलविरोधे परं कार्यं स्यात्। इति लोपे प्राप्ते। पूर्वत्रासिद्धमिति रोरीत्यस्यासिद्धत्वादुत्वमेव।

उदाहरणम् – मनस् + रथ:

मनर् + रथ: - मनोरथ:।

१२. एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समापे हलि – (६/१/१३२)

वरदराजः अककारयोरेतओदोर्यः सुस्तस्य लोपो हलि न तु नञ्समासे। एष विष्णुः । स शम्भुः। अको किम्? एषको रुद्रः। अनञ् समासे किम्? असः शिवः। हलि किम्? एषोऽए।।

उदाहरणम् – एषस् + विष्णुः –एष विष्णुः, सस् + शम्भुः – स शम्भुः, एषकस् + रुद्रः – एषको रुद्रः, असस् + शिवः – असः शिवः, एषस् + अत्र – एषोऽत्र।

१३. शोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् (६/१/१३४)

वरदराजः स इत्यस्य सोर्लोपः स्यादचि पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत।

उदाहरणम् – सस् + इमामविड्ढि – सेमामविड्ढि। ससु + एषः – सैषः, दाशरथिस् + रामः – दाशरथी रामः।

6.3.1. अजन्त (शब्दरूपाणि)

6.3.13. a राम

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	रामः	रामौ	रामाः
द्वितीया	रामम्	रामौ	रामान्
तृतीया	रामेण	रामाभ्याम्	रामैः
चतुर्थी	रामाय	रामाभ्याम्	रामेभ्यः
पञ्चमी	रामात्	रामाभ्याम्	रामेभ्यः
षष्ठी	रामस्य	रामयोः	रामेषु
सप्तमी	रामे	रामयोः	रामेषु
सम्वोधन	राम!	रामौ	रामाः

6.3.13. b सर्व्व

पुंलिङ्गम्

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	सर्व्वः	सर्व्वौ	सर्व्वे
द्वितीया	सर्व्वम्	सर्व्वौ	सर्व्वान्
तृतीया	सर्व्वेण	सर्व्वाभ्याम्	सर्व्वैः
चतुर्थी	सर्व्वस्मै	सर्व्वाभ्याम्	सर्व्वेभ्यः
पञ्चमी	सर्व्वस्मात्	सर्व्वाभ्याम्	सर्व्वेभ्यः
षष्ठी	सर्व्वस्य	सर्व्वयोः	सर्व्वेषाम्
सप्तमी	सर्व्वस्मिन्	सर्व्वयोः	सर्व्वेषु
सम्वोधन	सर्व्व	सर्व्वौ	सर्व्वे

क्लीवलिङ्गम्

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	सर्व्वम्	सर्व्वे	सर्व्वाणि
द्वितीया	सर्व्वम्	सर्व्वे	सर्व्वाणि
तृतीया	सर्व्वेण	सर्व्वाभ्याम	सर्व्वैः
चतुर्थी	सर्व्वस्मै	सर्व्वाभ्याम्	सर्व्वेभ्यः
पञ्चमी	सर्व्वस्मात्	सर्व्वाभ्याम्	सर्व्वेभ्यः
षष्ठी	सर्व्वस्मात्	सर्व्वाभ्याम्	सर्व्वेभ्यः
सप्तमी	सर्व्वस्मिन्	सर्व्वयोः	सर्व्वेषु
सम्वोधन	सर्व्व	सर्व्वौ	सर्व्वे

स्त्रीलिङ्गम्

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	सर्व्व	सर्व्वे	सर्व्वाः
द्वितीया	सर्व्वाम्	सर्व्वे	सर्व्वाः
तृतीया	सर्व्वया	सर्व्वाभ्याम	सर्व्वाभिः
चतुर्थी	सर्व्वस्यै	सर्व्वाभ्याम्	सर्व्वाभिः
पञ्चमी	सर्व्वस्याः	सर्व्वाभ्याम्	सर्व्वाभ्य
षष्ठी	सर्व्वस्याः	सर्व्वयोः	सर्व्वासाम्
सप्तमी	सर्व्वस्याम्	सर्व्वयोः	सर्व्वासु
सम्वोधन	सर्व्वे	सर्व्वे	सर्व्वाः

6.3.1.c. विश्वपा

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	विश्वपाः	विश्वपौ	विश्वपाः
द्वितीया	विश्वपाम्	विश्वपौ	विश्वपः
तृतीया	विश्वपा	विश्वपाभ्याम्	विश्वपाभिः
चतुर्थी	विश्वपे	विश्वपाभ्याम्	विश्वपाभ्यः
पञ्चमी	विश्वपः	विश्वपाभ्याम्	विश्वपाभ्यः
षष्ठी	विश्वपः	विश्वपोः	विश्वपाम्
सप्तमी	विश्वपि	विश्वपोः	विश्वपासु
सम्वोधन	विश्वपाः	विश्वपौ	विश्वपाः

6.3.1.d. हरि

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	हरिः	हरी	हरयः
द्वितीया	हरिम्	हरी	हरीन्
तृतीया	हरिणा	हरिभ्याम्	हरिभिः
चतुर्थी	हरये	हरिभ्याम्	हरिभ्यः
पञ्चमी	हरेः	हरिभ्याम्	हरिभ्यः
षष्ठी	हरेः	हर्योः	हरीनाम्
सप्तमी	हरेः	हर्यौ	हरिषु
सम्वोधन	हरे	हरी	हरयः

6.3.1.e. त्रि

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	त्रयः	तिस्रः	त्रीणि
द्वितीया	त्रीन्	तिस्रः	त्रीणि
तृतीया	त्रिभिः	तिसृभिः	त्रिभिः
चतुर्थी	त्रिभ्यः	तिसृभ्य	त्रिभिः
पञ्चमी	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	त्रिभ्यः
षष्ठी	त्रयाणाम्	तिसृणाम्	त्रयाणाम्
सप्तमी	त्रिषु	तिसृषु	त्रिषु

6.3.1.f. सखि

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	सखा	सखायौ	सखायः
द्वितीया	सखायम्	सखायौ	सखीन्
तृतीया	सख्या (२)	सखिभ्याम्	सखिभिः
चतुर्थी	सख्ये	सखिभ्याम्	सखिभ्यः
पञ्चमी	सख्युः	सखिभ्याम्	सखिभ्यः
षष्ठी	सख्युः	सख्योः	सखीनाम्
सप्तमी	सख्यौ	सख्योः	सखिषु
सम्वोधन	सखे	सखायौ	सखायः

6.3.1.g. सुधी

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	सुधीः	सुधियौ	सुधियः
द्वितीया	सुधियम्	सुधियौ	सुधियः
तृतीया	सुधिया	सुधीभ्याम्	सुधीभिः
चतुर्थी	सुधिये	सुधीभ्याम्	सुधीभ्यः
पञ्चमी	सुधियः	सुधीभ्याम्	सुधीभ्यः
षष्ठी	सुधियः	सुधियोः	सुधियाम्
सप्तमी	सुधियि	सुधियोः	सुधीषु
सम्वोधन	सुधीः	सुधियौ	सुधियः

6.3.1.h. गुरु

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	गुरुः	गुरू	गुरवः
द्वितीया	गुरुम्	गुरु	गुरुन्
तृतीया	गुरुना	गुरुभ्याम्	गुरुभिः
चतुर्थी	गुरवे	गुरुभ्याम्	गुरुभ्यः
पञ्चमी	गुरोः	गुरुभ्याम्	गुरुभ्यः
षष्ठी	गुरोः	गुर्व्वोः	गुरुनाम्
सप्तमी	गुरौ	गुर्व्वोः	गुरुषु
सम्वोधनम्	गुरो	गुरु	गुरवः

6.3.1.i. गुरु

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	पिता	पितरौ	पितरः
द्वितीया	पितरम्	पितरौ	पितृन्
तृतीया	पित्रा	पितृभ्याम्	पितृभिः
चतुर्थी	पित्रे	पितृभ्याम्	पितृभ्यः
पञ्चमी	पितुः	पितृभ्याम्	पितृभ्यः
षष्ठी	पितुः	पित्रोः	पितृनाम
सप्तमी	पितरि	पित्रोः	पितृषु
सम्वोधनम्	पितः	पितरौ	पितरः

6.3.1.jगौ

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	गौः	गावौ	गावः
द्वितीया	गाम्	गावौ	गाः
तृतीया	गवा	गोभ्याम्	गोभिः
चतुर्थी	गवे	गोभ्याम्	गोभ्यः
पञ्चमी	गोः	गोभ्याम्	गोभ्यः
षष्ठी	गोः	गवोः	गवाम्
सप्तमी	गवि	गवोः	गोषु
सम्वोधन	गौः	गावौ	गावः

6.3.1.k. रमा

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	रमा	रमे	रमाः
द्वितीया	रमाम्	रमे	रमाः
तृतीया	रमया	रमाभ्याम्	रमाभिः
चतुर्थी	रमायै	रमाभ्याम्	रमाभ्यः
पञ्चमी	रमायाः	रमाभ्याम्	रमाभ्यः
षष्ठी	रमायाः	रमाभ्याम्	रमाभ्यः
सप्तमी	रमायाम्	रमयोः	रमासु
सम्वोधन	रमे	रमे	रमाः

6.3.1.l. रमा

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	मति :	मती	मतयः
द्वितीया	मतिम्	मती	मतीः
तृतीया	मत्या	मतिभ्याम्	मतिभिः
चतुर्थी	मत्यै, मतये	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
पञ्चमी	मत्याः, मतेः	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
षष्ठी	मत्याः, मतेः	मत्योः	मतीनाम्
सप्तमी	मत्याम्, मतौ	मत्योः	मतिषू
सम्वोधनम्	मते	मती	मतयः

6.3.1.m. नदी

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	नदी	नद्यौ	नद्यः
द्वितीया	नदीम्	नद्यौ	नदीः
तृतीया	नद्या	नदीभ्याम्	नदीतिः
चतुर्थी	नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
पञ्चमी	नद्याः	नद्योः	नदीनाम्
षष्ठी	नद्याम्	नद्योः	नदीनाम्
सप्तमी	नदि	नद्यौ	नदीषु
सम्वोधन	नदि	नद्यौ	नद्यः

6.3.1.n. धेनु

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	धेनुः	धेनू	धेनवः
द्वितीया	धेनुम्	धेनू	धेनूः
तृतीया	धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभिः
चतुर्थी	धेन्वै, धेनवे	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
पञ्चमी	धेन्वाः, धेनोः	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
षष्ठी	धेन्वाः	धेन्वोः	धेनूनाम्
सप्तमी	धेन्वाम्,	धेनौः	धेनुषू
सम्वोधनम्	धेनो	धेनू	धेनवः

6.3.1.o. मातृ

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	माता	मातरौ	मातरः
द्वितीया	मातरम्	मातरौ	मातृः
तृतीया	मात्रा	मातृभ्याम्	मातृभिः
चतुर्थी	मात्रे	मातृभ्याम्	मातृभ्यः
पञ्चमी	मातुः	मातृभ्याम्	मातृभ्यः
षष्ठी	मातुः	मात्रोः	मातृणाम्
सप्तमी	मातरि	मात्रोः	मातृषु
सम्वोधनम्	मातः	मातरौ	मातरः

6.3.1.p. ज्ञान

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	ज्ञानम्	ज्ञाने	ज्ञानानि
द्वितीया	ज्ञानम्	ज्ञाने	ज्ञानानि
तृतीया	ज्ञानेन	ज्ञानाभ्याम्	ज्ञानैः
चतुर्थी	ज्ञानाय	ज्ञानाभ्याम्	ज्ञानेभ्यः
पञ्चमी	ज्ञानात्	ज्ञानाभ्याम्	ज्ञानेभ्यः
षष्ठी	ज्ञानस्य	ज्ञानयोः	ज्ञानानाम्
सप्तमी	ज्ञाने	ज्ञानयोः	ज्ञानेषु
सम्वोधन	ज्ञान	ज्ञाने	ज्ञानानि

6.3.1.Q.वारि

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	वारि	वारिणी	वारीणि
द्वितीया	वरि	वारिणी	वारीणि
तृतीया	वारिणा	वारिभ्याम्	वारिभिः
चतुर्थी	वारिणे	वारिभ्याम्	वारिभ्यः
पञ्चमी	वारिणः	वारिभ्याम्	वारिभ्यः
षष्ठी	वारिणः	वारिणोः	वारीणाम्
सप्तमी	वारिणि	वारिणोः	वारिषु
सम्वोधन	वारे, वारि	वारिणी	वारीणि

6.3.1.R. मधु

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	मधु	मधुनी	मधूनी
द्वितीया	मधु	मधुनी	मधूनि
तृतीया	मधुना	मधुभ्याम्	मधुभिः
चतुर्थी	मधुने	मधुभ्याम्	मधुभ्यः
पञ्चमी	मधुनः	मधुभ्याम्	मधुभ्यः
षष्ठी	मधुनः	मधुनोः	मधुनाम्
सप्तमी	मधुनि	मधुनोः	मधुषु
सम्वोधनम्	मधो, मधु	मधुनी	मधुनि

6.3.2. हलन्त – शब्दरूपाणि

6.3.2 a लिह्

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	लिट/लिड्	लिहौ	लिहः
द्वितीया	लिहम्	लिहौ	लिहः
तृतीया	लिहा	लिड्भ्याम्	लिड्भ्यः
चतुर्थी	लिहे	लिड्भ्याम्	लिड्भ्यः
पञ्चमी	लिहः	लिड्भ्याम्	लिड्भ्यः
षष्ठी	लिहः	लिहोः	लिशम्
सप्तमी	लिहि	लिहोः	लिट्सु
सम्वोधनम्	लिट्/लिड्	लिहौ	लिहः

6.3.2 b विश्ववाह् (परमेश्वर)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	विश्ववाट्	विश्ववाहौ	विश्ववाहः
द्वितीया	विश्ववाहम्	विश्ववाहौ	विश्ववाड्भिः
तृतीया	विश्वौहा	विश्ववाड्भ्याम्	विश्ववाड् भिः
चतुर्थी	विश्वोहे	विश्ववाड्भ्याम्	विश्ववाड्भ्यः
पञ्चमी	विश्वौहः	विश्ववाड्भ्याम्	विश्ववाड्भ्यः
षष्ठी	विश्वौहः	विश्वौहोः	विश्वौहाम्
सप्तमी	विश्वौहि	विश्वौहो	विश्ववाट्सु
सम्वोधन	विश्ववाट्	विश्ववाहौ	विश्ववाहः

6.3.2 c चतुर्

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	चत्वारः	चतस्रः	चत्वारि
द्वितीया	चतुरः	चतस्रः	चत्वारि
तृतीया	चतुर्भिः	चतुसृभिः	चतुर्भिः
चतुर्थी	चतुर्भ्यः	चतुसृभ्यः	चतुर्भ्यः
पञ्चमी	चतुर्भ्यः	चतुसृभ्यः	चतुर्भ्यः
षष्ठी	चतुर्णाम्	चतुसृणाम्	चतुर्णाम्
सप्तमी	चतुषू	चतसृषु	चतुर्षु

6.3.2 d इदम् पुंलिङ्ग

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	अयम्	इमौ	इमे
द्वितीया	इमम्, एनम्	इमौ, एनौ	इमान्, एनान्
तृतीया	अनेन, एनेन	आभ्याम्	एभिः
चतुर्थी	अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः
पञ्चमी	अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः
षष्ठी	अस्य	अनयोः, एनयोः	ऐषाम्
सप्तमी	अस्मिन्	अनयोः एनयोः	एषु

इदम् - क्लीवलिङ्ग

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	इदम्	इमे	इमानि
द्वितीया	इदम्, एनत्	इमे, एने	इमानि, एनानि
तृतीया	अनेन, एनेन	आभ्याम्	एभिः
चतुर्थी	अस्मै	अभ्याम्	एभ्यः
पञ्चमी	अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः
षष्ठी	अस्य	अनमोः, एनयोः	एषाम्
सप्तमी	अस्मिन्	अनयोः, एनयोः	एषु

इदम् - स्त्रीलिङ्ग

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	इयम्	इमे	इमाः
द्वितीया	इमाम्, एनाम्	इमे, एने	इमाः, एनाः
तृतीया	अनया एनया	आभ्याम्	आभिः
चतुर्थी	अस्यै	आभ्याम्	आभ्यः
पञ्चमी	अस्याः	आभ्याम्	आभ्यः
षष्ठी	अस्याः	अनयोः, एनयोः	आसाम्
सप्तमी	अस्याम्	अनयोः, एनयोः	आसु

6.3.2 e किम् – पुंलिङ्ग

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	कः	कौ	के
द्वितीया	कम्	कौ	कान्
तृतीया	केन	काभ्याम्	कैः
चतुर्थी	कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः
पञ्चमी	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः
षष्ठी	कस्य	कयोः	केषाम्
सप्तमी	कस्मिन्	कयोः	केषु

किम् क्लिबलिङ्गः

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	किम्	के	कानि
द्वितीया	किम्	के	कानि
तृतीया	केन	काभ्याम्	कैः
चतुर्थी	कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः
पञ्चमी	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः
षष्ठी	कस्य	कयोः	केषाम्
सप्तमी	कस्मिन्	कयोः	केषु

किम स्त्रीलिङ्ग

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	का	के	काः
द्वितीया	काम्	के	काः
तृतीया	कया	काभ्याम्	काभिः
चतुर्थी	कस्यै	काभ्याम्	काभ्यः
पञ्चमी	कस्याः	काभ्याम्	काभ्यः
षष्ठी	कस्याः	कयोः	कासाम्
सप्तमी	कस्याम्	कयोः	कासु

6.3.2. f तद् – पुंलिङ्ग

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	सः	तौ	ते
द्वितीया	तम्	तौ	तान्
तृतीया	तेन	ताभ्याम्	तैः
चतुर्थी	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
पञ्चमी	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
षष्ठी	तस्य	तयोः	तेषाम्
सप्तमी	तस्मिन्	तयोः	तेषु

तद् क्लिवंलिङ्ग

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	तत्	ते	तानि
द्वितीया	तत्	ते	तानि
तृतीया	तेन	ताभ्याम्	तैः
चतुर्थी	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
पञ्चमी	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
षष्ठी	तस्य	तयोः	तेषाम्
सप्तमी	तस्मिन्	तयोः	तेषु

तद् स्त्रीलिङ्ग

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	सा	ते	ताः
द्वितीया	ताम्	ते	ताः
तृतीया	तया	ताभ्याम्	ताभिः
चतुर्थी	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः
पञ्चमी	तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः
षष्ठी	तस्याः	तयोः	तासाम्
सप्तमी	तस्याम्	तयोः	तासु

6.3.2. g राजन् (राजा)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	राजा	राजानौ	राजानः
द्वितीया	राजा	राजानौ	राज्ञः
तृतीया	राज्ञा	राजभ्याम्	राजभिः
चतुर्थी	राज्ञे	राजभ्याम्	राजभ्यः
पञ्चमी	राज्ञः	राजभ्याम्	राजभ्यः
षष्ठी	राज्ञः	राज्ञोः	राज्ञाम्
सप्तमी	राजन्	राजानौ	राजानः

6.3.2. h मघवन् (इन्द्र)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	मघवा, मघवन्	मघवानौ, मघवन्तौ	मघवान्, मघवन्तः
द्वितीया	मघवान्, मघवन्तम्	मघवानौ, मघवन्तौ	मघोनः, मघवतः
तृतीया	मघोनः, मघवता	मघवभ्याम्, मघवद्भ्याम्	मघवभिः, मघवद्भिः
चतुर्थी	मघोने, मघवते	मघवभ्याम्, मघवद्भ्याम्	मघवभ्यः, मघ वद्भ्यः
पञ्चमी	मघोनः, मघवतः	मघवभ्याम्, मघद्भ्याम्	मघवभ्यः, मघवद्भ्य
षष्ठी	मघोनः मघवतः	मघोनोः, मघवतोः	मघोनाम्, मघवताम्
सप्तमी	मघोनि, मघवाति	मघोनोः, मघवतोः	मघवत्सु मघवसु
सम्वोधन	मघवन्	मघवानौ, मघवन्तौ	मघवान्ः, मघवन्तः

6.3.2. i पथिन् (पथ)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	पन्थाः	पन्थानौ	पन्थानः
द्वितीया	पन्थानम्	पन्थानौ	पथः
तृतीया	पथा	पथिभ्याम्	पथिभिः
चतुर्थी	पथे	पभिभ्याम्	पथिभ्यः
पञ्चमी	पथः	पथिभ्याम्	पथिभ्यः
षष्ठी	पथः	पथोः	पथाम्
सप्तमी	पथि	पथोः	पथिषु
सम्वोधन	पन्थाः	पन्थानौ	पन्थानः

6.3.2. j विद्वस्

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	विद्वान्	विद्वांसौ	विद्वांसः
द्वितीया	विद्वांसम्	विद्वांसौ	विदुषः
तृतीया	विदुषा	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भिः
चतुर्थी	विदुषे	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
पञ्चमी	विदुषः	विद्वद्भ्याम्	विदद्भ्यः
षष्ठी	विदुषः	विदुषोः	विदुषाम्
सप्तमी	विदुषि	विदुषोः	विद्वत्सु
सम्वोधन	विद्वन्	विद्वां /सौ	विद्वां सः

6.3.2. k अस्मद्

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	अहम्	आवाम्	वयम्
द्वितीया	माम्, मा	आवाम्, नौ	अस्मान्, नः
तृतीया	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
चतुर्थी	मह्यम, मे	आवाभ्याम्, नौ	अस्मभ्यम्, नः
पञ्चमी	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्
षष्ठी	मम, मे	आवयोः, नौ	अस्माकम्, नः
सप्तमी	मयि	आवयोः, नौ	अस्माकम्, नः

6.3.2. l युष्मद् (तुमि)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमा	त्वम्	युवाम्	युयम्
द्वितीया	त्वाम्, त्वा	युवाम्, वाम्	युष्मान, वः
तृतीया	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
चतुर्थी	तुभ्यम्, ते	युवाभ्याम्, वाम्	युष्मभ्यम्, वः
पञ्चमी	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
षष्ठी	तव, ते	युवयोः, वाम्	युष्माकम्, वः
सप्तमी	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

अजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम्

१. **अतो गुणे** (६.१.९७) – अपदान्तात् अकारान्ताद् गुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यात्।

उदाहरणम् – भव + अन्ति = भवन्ति

२. **आमि पूर्वः** – अकोऽम्यचि परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्।

उदाहरणम् – राम + अम् = रामम्

३. **लशक्वतद्धिते** – तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इतः स्युः।

४. **पदान्तस्य** – सूत्रमिदं निषेधविधिसूत्रम्। अस्यार्थः भवति पदान्तस्य नस्य णत्यं न स्यात्।

उदाहरणम् – रामान्

५. **सुपि च** – यञादौ सुपि परे अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात्।

उदाहरणम् – राम + भ्याम्= रामाभ्याम्

६. **ङेर्यः** – अनेन सूत्रेण यादेसः स्यात्।

उदाहरणम् – रामाय

७. **बहुवचने झाल्येत्** – झलादौ बहुवचने सुपि परे अत्योऽङ्गस्यैकारं स्यात्।

उदाहरणम् – रामेभ्यः

८. **वावसाने** – अवसाने झलां चरो वा स्युः।

उदाहरणम् – रामाभ्याम्, रामेभ्यः

९. **ओसि च** – औसि परे अतोऽङ्गस्यैकारं स्यात्। अनेन सूत्रेण अ-कारस्य ए-कारादेशः भवति।

उदाहरणम्– रामयोः

१०. **नामि** – अनेन सूत्रेण नामि परे सति अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात्।

उदाहरणम् – रामाणाम्

११. **आमि सर्वनाम्नः** सुट् (७.१.५२.) अनेन सूत्रेण सुडागमः स्यात्।

उदाहरणम्– सर्वेषाम्

१२. **न बहुब्रीहौ** (१/१/२९) – अनेन सूत्रेण सर्वनामसंज्ञा न स्यात्।

१३. **दीर्घाज्जसि च** (६.१.१०५) अनेन सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात्। विश्वपा-शब्दस्य आलोचनावसरे सूत्रमिदम् आलोचितम्।

१४. **आतो धातोः** अनेन सूत्रेण भसंज्ञकस्य अङ्गस्य लोपः स्यात्।

उदाहरणम् – विश्वपः, विश्वप्य

१५. **जसि च** – जसि परे सति ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः स्यात्।

उदाहरणम्– हरयः

१६. **घेर्ङिति** – ङिति सुपि परे सति घि-संज्ञकस्य गुणः स्यात्।

उदाहरणम्– हरये

१७. **ङसिङसोश्च** (६/१/११०) – अनेन सूत्रेण पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्।

उदाहरणम्– हरेः। हर्य्योः। हरीणाम्

१८. **अच्च घेः** (७/३/११९) – घि संज्ञकस्य अन्त्य-वर्णस्य स्थाने अ-वर्णादेशो भवति।

उदा – हरौ। हरिषू

१९. **स्यात्यात्परस्य** (६/१/११२) – अ-कारस्य स्थाने उ-कारो भवति।

उदाहरणम् – सख्युः

२०. **गोतो णीत्** (७-१-९०) – गोशाब्दात्परं सर्वनामस्थाणं णिद्वत् स्यात्।

उदाहरणम्– गौः, गावौ, गावः

२१. **औतोऽम्शसोः** – अनेन सूत्रेण आकार एकादेशः स्यात्।

६.४ समासप्रकरणम्

अथ: समासा:

वरदराज: — तत्रादौ केवलसमास:। समास: पञ्चधा। तत्र समसनं समास:। स च विशेष-संज्ञाविनिर्मुक्त: केवलसमास: प्रथम:।१। प्रायेण पूर्वपदार्थ – प्रधानोऽव्ययीभावो द्वितीय:।२। प्रायेणोत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष - स्तृतीय:। तत्पुरुषभेद: कर्मधारय:। कर्मधारयभेदो द्विगु:। ३। प्रायेणान्यपदार्थ-प्रधानो वहुव्रीहिश्चतुर्थ:।४। प्रायेणोभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व: पञ्चम:।५।

९०७। समर्थ: पदविधि: – २।१।१

वरदराज: – पदसम्बन्धी यो विधि: स समर्थाश्रितो वोध्य।।

९०८। प्राक्कडारात् समास: – २।१।३

वरदराज: – कडारा कर्मधारय इत्यत: प्राक् समास इत्यधिक्रियते।।

९०९। सह सुपा – २।१।४

वरदराज: – सुप् सुपा सह वा समस्यते। समासत्वात् प्रातिपदिकत्वेन सुपो लुक्। परार्थभिधानं वृत्ति:। कृत्तद्धितसमासैकशेष-सनाद्यन्तधातुरूपा: पञ्च वृत्तय:। वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रह:। स च लौकिकोऽलौकिकश्चेति द्विधा। तत्र पूर्वं भूत इति लौकिक:। 'पूर्व अम् भूत सु' इत्यलौकिक:। भूतपूर्व:। भूतपूर्वे चरडिति निर्देशात् पूर्वनिपात:। (इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च)। वागर्थौ इव वागर्थाविव।।)

उदाहरणम् —

(१)भूतपूर्व: – लौकिक-विग्रहवाक्यम् — पूर्वं भूत:। अलौकिक विग्रहवाक्यम् – पूर्व अम् भूत सु

(२)वागर्थाविव – लौकिक विग्रहवाक्यम् – वागर्थौ इव। अलौकिक विग्रहवाक्यम् – वागर्थ औ इव।

६.४.१ अव्ययीभाव: समास:

१। अव्ययीभाव: – २।१।५

वरदराज: — अधिकारोऽयं प्राक् तत्पुरुषात्।

२। अव्ययं विभक्ति समीप समृद्धिव्यृद्ध्यार्थाभावा

– त्ययासंप्रतिशब्द प्रादुर्भाव पश्चाद्यथानु – पूर्व्ययौग पद्य सादृश्य सम्पत्ति साकल्या – न्तवचनेषु — २।१।६

वरदराज: –

विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुवन्तेन सह नित्यं समस्यते सोऽव्ययीभाव:। प्रायेणविग्रहो नित्य समास:, प्रायेणास्वपदविग्रहो वा। विभक्तौ, हरि ङि अधिइति स्थिते।

३। प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् — १।२।४३

वरदराज: समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्ज – नसंज्ञं स्यात्।

४। उपसर्जनं पूर्वम् – २।२।३०

वरदराज: समासे उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यम्। इत्यधे: प्राक् प्रयोग:। सुपो लुक्। एकदेशविकृत स्यानन्यत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युत्पत्ति:। अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वात् सुपो लुक्।

उदाहरणम् — अधिहरि।

लौकिकविग्रहवाक्यम् — हरौ इति।

अलौकिकविग्रहवाक्यम् — हरि ङि अधि।

५। अव्ययीभावश्च — २।४।१८

वरदराज: – अयं नपुसंकं स्यात्।

६। नाव्ययीभावादतोऽम्त्व पञ्चम्या: — २।८।८३

वरदराज: — अदन्तादव्ययीभावात् सुपो न लुक्, तस्य पञ्चमीं विना अमादेशश्च स्यात्। गा: पातीति गोपास्तस्मि – न्नित्यधिगोपम्।

७। तृतीया सप्तम्योर्वहुलम् — २।४।८४

वरदराज: – अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्वहु – लमम्भाव: स्यात्। अधिगोपम्, अधिगोपेण, अधिगोपो वा।

उदाहरणम् – १। उपकृष्णम् २। सुमुद्रम् ३। दुर्यवनम् ४। निर्मक्षिकम् ५। अतिहिमम् ६। अतिनिद्रम् ८। इतिहरि ९। अनुविष्णु।

लौकिकविग्रहवाक्यम् –

१। कृष्णस्य समीपम् २। मद्राणां समृद्धिः ३। यबानानां व्यृद्धिः ४। मक्षिकाणाम् अभावः ५। हिमस्य अत्ययः ६। निद्रा संप्रति न युज्यते ७। हरिशब्दस्य प्रकाशः ८। विष्णोः पश्चात्

अलौकिकविग्रहवाक्यम् — १। कृष्ण ङस् उप २। मद्र आम् सु ३। यवन आम् दुर् ४। मक्षिका आम् निर् ५। हिम ङस् अति ६। निद्रा ङस् अति ७। हरि ङस् इति ८। विष्णु ङस् अनु

योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः।

उदाहरणम् – १। अनुरूपम्। २। प्रत्यर्थम्। ३। यथाशक्ति।

लौकिकविग्रहवाक्यम् — १। रूपस्य योग्यम्। २। अर्थम् अर्थम् प्रति। ३। शक्तिम् अनतिक्रम्य।

अलौकिकविग्रहवाक्यम् — १। रूप ङस् अनु। २। अर्थ अम् प्रति। ३। शक्ति ङस् यथा। ७। अव्ययीभावे चाकाले — ६।३।८१

वरदराजः –

सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले।

उदाहरणम् – (१) सहरि

लौकिकविग्रहवाक्यम् — हरेः सादृश्यं

अलौकिकविग्रहवाक्यम् —

हरि टा सह

उदाहरणम् –

२। अनुज्येष्ठम् ३। सचक्रम् ४। ससखि ५। सक्षत्रम् ६। सतृणम् अत्ति ७। साग्नि।

लौकिकविग्रहवाक्यम् –

२। ज्येष्ठस्य आनुपूर्व्येण।

३। चक्रेण युगपत्।

४। सदृशः सख्या।

५। क्षत्राणां संपत्तिः।

६। तृणमपि अपरित्यज्य।

७। अग्निग्रन्थ पर्य्यन्तम् अधीते।

अलौकिकविग्रहवाक्यम् –

२। ज्येष्ठ ङस् अनु।

३। चक्र टा सह।

४। सखि टा सह।

५। क्षत्र भिस् सह।

६। तृण टा सह।

७। अग्नि टा सह।

८। नदीभिश्च — २।१।२०

वरदराजः – नादीभिः सह संख्या समस्यते. (समाहारे चायमिष्यते)।

उदाहरणम् – १। पञ्चगङ्गम्। २। द्वियमुनम्।

लौकिकविग्रहवाक्यम् –

१। पञ्चानां गङ्गानां समाहारः।

२। द्वयोः यमुनयोः समाहारः।

अलौकिकविग्रहवाक्यम् —

१। पञ्चन् आम् गङ्गा आम्।

२। द्वि औ यमुना औ।

९। तद्धिता: – ४।१।७६

वरदराज: –

आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम्।

१०। अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य: – ५।४।१०७

वरदराज: शरदादिभ्यष्ट च् स्यात् समासान्तोऽव्ययीभावे।

उदाहरणम् –

१। उपशरदम्। २। प्रतिविपाशम्। ३। उपजरसम्।

लौकिकविग्रहवाक्यम् —

१। शरद: समीपम्।

२। विपाशम् विपाशम्।

३। जराया: समीपम्।

अलौकिकविग्रहवाक्यम् —

१। शरद् ङस् उप।

२। विपाश् अम् प्रति।

३। जरा ङस् उप।

११। अनश्च – ५।८।१०८

वरदराज: —

अन्नन्तादव्ययीभावाट्टच् स्यात्।

१२। नस्तद्धिते – ६।४।१४४

वरदराजः –

नान्तस्य भस्य टेर्लोपस्तद्धिते।

उदाहरणम् –

१। उपराजम्। २। अध्यात्मम्।

लौकिकविग्रहवाक्यम् —

१। राज्ञः समीपम्।

२। आत्मनि अधि।

अलौकिकविग्रहवाक्यम् –

१। राजन् ङस् उप।

२। आत्मन् ङि अधि।

१३। नपुंसकादन्यतरस्याम् – ५।४।१०९

वरदराजः –

अन्नन्तं यत् क्लीवं तदन्तादव्ययी - भावाट्टज्वा स्यात्।

उदाहरणम् – उपचर्मम्। उपचर्य।

लौकिकविग्रहवाक्यम् —

चर्मणः समीपम्।

अलौकिकविग्रहवाक्यम् —

चर्मन् ङस् उप।

१४। झयः – ५।४।१११

वरदराजः –

झयन्तादव्ययीभावाट्टज्वा स्यात्।

उदाहरणम् —

उपसमीधम्। उपसमीत्।

लौकिकविग्रहवाक्यम् —

समीधः समीपम्।

अलौकिकविग्रहवाक्यम् —

समिध् ङस् उप।

६.४.२. तत्पुरुषसमासः

१। तत्पुरुषः - २।१।२२

वरदराजः — अधिकारोऽयं प्राग्वहुब्रीहेः।

२। द्विगुश्च - २।१।२३

वरदराजः - द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञकः स्यात्।

३। द्वितीया श्रितातीतपतित गतात्यस्त प्राप्तापन्नैः - २।१।२४

वरदराजः - द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुवन्तैः सह वा समस्यते स च तत्पुरुषः।

उदाहरणम् - कृष्णश्रितः

लौकिक विग्रहवाक्यम् - कृष्णं श्रितः।

अलौकिक विग्रहवाक्यम् - कृष्ण अम् श्रित सु।

४। तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन - २।१।३०

वरदराजः - तृतीयान्तं तृतियान्तार्थकृतगुणवचने नार्थेन च सह वा प्राग्वत्।

उदाहरणम् - (१) शङ्कुलाखण्डः

लौकिकविग्रहवाक्यम् - शङ्कुलया खण्डः।

अलौकिकविग्रहवाक्यम् - शङ्कुला टा खण्ड सु।

(३)धान्यार्थः

(४)लौकिकविग्रहवाक्यम् - धान्येन अर्थः।

(५)अलौकिक विग्रहवाक्यम् - धान्य टा अर्थ सु।

(६)तत्कृतेति किम्? अक्ष्णा काणः।

५। कर्तृकरणे कृता वहुलम् - २।१।३२

वरदराजः - कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन वहुनं प्राग्वत्।

उदाहरणम् - (१) हरित्रातः।

लौकिकविग्रहवाक्यम् - हरिणा त्रातः।

अलौकिकविग्रहवाक्यम् - हरि टा त्रात सु।

(२) नखभिन्नः

लौकिकविग्रहवाक्यम् - नखैः भिन्नः।

अलौकिक विग्रहवाक्यम् - नख भिस् भिन्न सु।

कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्। नखनिर्भिन्नः।

६। चतुर्थी तदर्थार्थवलिहित–सुखरक्षितैः - २।१।३६

वरदराजः - चतुर्थ्यन्तार्थाय यत् तद्वाचिना अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत्।

उदाहरणम् - युपदारु।

लौकिक विग्रहवाक्यम् - यूपाय दारु।

अलौकिक विग्रहवाक्यम् - सूप ङे दारु सु।

तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एवेष्टः। तेनहन– रन्धनाय स्थाली।

अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्। – द्विजार्थः सूपः, द्विजार्था यवागूः, द्विजार्थं पयः।

७। पञ्चमी भयेन - २।१।३७

वरदराजः - चोराद्भयम् चोरभयम्।

उदाहरणम् - चोरभयम्

लौकिकविग्रहवाक्यम् - चोराद् भयम्।

अलौकिक विग्रहवाक्यम् - चोर ङसि भय सु।

८। स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणिक्तेण - २।१।३९

९। पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः - ६।३।३९

९। पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः - ६।३।२

वरदराजः - अलुगुत्तर पदे।

उदाहरणम् - (१) स्तोकान्मुक्तः

लौकिकविग्रहवाक्यम् - स्तोकात् मुक्तः।

(२) अन्तिकादागतः

लौकिकविग्रहवाक्यम् - अन्तिकात् आगतः

(३) दूरादागतः

लौकिकविग्रहवाक्यम् - दूराद् आगतः।

(४) कृच्छ्रदागतः

लौकिकविग्रहवाक्यम् - कृच्छ्राद् आगतः।

१०। षष्ठी - २।२।८

वरदराज: - सुवन्तेन प्राग्वत्।

उदाहरणम् - राजपुरुष:।

लौकिकविग्रगवाक्यम् - राज्ञ: पुरुष:।

अलौकिकविग्रहवाक्यम् - राजन् ङस् पुरुष सु।

११। पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे — २।२।१

वरदराज: - अवयविना सह पूर्वादय: समस्यन्ते एकत्वसंख्या - विशिष्टश्चेदवयवी। षष्ठी समासापवाद:।

उदाहरणम् - (१) पूर्वकाय:

लौकिकविग्रहवाक्यम् - पूर्वं कायस्य।

अलौकिकवग्रिहवाक्यम् - पूर्व अम् काय ङस्।

(२) अपरकाय:

लौकिकविग्रहवाक्यम् - अपरं कायस्य।

अलौकिकविग्रवाक्यम् - अपर अम् काय ङस्।

एकाधिकरणे किम्? पूर्वश्छत्राणाम्।

१२। अर्धं नपुंसकम् - २।२।२

वरदराज: - समांशवाच्यर्धशब्दो नित्यं क्लीवे स प्राग्वत्।

उदाहरणम् - अर्धपिप्लली।

लौकिकविग्रहवाक्यम् - अर्धं पिप्यली ङस्

अलौकिकविग्रहवाक्यम् - अर्ध अम् पिप

१३। सप्तमी शौण्डैः - २।१।४०

वरदराजः - सप्तम्यन्तं शौन्डादिभिः प्राग्वत्।

उदाहरणम् - अक्षशौण्ड।

लौकिकविग्रहवाक्यम् - अक्षेषु शौण्डः।

अलौकिकविग्रहवाक्यम् - अक्ष सुप् शौन्ड सु।

द्वितीया तृतीये दियोगविभागादन्यत्रापि तृतीयादिविभक्तीनां प्रयोगवशात्समासो ज्ञेयः।

१४। दिक्संख्ये संज्ञायाम् - २।१।५०

वरदराजः संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रम्। पूर्वेषुकामशमी। सप्तर्षयः तेने हन - उत्तरा वृक्षाः। पञ्च ब्राह्मणाः।

१५। तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च — २।१।५१

वरदराजः - तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक् संख्ये प्राग्वत्।

उदाहरणम् — पूर्वा शाला।

लौककिविग्रहवाक्यम् — पूर्वस्यां शालायां भवः। (सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः।)

१६। दिकपूर्वापदादसंज्ञायां ञः - ४।२।१०७

वरदराजः - अस्माद्भवाद्यर्थे ञः स्यादसंज्ञायाम्।

१७। तद्धितेष्वचामादेः - ७।२।११७

वरदराजः - ञिति निति च तद्धितेष्वचामादेरचो वृद्धिः स्यात्।

उदाहरणम् — पौर्वशालः।

लौकिकविग्रहवाक्यम् – पूर्वस्यां शालायां भवः

अलौकिकविग्रहवाक्यम् — पूर्वा ङि शाला ङि

पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे वहुव्रीहो।

द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तर पदे नित्यसमासवचनम्।

१८। गोरतद्धितलुकि — ५।४।९२

वरदराज: - गोऽन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् समासान्तो न तु तद्धितलुकि।

लौकिकविग्रहवाक्यम् — पञ्च गावो धनं यस्य।

अलौकिकविग्रहवाक्यम् — पञ्चन् जस् गो जस् धन सु।

१९। तत्पुरुष: समानाधिकरण: कर्मधारय: - १।२।४२

२०। संख्यापूर्वो द्विगु: - २।१।५२

वरदराज: - तद्धितार्थेत्यत्रोक्तस्त्रिविध: संख्यापूर्वो द्विगुसंज्ञक: स्यात्।

२१। द्विगुरेकवचनम् — २।४।१

वरदराज: - द्विग्वर्थ: समाहार एकवत् स्यात्।

२२। सनपुंसकम् — २।४।१७

वरदराज: - समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात।

उदाहरणम् — पञ्चगवम्

लौकिकविग्रहवाक्यम् — पञ्चानां गवां समाहार:

अलौकिकविग्रहवाक्यम् — पञ्चन्

२३। विशेषणं विशेष्येण वहुनाम् — २।१।५७

वरदराज: - भेदकं भेद्येन समानाधिकरणेन वहुनां प्राग्वत्।

उदाहरणम् — नीलोत्पलम्।

लौकिकविग्रहवाक्यम् — नीलम् उत्पलम्।

अलौकिकविग्रहवाक्यम् — नील सु उत्पल सु।

वहुलग्रहणात् क्वचिन्नित्यम् — कृष्णसर्प:।

क्वचिन्न — रामो जामदग्न्य:।

उपमानानि सामान्यवचनैः - २/१/५५

वरदराजः शाक-पार्थिवादीना सिद्धये उत्तरापदलोस्यो

उदाहरणम् – (i) शाकपार्थिवः

लौकिकविग्रहवाक्यम् – शाक-प्रियः पार्थिवः।

अलौकिकविग्रहवाक्यम् – शाकप्रिय सु पार्थिव सु

(ii) घनश्यामः

लौकिकविग्रहवाक्यम् – घन इव श्यामः

अलौकिकविग्रहवाक्यम – घन सु श्याम् सु

(iii) देवब्राह्मणः

लौकिकविग्रहवाक्यम् – देवपूजकः ब्राह्मणः

अलौकिकविग्रहवाक्यम् – देवपूजक सु ब्राह्मण सु

२५। नञ् – २/२/६

वरदराजः - नञ् सुपा सह समस्यते।

२६। नलोपो नञः – ६/३/७३

वरदराजः नञो नस्य लोप उत्तरपदे।

उदाहरणम्– अब्राह्मणः

लौकिकविग्रहवाक्यम् – न ब्राह्मणः

अलौकिकविग्रहवाक्यम् – न ब्राह्मण सु

२७। तस्मान्नुडचि – ६/३/७४

वरदराजः लुप्तनकारान्नञ उत्तरापदस्याजादेर्नुडागमः स्यात्।

उदाहरणम् – अनश्वः

लौकिकविग्रहवाक्यम् — न अश्व:

लौकिकविग्रहवाक्यम् — न अश्व सु

२८। कुगति-प्रादय: – २/२/१८

वरदराज: एते समर्थेन नित्यं स मस्यते।

उदाहरणम् — कुपुरुष:

लोकिकविग्रहवाक्यम् – कुत्सित :पुरुष:

अलौकिकविग्रवाक्यम् – कापुरुष सु

२९। उर्यादिच्चिभाचश्च — १/४/६१

वरदराज: – उर्यादयश्चव्यन्ता डाजन्तश्च — क्रियायोगे गतिसंज्ञा: स्यु:।

उदाहरणम्प (i) ऊरीकृत्य

लौकिकविग्रहवाक्यम् – ऊरी कृत्वा

अलौकिकविग्रहवाक्यम् – ऊरी कृ क्त्वाच्

(ii) शुक्लीकृत्य

लौकिकविग्रहवाक्यम् — शुक्ली कृ ल्याप्

(iii) पटपटाकृत्य

लौकिकविग्रवाक्यम् – पटत् कृत्वा

(iv) सुपुरुष:

लौकिकविग्रहवाक्यम् – सु पुरुष:

अलौकिकविग्रहवाक्यम् — सु सु पुरुष सु

प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया। –

उदाहरणम् – प्राचार्य:

लौकिकविग्रहवाक्यम् – प्रगत: आचार्य:

अलौकिक विग्रहवाक्यम् – प्रगत सु आचार्य सु

अत्यादय: क्रान्तद्यर्थे द्वितीयया। अतिक्रान्तो मालामिति विग्रहे –

३०। एकविभक्ति चापूर्वनिपाते – १/२/४४

वरदराज: – विग्रह यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यान्न तु तस्य पूर्वनिपात:।

३१। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य – १/२/४८

वरदराज: – उपसर्जनं यो गोशव्द: स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्व: स्यात्।

उदाहरणम्– अतिमाल:

लौकिकविग्रहवाक्यम् – अतिक्रान्त: मालाम्

अलौकिकविग्रहवाक्यम् – अति माला सु

अवाद: क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया।

उदाहरणम् – अवकोकिल:

लौकिक विग्रहवाक्यम् – अवक्रुष्ट: कोकिलया

अलौकिकविग्रहवाक्यम – अव कोकिला टा (पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या।)

उदाहरणम् – पर्यध्ययन:

लौकिकविग्रहवाक्यम् – परिग्लान: अध्यनाय:

अलौकिकविग्रहवाक्यम् – परि अध्ययन ङे।

(निरादय: क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या।)

उदाहरणम् – निष्कौशाम्वि:

लौकिकविग्रहवाक्यम् – निष्क्रान्त: कौव्म्व्या:

अलौकिविग्रहवाक्यम् – निर् कौशाम्वी ङसि।

३२। तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् – ३/१/९२

वरदराज: – सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं यत् कुम्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात्।

३३। उपपदमतिङ् – २/२/१९

वरदराज: - उपपदं सुवन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते। अतिङन्तश्चायं समास:।

उदाहरणम् – कुम्भकार:

लौकिकविग्रहवाक्यम् – कुम्भं करोति य: स:।

अलौकिकविग्रहवाक्यम् – कुम्भ अम् कृ अण्।

अतिङ् किम्? मा भवान् भूत्। माङि लुङिति सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदम्। गतिकारकोपपदानां कृद्भि: सह समासवनं प्राक् सुवुत् पत्ते:।

उदाहरण् – व्यघ्री । अश्वक्रीती। कच्छपीत्यादि।

३४। ततपुरुस्याङ्गुले: संख्याव्यायादे: – ५/४/८६

वरदराज: संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य समासान्तोऽच् स्यात्।

उदाहरणम – (i) द्व्यङ्गुलम्

लौकिकविग्रहवाक्यम् – द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य

अलौकिकविग्रहवाक्यम् – द्वि अङ्गुलि

(ii) निरङ्गुलम्

लौकिकविग्रहवाक्यम् – निर्गतम् अङ्गुलिभ्य:

अलौकिकविग्रहवाक्यम् – निर् अङ्गुलि ङसि

३५। अहः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः – ५/४/८७

वरदराजः – एभ्यो रात्रेरच् स्याच्चात् संख्याव्ययादेः। अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम्।

३६। रात्राह्नाहाः पुंसि – २/४/२९

वरदराजः एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्येव।

उदाहरणम् – अहोरात्रः

लौकिकविग्रहवाक्यम् – अहश्च रात्रिश्च

अलौकिकविग्रहवाक्यम् – अहन् सु रात्रि सु

(i) सर्वरात्रः

लौकिकविग्रहवाक्यम् – सर्वाश्च ता रात्रयश्च

अलौकिकविग्रहवाक्यम् – सर्वा जस् रात्रि जस्

(ii) संख्यातरात्रः

लौकिकविग्रहवाक्यम् – संख्याता चासौ रात्रिश्च।

अलौकिकविग्रहवाक्यम् – संख्यापूर्वं रात्रं क्लीवम् – द्विरात्रम्। त्रिरात्रम्

३७। राजाहः सखिभ्यष्टच् – ५/४/९१

वरदराजः एतदन्तात्तत् पुरुषाट्टच् स्यात्

उदाहरणम् – परमराजः

लौकिकविग्रहवाक्यम् – परमश्चासौ राजा च

अलौकिकविग्रहवाक्यम् – परम् राजन्

३८। आन्महत: समानाधिकरणजातीयो: – ६/३/४६

वरदराज: महत आकारोऽन्तादेश: स्यात् समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे।

उदाहरणम् – महाराज:

लौकिकविग्रहवाक्यम् – महान् चासौ राजा च

अलौकिकविग्रहवाक्यम् – महत् सु राजन् सु

(प्रकारवचने जातीयर्। महाप्रकारो महाजातीय:)

३९। द्व्यष्टन: संख्यायामवहुव्रीह्यशीत्यो: – ६/३/४७

वरदराज: – (i) आत्स्यात्।

उदाहरणम् – द्वादश:

विग्रहवाक्यम् – द्वौ च दश च

अविग्रहवाक्यम् – द्वि औ दशन् जस्

(ii) अष्टाविंशति:

लौकिकविग्रहवाक्यम् - -अष्टौ च विंशतिश्च

अलौकिकविग्रवाक्यम् – अष्टन् जस् विंशति सु

४०। त्रस्तय: – ६/३/४८

वरदराज: - त्रयोदश। त्रयोविंशति:। त्रयस्त्रिंशत्

उदाहरणम् – (i) त्रयोदश

लौकिकविग्रहवाक्यम् – त्रयश्च दश च

अलौकिकविग्रहवाक्यम् - -त्रय सु दश

(ii) त्रयोविंशति:

लौकिकविग्रहवाक्यम् – त्रयश्च विंशतिश्च

अलौकिकविग्रहवाक्यम् – त्रय सु विंशति सु

(iii) त्रयस्त्रित्शत्

लौकिकविग्रहवाक्यम् – त्रयश्च त्रिंशतश्च

अलौकिकविग्रवहाक्यम् – त्रय सु त्रिंशत् सु

४१। परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयो: – २/४/२६

वरदराज: एतयो: परपदस्येव लिङ्गं स्यात्।

उदाहरणम् – (i) कुक्कुटमयुर्याविमे।

लौकिकविग्रहवाक्यम् – कुक्कुटश्च मयुरी च

अलौकिकविग्रहवाक्यम् – कुक्कुट सु मयुरी सु

(ii) मयुरीकुक्कुटाविमौ

लौकिकविग्रहवाक्यम् – मयुरी च कुक्कुटश्च

अलौकिकविग्रहवाक्यम् – मयुरी सु कुक्कुट सु

(iii) अर्धपिप्पली

लौकिकविग्रहवाक्यम् – अर्धं पिप्पल्या:

अलौकिक विग्रहवाक्यम् – अर्ध सु पिप्पली ङस्।

द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्य:।

उदाहरणम् – पञ्चकपाल:, पुरोडाश:

४२। प्राप्तापन्ने च द्वितीयया – २/२/४

वरदराज: समस्यते। अकारश्चानयोरन्तादेश:।

उदाहरणम् – (i) प्राप्तजीविक:

लौकिकविग्रहवाक्यम् – प्राप्त: जीविकम्।

(ii) आपन्नजीविक:

लौकिकविग्रहवाक्यम् - -आपन्न: जीविकाम्।

(iii) अलंकुमारि:

लौकिकविग्रहवाक्यम् – अलं कुमार्यै

अतएव ज्ञापकात् समास:। निष्कौशाम्वि:।

४३। अर्धचा: पुंसि च – २/४/३१

वरदराज: अर्धादय: शव्दा: पुंसि क्लीवे च स्यु:

उदाहरणम् – (i) अर्धच:

लौकिकविग्रहवाक्यम् – अर्धम् ऋच:

अलौकिकविग्रहवाक्यम् – अर्ध ऋच् अच्

(ii) अर्धर्चम् ।

ऐवं ध्वजतीर्थशरीर-मण्डपयूपदेहाङ्कुशपात्रसूत्रादय:।

सामान्ये नपुंसकम्। मृदुपचति। प्रात: कमनीयम्।

6.4.3 वहुव्रीहि:

१. शेषो वहुव्रीहि: – २/२/२३

वरदराज: – अधिकारोऽयं प्राग्द्वन्द्वात्।

२. अनेकमन्यपदार्थे – २/२/२४

वरदराज: - अनेकं प्रथमान्तमन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानं वा समस्यते स वहुव्रीहि:।

३. सप्तमीविशेषणे वहुव्रीहौ – २/२/३५

वरदराज: - सप्तम्यन्तं विशेषणं च वहुव्रीहौ पूर्वं स्यात्। अतएव ज्ञापकद्व्यधिकरणपदो वहुव्रीहि:।

४. हलन्तात्सप्तम्या: संज्ञायाम् – ६/३/९

वरदराज: हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलक्। कण्ठेकाल:। प्राप्तमुदकं सं स प्राप्तोदको ग्राम:। ऊटरथो नड्वान्। उपहृतपशू रुद्र:। उद्धृतौदना स्थाली। पीताम्वरो हरि:। वीरपुरुषको ग्राम:। (प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपद लोप:) प्रपतितपर्ण: प्रपर्ण:। (नञो स्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोप)। अविद्यमानपुत्र:, अपुत्र:।

(i) कण्ठेकाल: – लौकिक विग्रहवाक्यम् – कण्ठे कालो यस्य स:।

अलौकिक विग्रहवाक्यम् – कण्ठ ङि काल सु।

(ii) प्राप्तोदक: ग्राम: लौकिक विग्रहवाक्यम् – प्राप्तम् उदकं यं स:।

अलौकिक विग्रहवाक्यम् – प्राप्त सु उदक सु

(iii) ऊढ़रथ: अनड्वान् – लौकिकविग्रवाक्यम् – ऊढ़रथ: येन स:

अलौकिकविग्रहवाक्यम् – ऊढ़:रथ: येन स:

अलौकिकविग्रहवाक्यम् – ऊढ़ सु रथ सु

(iv) उपहृतपशु रुद्र: – लौकिकविग्रहवाक्यम् – उपहृत: पशु: यस्मै स:।

अलौकिक विग्रहवाक्यम् – उपहृत सु पशु सु

(v) उद्धृतौना स्थाली – लौकिकविग्रहवाक्यम् – उद्धृत: ओदन: यस्या: सा

अलौकिकविग्रहवाक्यम् – उद्धृत सु ओदन सु

(vi) पीताम्वर: हरि: लौकिकविग्रहवाक्यम् – पीतम् अम्वरम् यस्य स:

अलौकिक विग्रहवाक्यम् – पीत्त सु अम्वर सु

(vii) वीरपुरुषक: ग्राम: – लौकिक विग्रहवाक्यम् – वीरा: पुरुषा: यस्मिन् स:

अलौकिक विग्रहवाक्यम् – वीर जस् पुरुष जस्

(viii) प्रपतितपर्णः प्रपर्णः लौकिक विग्रहवाक्यम् – प्रपतितं पर्णं यस्मात् सः

अलौकिक विग्रहवाक्यम् – प्रपतितः सु पर्ण सु

(ix) अविद्यमानपुत्रः, अपुत्र – लौकिक विग्रहवाक्यम् – अविद्यमानः पुत्रः यस्य सः

अलौकिक विग्रहवाक्यम् – अविद्यमान सु पुत्र सु

५. स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु – ६/३/३४

वरादराजः उक्तपुंस्कादनूङ् उक्तपुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावोऽस्यामिति वहुव्रीहिः। निपातनात् पञ्चम्या अलुक् षष्ठ्याश्च लुक्। तुल्ये प्रवृत्तिनिमि्ते यदुक्तं पुंस्कं तस्मात् पर ऊत्तत् भावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकशव्दस्य पुंवाचकस्येव रुपं स्यात् समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः। गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः चित्रगुः रूपवद्भार्यः। अनुङ् किम्? वामोरुभार्यः । पूरण्यां तु

५। (i) चित्रगुः लौकिक विग्रहवाक्यम् – चित्रा गौः यस्य सः

अलौकिक विग्रहवाक्यम् – चित्रा सु गो सु

(ii) रूपवद्भार्यः – लौकिक विग्रहवाक्यम् रूपवती भार्या यस्य सः

अलौकिक विग्रहवाक्यम् रूपवती सु भार्या सु

(iii) वायोरुभार्यः लौकिक विग्रहवाक्यम् – वामोरु भार्या यस्य सः

अलौकिक विग्रहवाक्यम् – वामेरु सु भार्या सु

६. अस्पूरणीप्रमाण्योः ५/४/११६

वरादराजः – पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत् स्त्रीलिङ्ग तदन्तात् प्रमाणन्ताच्च वहुव्रीहेरप् स्यात्। कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः। स्त्री प्रमाणी यस्य स स्त्रीप्रमाणः। अप्रियादिषु किम्? कल्याणीप्रिय इत्यादि।

६. (i) कल्याणीपञ्चमा रात्रयः – लौकिक विग्रहवाक्यम् – कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः

अलौकिक विग्रहवाक्यम् – कल्याणी सु पञ्चमी सु

(ii) स्त्रीप्रमाण: लौकिक विग्रहवाक्यम् – स्त्री प्रमाणी यस्य स:

अलौकिक विग्रहवाक्यम् – स्त्री सु प्रमाणी सु

(iii) कल्याणीप्रिय: – लौकिक विग्रहवाक्यम् – कल्याणी प्रिय: यस्य स:

अलौकिक विग्रहवाक्यम् – कल्याणी सु प्रिय सु

७. **वहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्नो: स्वाङ्गात्षच् – ५/४/११३**

वरदराज: स्वाङ्गवाचिसक्थ्यक्ष्न्यन्ताद्वहव्रीहे: षच् स्यात् दीर्घ्यसक्थ:। जलजाक्षी। स्वाङ्गात्किम्? दीर्घसक्थिशकटम्। स्थूलाक्षा वेणुयष्टि: अक्षोऽदर्शनादिति वक्ष्यमाणोऽच्।

७. (i) दीर्घसक्कु: – लौकिक विग्रहवाक्यम् – दीर्घे सक्थिनी अस्य

अलौकिक विग्रहवाक्यम् – दीर्घ औ सक्थि औ

(ii) जलजाक्षी – लौकि विग्रहवाक्यम् – जलजस्य अक्षिणीव अक्षिणी यस्या: सा

अलौकिक विग्रहवाक्यम् – जलज ङस् अक्षि औ

८. **द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्न: – ५/४/११५**

वरादराज: आभ्यां मूध्न: ष: स्याद्वऽव्रीहौ द्विमूर्ध: त्रिमूर्ध:।

८. (i) द्विमूर्ध: – लौकिक विग्रहवाक्यम् – द्वौ मूर्धानौ यस्य स:

अलौकिक विग्रहवाक्यम् – द्वि औ मूर्धन् औ

(ii)त्रिमूर्ध: – लौकिक विग्रहवाक्यम् – त्रय: मूर्धान: यस्य स:

अलौकिक विग्रहवाक्यम् – त्रि जस् मूर्धन् जस्

९. **अन्तर्वहिभ्यां च लोम्न: – ५/४/११७**

वरादराज: आभ्यां लोम्नोत्पस्याद्वऽव्रीहौ। अन्तर्लोम:। वहिर्लोम:।

९. (i) अन्तर्लोम् लौकिक विग्रहवाक्यम् - अन्त: लोमानि अस्य

अलौकिक विग्रहवाक्यम् – अन्तर् जस् लोमन् जस्

(ii) वहिर्लोम: – लौकिक विग्रहवाक्यम् – वहि: लोमानि यस्य

अलौकिक विग्रहवाक्यम् – वहिस् जस् लोमन् जस्

१०. **पादस्य लोपऽहस्त्यादिभ्य: – ५/४/१३८**

वरदराज्य: – हस्त्यादिवर्जितादुपमानात् परस्य पादशब्दस्य लोप: स्याद्बहुव्रीहौ। व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रापात्।

आऽस्त्यदिभ्य: किम्? हस्तिपाद: कुसूलपाद:।

१०. (i) व्याघ्रपात् – लौकिक विग्रहवाक्यम् – व्याघ्रस्य पादाविव पादवस्य

अलौकिक विग्रवहाक्यम् – व्याघ्र ङस् पाद जस्

(ii) हस्तिपाद: लौकिक विग्रहवाक्यम् – हस्ते: पादाकि पादावस्य

अलौकिक विग्रहवाक्यम् – हस्त ङ्स् पाद जस्

(iii) कुसूलपाद: – लौकिक विग्रवाक्यम् – कुसूल ङ्स् पाद औ

११. **संख्यासुपूर्वस्य – ५/४/१४०**

वरदराज: - पादस्य लोप: स्यातद् सामासान्तो वहुव्रीहौ। द्विपात्। सुपात्।

११। (i) द्विपात् लौकिक विग्रहवाक्यम् – द्वौ पादौ यस्य स:

अलौकिक विग्रहवाक्यम् – द्वि औ पाद औ

(ii) सुपात् – लौकिक विग्रहवाक्यम् – सु (शोभनौ) पादौ यस्य स:

अलौकिक विग्रहवाक्यम् – सु पाद औ

१२. **उद्विभ्यां काकुदस्य – ५/४/१४८**

वरदराज: लोप: स्यात्। उत्काकुत् विकाकुत्।

१२. (i) उत्कुत् – लौकिक विग्रहवाक्यम् – उद्गत काकुदं यस्य स:

अलौकिक विग्रवाक्यम् – उद्गत सु काकुद सु

(ii) विकाकुत् लौकिक विग्रहवाक्यम् - -विगतं सु काकुद सु

१३. **पूर्णाद्विभाषा – ५/४/१४९**

वरादराज: पूर्णाकाकुत्। पूर्णकाकुद:।

१३। (i) पूर्णकाकुत्। पूर्णकाकुद: – लौकिक विग्रहवाक्यम् – पूर्णं काकुदं यस्य

अलौकिक विग्रहवाक्यम् – पूर्ण सु काकुद सु

१४. **सुहृददुर्हृदो मित्रामित्रयो : – ५/४/१५०**

वरादराज: सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते। सुहृन्मित्रम्। दुर्हृदमित्र:।

१४. (i) सुहृन्मित्रम् – लौकिक विग्रहवाक्यम् – सुष्ठु शोभनं हृदयं यस्य स: अलौकिक विग्रहवाक्यम् – सुष्ठु

सु हृदय सु

(ii) दुर्हृदमित्र: लौकिक विग्रहवाक्यम् – दुर् (दुष्टं) हृदयं यस्य स: अलौकिक विग्रहवाक्यम् – दुर् सु यस्य स:

१५. उर: प्रभृतिभ्य : कप् – ५/४/१५१

१६. **सोऽपदादौ – ८/३/३८**

वरादराज: पाशकल्पककाम्येषु विसर्गस्य स:।

१७. **कस्कादिषु च – ८/३/४८**

वरादराज: एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य षोऽन्यस्य तु स:। इति स:। व्यूढ़ोरस्क:।

१७. (i) व्यूढ़ोरस्क: – लौकिकविग्रहवाक्यम् – व्यूढ़म् विशालम् उर: यस्य स:

अलोकिकविग्रहवाक्यम् – व्युढ़ सु उर सु

१८. **इण: ष: – ८/३/३९**

वरदराज: – इण: उत्तरस्य विसर्गस्य ष: पाशकल्पककाम्येषु परेषु। प्रियसर्पिष्क:।

१८. (i) प्रियसर्पिष्क: - लौकिक विग्रहवाक्यम् – प्रियं सर्पि: (घृतम्) यस्य स:

अलौकिक विग्रहवाक्यम् – प्रिय सु सर्पि सु

१९. निष्ठा – २/२/३६

वरदराज: – निष्ठान्तं वहुव्रीहौ पूर्वं स्यात्। युक्तयोग:।

१९. (i) युक्तयोग: लौकिक विग्रहवाक्यम् – युक्त योग: येन स:

अलौकिक विग्रहवाक्यम् – युक्त सु योग सु

२०. शेषाद्विभाषा – ५/४/१५४

वरदराज: – अनुक्तसमासान्ताद्वहुव्रीहे: कव्वा महायशस्क:, महायशा:।

२०। महायशस्क:, महायशा : – लौकिक विग्रहवाक्यम् – महद् यश: यस्य स:

अलौकिक विग्रहवाक्यम् – महत् सु यश सु

6.4.4 ।।अथ द्वन्द्व:।।

चार्थे द्वन्द्व: – २/२/२९

वरदराज: अनेकं सुवन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्व:। समुच्चयान्वाचयेतरे – तरयोगसमाहाराश्चार्था: तत्र ईश्वरं गुरुं भजस्व इति परस्परनिरपेक्षानेकस्यैकस्मिन्नन्वय: समुच्चय:। भिक्षामट गां चानय इत्यन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेनान्वयोऽन्वाचयं, अनयोरसामर्थ्यत् समासो न।

उदाहररणम् – धवखदिरौ (इतरेतर द्वन्द्व)

धवश्च खदिरश्च (लौकिक विग्रहवाक्यम्)

ध्व सु खदिर सु (अलौकिक विग्रवाक्यम्)

संज्ञापरिभाषम् (समाहार द्वन्द्व:)

संज्ञा च परिभाषा च (लौकिक विग्रवाक्यम्)

संज्ञा सु परिभाषा सु (अलौकिक विग्रहवाक्य)

राजदन्तादिषु परम् २/२/३१

वरादराज: एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात्।

उदाहरणम् – राजदन्त:

दन्तानां राजन: (लौकिक विग्रह-वाक्य)

दन्त ङस् राजन् जस् (अलौकिक विग्रहवाक्यम्)

द्वन्द्वे घि – २/२/३२

वरदराज: - द्वन्द्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात्।

उदाहरणम् – हरिहरौ

हरिश्च हरश्च (लौकिक विग्रवाक्यम्)

हरि सु हर सु (अलौकिक विग्रहवाक्यम्)

अजाद्यदन्तम् – २/२/३३

वरादराज: – द्वन्द्वे पूर्वं स्यात्।

उदाहरणम् – ईशकृष्णौ

ईशाश्च कृष्णश्च (लौकिक विग्रहवाक्यम्)

ईश कृष्ण औ (अलौकिक विग्रहवाक्यम्)

अल्पाच्तरम् – २/२/३४

वरदराज: शिवकेशवौ

उदाहरणम् – शिवकेशवौ

शिवश्च केशकश्च (लौकिक विग्रहवाक्यम्)

पिता मात्रा – १/२/७०

वरदराज: मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते।

उदाहरणम – पितरौ

माता च पिता च (लौकिक विग्रहवाक्यम्)

पितृ औ (अलौकिक विग्रहवाक्यम्)

मातापितरौ

माता च पिता च (लौकिक विग्रहवाक्यम्)

मात् आनङ् पितृ (अलौकिकविग्रहवाक्यम्)

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् – २/४/२

वरदराज: एषां द्वन्द्व एकवत्।

उदाहरणम् – पाणिपादम्

पाणिश्च पादश्च (लौकिक विग्रहवाक्यम्)

पानि-पाद सु (अलौकिक विग्रहवाक्यम्)

मार्दङ्गिकवेणविकम्

मार्दङ्गिकश्च वेणविकश्च (लौकिक विग्रवहाक्यम्)

मार्दङ्गिकवेणविक अम् (अलौकिक विग्रहवाक्यम्)

रथिकाश्चारोहम्

रथिकाश्च अश्वारोहाश्च (लौकिक विग्रहवाक्यम)

रथिकाश्चारोह अम् (अलौकिक विग्रहवाक्यम्)

द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे – ५/४/१०६

वरादराज: चवर्गान्ताच्च द्वनद्वाट्टच् स्यात्समाहारे। समाहारे किम्? प्रावृट्शरदौ।।

उदाहरणम् – वाकत्वचम्

वाक् च त्वक च् (लौकिक विग्रहवाक्यम्)

वाक् त्वच् अम् (अलौकिक विग्रहवाक्यम्)

त्वक्स्रजम्

त्वक् च स्रक् च (लौकिक विग्रहवाक्यम्)

त्वक्स्रज अम् (अलौकिक विग्रहवाक्यम्)

शमीदूषदम्

शामी च दृषच्च (लौकिक विग्रहवाक्य)

शमीदूद अम् (अलौकिक विग्रहवाक्य)

वाक्त्विषम्

वाक् च त्विट् च (लौकिक विग्रहवाक्यम्)

वाक्त्विष अम् (अलौकिक विग्रहवाक्यम्)

छात्रोपानहम्

छत्रञ्च उपामत् च (लौकिक विग्रहवाक्यम्)

छत्रोपानह-अम् (अलौकिक विग्रहवाक्यम्)

तद्धित-प्रत्यय

अण् –प्रत्यय

सूत्र	वाक्यम्	व्युत्पत्तिः	लिङ्गम्/विभक्तिः	परिनिष्ठितरुपाणि
शिवादिभ्योऽण्	शिवस्य अपत्यं पुमान्	शिव + अण्	पुं + सु	शैवः
	चन्डस्य अपत्यं पुमान्	चन्ड+ अण्	पुं + सु	चान्डः
	दन्डस्य अपत्यं पुमान्	दन्ड+ अण्	पुं + सु	दान्डः
	भूरेः अपत्यं पुमान्	भूरि + अण्	पुं + सु	भौरः
	कुठारस्य अपत्यं पुमान्	कुठार + अण्	पुं + सु	कौठारः
	मुनेः अपत्यं पुमान्	मुनि + अण्	पुं + सु	मौनः
	पथिकस्य अपत्यं पुमान्	पथिक + अण्	पुं + सु	पथिकः
	कपिञ्जलस्य अपत्यं पुमान्	कपिञ्जल + अण्	पुं + सु	कापिञ्जलः
	गोपिकायाः अपत्यं पुमान्	गोपिका + अण्	पुं + सु	गौपिकः
	रेखायाः अपत्यं पुमान्	रेखा + अण्	पुं + सु	रैखः
	विश्रवणस्य अपत्यं पुमान्	विश्रवण + अण्	पुं + सु	वैश्रवणः
	रवणस्य अपत्यं पुमान्	रवण + अण्	पुं + सु	रावणः
	आलेख्यनस्य अपत्यं पुमान्	आलेखन + अण्	पुं + सु	आलेखनः
	जरत्कारोः अपत्यं पुमान्	जरत्कारु + अण्	पुं + सु	जरत्कारवः
	ऊर्णनाभस्य अपत्यं पुमान्	ऊर्णनाभ + अण्	पुं + सु	और्णनाभः
	भूमेः अपत्यं पुमान्	भूमि + अण्	पुं + सु	भौमः
	इलायाः अपत्यं पुमान्	इला + अण्	पुं + सु	ऐलः
	सपत्न्याः अपत्यं पुमान्	सपत्नी + अण्	पुं + सु	सापत्नः
	विरुपाक्षस्य अपत्यं पुमान्	विरुपाक्ष + अण्	पुं + सु	वैरुपाक्षः
	कर्णस्य अपत्यं पुमान्	कर्ण + अण्	पुं + सु	कार्णः
	कुकुत्स्थस्य अपत्यं पुमान्	ककुत्स्थ + अण्	पुं + सु	काकुत्स्थः
	पृथायाः अपत्यं पुमान्	पृथा + अण्	पुं + सु	पार्थः
	यस्कस्य अपत्यं पुमान्	यस्क + अण्	पुं + सु	यास्कः
	द्रुहस्य अपत्यं पुमान्	द्रुह + अण्	पुं + सु	द्रौहः
	तक्ष्नः अपत्यं पुमान्	तक्ष्न + अण्	पुं + सु	ताक्ष्नः
	यक्षस्य अपत्यं पुमान्	यक्ष + अण्	पुं + सु	याक्षः
	गङ्गायाः अपत्यं पुमान्	गङ्गा + अण्	पुं + सु	गाङ्गः
	यमुनायाः अपत्यं पुमान्	यमुना + अण्	पुं + सु	यामुनः

	नर्मदाया: अपत्यं पुमान् ब्रह्मण: अपत्यं पुमान्	नर्मदा + अण् व्रह्मण + अण्	पुं + सु पुं + सु	नार्मद: ब्राह्मण:
ऋष्यन्धक-वृष्णि-कुरुभ्यश्च	वशिष्टस्य अपत्यं पुमान् विश्वमित्रस्य अपत्यं पुमान् भृगो: अपत्यं पुमान् गोतमस्य अपत्यं पुमान् मरीचे: अपत्यं पुमान् अगस्तस्य अपत्यं पुमान् अङ्गिरसस्य अपत्यं पुमान् जमदग्ने: अपत्यं पुमान् कन्वस्य अपत्यं पुमान् काश्यपस्य अपत्यं पुमान् भरद्वाजस्य अपत्यं पुमान् पान्डो: अपत्यं पुमान् कुरो: अपत्यं पुमान् यदो: अपत्यं पुमान् धृतराष्ट्रस्य अपत्यं पुमान् अनिरुद्धस्य अपत्यं पुमान् कृष्णस्य अपत्यं पुमान् अर्जुनस्य अपत्यं पुमान् भीमस्य अपत्यं पुमान् नकुलस्य अपत्यं पुमान् सहदेवस्य अपत्यं पुमान् युधिष्ठिरस्य अपत्यं पुमान् अभिमान्यो: अपत्यं पुमान् पुरो: अपत्यं पुमान् घटोत्कचस्य अपत्यं पुमान्	वशिष्ठ + अण् विश्वामित्र + अण् भृगु + अण् गोतम + अण् मरीचि + अण् अगस्त + अण् अङ्गिरस् + अण् जमदग्नि + अण् कण्व + अण् कश्यप + अण् भरद्वाज + अण् पान्डु + अण् कुरु + अण् यदु + अण् धृतराष्ट्र + अण् अनिरुद्ध + अण् कृष्ण + अण् अर्जुन + अण् भीम + अण् नकुल + अण् सहदेव + अण् युधिष्ठिर + अण् अभिमन्यु + अण् पुरु + अण् घटोत्कच + अण्	पुं + सु पुं + सु	वाशिष्ठ: वैश्वामित्र: भार्गव: गोतम: मारीच: आगस्त्य: आङ्गिरस: जामदग्न: काण्व: काश्यप: भारद्वाज: पान्डव: कौरव: यादव: धार्तराष्ट्र: अनिरुद्ध: कार्ष्ण: आर्जुन: भैम: नाकुल: साहदेव: यौधिष्ठिर: आभिमन्यव: पौरव: घाटत्कच:

मातुरुत् – संख्या-सत्-भद्र-पूर्वाया:	विमातु अपत्यं पुमान् द्वयो: मात्रो: अपत्यं पुमान् त्रयाणां मातृणां अपत्यं पुमान् संमातु: अपत्यं पुमान् षण्नां मातृणां अपत्यं पुमान् भद्रमातु: अपत्यं पुमान्	विमातृ + अण् द्विमातृ + अण् त्रिमातृ + अण् संमातृ + अण् षाण्मातृ + अण् भद्रमातृ + अण्	पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु	वैमात्रेय: द्वैमातुर: त्रैमातुर: संमातुर: षण्मातुर: भाद्र मातुरा:
कन्याया: कनीनच	कन्याया: अपत्यं पुमान्	कन्या + अण्	पुं + सु	कानीन:
अश्वपत्यादिभ्योऽण्	अश्वपते: अपत्यं पुमान् शतपते: अपत्यं पुमान् धनपते: अपत्यं पुमान् गणपते: अपत्यं पुमान् कुलपते: अपत्यं पुमान् राष्ट्रपते: अपत्यं पुमान् गृहपते: अपत्यं पुमान् धान्यपते: अपत्यं पुमान् धन्वपते: अपत्यं पुमान् धर्मपते: अपत्यं पुमान् सभापते: अपत्यं पुमान् प्राणपते: अपत्यं पुमान् क्षेत्रपते: अपत्यं पुमान् पशुपते: अपत्यं पुमान् ज्ञानपते: अपत्यं पुमान् स्थानपते: अपत्यं पुमान् यज्ञपते: अपत्यं पुमान् वन्धुपते: अपत्यं पुमान्	अश्वपति + अण् शतपति + अण् धनपति + अण् गणपति + अण् कुलपति + अण् राष्ट्रपति + अण् गृहपति + अण् धान्यपति + अण् धन्वपति + अण् धर्मपति + अण् सभापति + अण् प्राणपति + अण् क्षेत्रपति + अण् पशुपति + अण् ज्ञानपति + अण् स्थानपति + अण् यज्ञपति + अण् वन्धुपति + अण्	पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु	आश्वपत: शातपत: धानपत: गाणपत: कौलपत: राष्ट्रपत: गार्हपत: धान्यपत: धान्वपत: धार्मपत: साभापत: प्राणपत: क्षैत्रपत: पाशुपत: ज्ञानपत: स्थानपत: याज्ञपत: वान्धुपत:

पुरोरण् वक्तव्य (वा)	पुरो: अपत्य पुमान्	पुरु + अण्	पुं + सु	पौरव:
द्व्यञ्-मगध-कलिङ्ग-सुरमसादण्	अङ्गस्य अपत्यम् पुमान् अङ्गानां राजा वङ्गस्य अपत्यम् पुमान् वङ्गाना राजा मगधानां राजा कलिङ्गानां राजा सूरमसस्य अपत्यं पुमान्	अङ्ग + अण् अङ्ग + अण् वङ्ग + अण् वङ्ग + अण् मगध + अण् कलिङ्ग + अण् सुरमस + अण्	पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु	आङ्ग: आङ्ग: वाङ्ग: वाङ्ग: मागध: कालिङ्ग: सौरमस्य:
तेन रक्तं रागात्	कषायेण रक्तम् मञ्जिष्ठया रक्ता कुसुम्भेन रक्तम् कुन्कुमेन रक्त: कुन्कुमेन रक्तम्	कषाय + अण् मञ्जिष्ठा + अण् कुसुम्भ + अण् कुङ्कुम् + अण् कुङ्कुम् + अण्	क्ली + सु स्त्री + सु क्ली + सु पुं + सु क्ली + सु	काषायाम् माञ्जिष्ठी कौसुम्भम् कौन्कुम: कौन्कुमम्
शकलकर्दाभ्याम् अण् च (वा)	शकलेन रक्तम् कर्दमेन रक्तम्	शकल + अण् कर्दम् + अण्	क्ली + सु क्ली + सु	शकालम्/शाकलिकम् कार्दमम् / कार्दमिकम्
नील्या अण् (वा)	नील्या रक्तम्	नील + अण्	क्ली + सु	नीलम्
साऽस्य देवता	इन्द्र:अस्य देवता विष्णु: अस्य देवता शक्ति: अस्य देवता शिव: अस्य देवता वृहस्तपति: अस्य देवता गणपति: अस्य देवता प्रजापति: अस्य देवता	इन्द्र + अण् विष्णु + अण् शक्ति + अण् शिव + अण् वृहस्पति + अण् गणपति + अण् प्रजापति + अण्	पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु	ऐन्द्र: वैष्णव: शाक्त: शैव: वार्हस्पत्य: गाणपत्य: प्राजापत्य:

महेन्द्राद् घाणौ च	महेन्द्र: अस्य देवत	महेन्द्र + अण्	पुं + सु	माहेन्द्र:
भक्ति:	शुघ्न: भक्तिरस्य मथुरा भक्तिरस्य शूर: भक्तिरस्य	श्रुघ्न + अण् मथुरा + अण् शूर+ अण्	पुं + सु पुं + सु पुं + सु	श्रौघ्न: माथुर: शौर:
तस्य समूह:	काकानां समूह: वकानां समूह: नराणां समूह: मयुराणां समूह:	काक + अण् वक + अण् नर + अण् मयुर + अण्	क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु	काकम् वाकम् नारम् मायुरम्
भिक्षादिभ्योऽण्	भिक्षाणां समूह: युवतीनां समूह: गर्भिणीनां समूह: क्षेत्राणां समूह: करीषाणां समूह: दक्षिणानां समूह: भूतानां समूह:	भिक्षा + अण् युवती + अण् गर्भिणी + अण् क्षेत्र + अण् करीष + अण् दक्षिणा + अण् भूत + अण्	क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु	भैक्षम् यौवनम् गार्भिणम् क्षैत्रम् कारीषम् दाक्षिणम् भौतम्
तदधीते तद्वेद	व्यकरणम् अधीते वेद वा छन्द: अधीते वेद वा स्मृतिम् अधीते वेद वा	व्यकरणम् + अण् छन्द + अण् स्मृति + अण्	पुं + सु पुं + सु पुं + सु	वैयाकरण: छान्दस: स्मार्त:
हायनान्तयुवादिभ्योऽण	द्विहायनस्य भाव:/कर्म यूनो: भाव:/कर्म स्थविरस्य भाव:/कर्म कुतुकस्य भाव:/कर्म सुभ्रातु: भाव:/कर्म कुशलस्य भाव:/कर्म चपलस्य भाव:/कर्म निपुणस्य भाव:/कर्म	द्विहायन + अण् युवती + अण् स्थविर + अण् कुतुक + अण् सुभ्रातृ + अण् दुर्भ्रातृ + अण् कुशल + अण् चपल + अण्	क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु	द्वैहायनम् यौवनम् स्थाविरम् कौतुकम् सौभ्रात्रम् दौर्भ्रात्रम् कौशलम् चापलम्

	पिशुनस्य भाव:/कर्म कुतूहलस्य भाव:/कर्म मुने: भाव:/कर्म लघो: भाव:/कर्म सुहृद: भाव:/कर्म	निपुण + अण् पिशुन + अण् कुतूहल + अण् मुनि + अण् लघु + अण् सहृद् + अण्	क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु	नैपुणम् पैशुणम् पैशुनम् कौतुहलम् मौनम् लाघवम् सौहार्दम्/सौहार्द्यम्
इगस्ताच्च लघुपूर्वात्	शुचे: भाव: मुने: भाव: पाटवस्य भाव: मृदो: भाव: लघो: भाव: हरीतकस्य भाव:	शुचि + अण् मुनि + अण् पाटव + अण् मृदु + अण् लघु + अण् हरीतकी + अण्	क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु	शौचम् मौनम् पाटवम् मार्दवम् लाघवम् हारीतकम्
तेन प्रोक्तम्	ऋषिणा प्रोक्तम् भृगुणा प्रोक्ता मनुना प्रोक्तम् पतञ्जलिना प्रोक्तम् विष्णूना प्रोक्तम् उशनसा प्रोक्तम्	ऋषि + अण् भृगु + अण् मनु + अण् पतञ्जलि + अण् विष्णु + अण् उशनस + अण्	क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु	आर्षम् भार्गवी मानवम् पातञ्जलम् वैष्णवम् औशनशम्
तेन निर्वृत्तम्	मक्षिकाभि: कृतम्/निर्वृत्तम् क्षुद्रभि: कृतम्/निर्वृत्तम् कुशाम्वेन निर्वृत्ता	मक्षिका + अण् क्षुद्र + अण् कुशाम्व + अण्	क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु	माक्षिकम् क्षौद्रम् कौशाम्वी
तत्र जात:	श्रुघ्ने जात: मथुरायां जात: पुरे जात: उत्से जात:	श्रुघ्न + अण् मथुरा + अण् पुर + अण् उत्स + अण्	पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु	श्रौघ्न: माथुर: पौर: औत्स:

तत्र भव:	श्रुघ्ने भव: मथुरायां भव: मघधेषु भव:	श्रुघ्न + अण् मथुरा + अण् मगध + अण्	पुं + सु पुं + सु पुं + सु	श्रौघ्न: माथुर: मागध:
तत आगत:	श्रुघ्नात् आगत: मथुराया: आगत: पशुपते: आगत:	श्रुघ्न + अण् मथुरा + अण् पशुपति + अण्	पुं + सु पुं + सु पुं + सु	श्रौघ्न: माथुर: पाशुपत:
सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्	सन्धिवेलायां भवम् अमावस्यायां भवम् सन्ध्यायां भवम् पूर्णमास्यां भवम् प्रतिपदे भवम् ग्रीष्मे भवम् शिशिरे भवम्	सन्धिवेला + अण् अमवस्या + अण् सन्ध्या + अण् पूर्णमासी + अण् प्रतिपद + अण् ग्रीष्म + अण् शिशिर + अण्	क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु	सान्धिवेलम् आमावस्यम् सान्ध्यम् पौर्णमासम् प्रातिपदम् ग्रैष्मम् शैशिरम्
प्रभवति	हिमवत: प्रभवति या सा	हिमवत् + अण्	स्त्री + सु	हैमवती
तस्येदम्	दशरथस्य इदम् सिवस्य इदम् उपगो: इदम् विष्णो इदम् मघोन: इदम् शुन: इदम् चन्द्रस्य इदम् भृगो इदम् सूर्यस्य इदम् भूमे: इदम् पृथिव्या: इदम् रजतस्य इदम् चक्षुस: इदम् त्वच: इदम्	दशरथ + अण् शिव + अण् उपगु + अण् विष्णु + अण् मघवान् + अण् श्वन् + अण् चन्द्र + अण् भृगु + अण् सूर्य + अण् भूमि + अण् पृथिवी + अण् रजत + अण् चक्षुस + अण् त्वच् + अण्	क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु	दाशरथम् शैवम् औपगवम् वैष्णवम् माघवनम् शौवनम् चान्द्रम् भार्गवम् सौरम् भौमम् पार्थिवम् राजतम् चाक्षुसम् त्वाचम्

	तमस: इदम्	तमस् + अण्	क्ली + सु	तामसम्
तस्य विकार:	मृत्तिकाया: विकार: भस्मन: विकार: चर्मन: विकार: सुवर्णस्य विकार:	मृत्तिका + अण् भस्मन् + अण् चर्मन् + अण् सुवर्ण + अण्	पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु	मार्त्तिक: भास्मन: चार्म: सौवर्ण:
तस्येश्वर:	सर्वभूमे: ईश्वर: पृथिव्या: ईश्वर:	सर्वभूमि + अण् पृथिवी + अण्	पुं + सु पुं + सु	सार्वभौम: पार्थिव:

इञ् – प्रत्यय

सूत्रम्	वाक्यम्	व्युत्पत्ति:	लिङ्गम्/विभक्ति:	परिनिष्ठतरूपम्
अत इञ्	दशरथस्य अपत्यं पुमान् दशरथस्य अपत्यं स्त्री अर्जुनस्य अपत्यं पुमान् रावणस्य अपत्यं पुमान् द्रोणस्य अपत्यं पुमान् दक्षस्य अपत्यं पुमान् दक्षस्य अपत्यं स्त्री	दशरथ + इञ् दशरथ + इञ् अर्जुन + इञ् रावण + इञ् द्रोण + इञ् दक्ष + इञ् दक्ष + इञ्	पुं + सु स्त्री + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु स्त्री + सु	दाशरथि: दाशरथी: आर्जुनि: रावणि: द्रोणि: दाक्षि: दाक्षी

वाह्वादिभश्च	वाहोः अपत्यं पुमान्	वाहु + इञ्	पुं + सु	वाहविः
	उपवाहोः अपत्यं पुमान्	उपवाहु + इञ्	पुं + सु	औपवाहविः
	निवाकोः अपत्यं पुमान्	निवाकु + इञ्	पुं + सु	नैवाकविः
	वृषल्या अपत्यं पुमान्	वृषली + इञ्	पुं + सु	वार्षलिः
	वृकल्याः अपत्यं पुमान्	वृकली + इञ्	पुं + सु	वार्कलिः
	चूड़ायाः अपत्यं पुमान्	चूड़ा + इञ्	पुं + सु	चौड़िः
	वलाकायाः अपत्यं पुमान्	वलाका + इञ्	पुं + सु	वालाकिः
	मूषिकायाः अपत्यं पुमान्	मूषिका + इञ्	पुं + सु	मौषिकिः
	कुशलायाः अपत्यं पुमान्	कुशला + इञ्	पुं + सु	कौशलिः
	भगलायाः अपत्यं पुमान्	भगला + इञ्	पुं + सु	भागलिः
	छगलायाः आपत्यं पुमान्	छगला + इञ्	पुं + सु	छागलिः
	ध्रुवकायाः अपत्यं पुमान्	ध्रुवका + इञ्	पुं + सु	ध्रौवकिः
	सुमित्रायाः अपत्यं पुमान्	सुमित्रा + इञ्	पुं + सु	सौमित्रिः
	दुर्मित्रायाः अपत्यं पुमान्	दुर्मित्रा + इञ्	पुं + सु	दौमित्रिः
	देवत्रायाः अपत्यं पुमान्	देवशर्मन् + इञ्	पुं + सु	दैवशर्मिः
	अग्निशर्मनः अपत्यं पुमान्	अग्निशर्मन् +	पुं + सु	आग्निशर्मिः
	भद्रशर्मनः अपत्यं पुमान्	इञ्	पुं + सु	भाद्रशर्मिः
	सुशर्मनः अपत्यं पुमान्	भद्रशर्मन् + इञ्	पुं + सु	सौशर्मिः
	कुनाम्नः अपत्यं पुमान्	सुशर्मन् + इञ्	पुं + सु	कौनामिः
	सुनाम्नः अपत्यं पुमान्	कुनामन् + इञ्	पुं + सु	सौनामिः
	पञ्चानाम् अपत्यं पुमान्	सुनामन् + इञ्	पुं + सु	पाञ्चिः

	सप्तानाम् अपत्यं पुमान् अष्टानाम् अपत्यं पुमान्	पञ्च + इञ् सप्त + इञ् अष्ट + इञ्	पुं + सु पुं + सु	साप्तिः आष्टिः
सुधातुरकङ्	सुधातुः अपत्यं पुमान्	सुधातृ + इञ्	पुं + सु	सौधातकिः
व्यस-वरुड़- निषाद-चन्डाल- विम्वानां चेति वक्तव्यम् (वा)	व्यासस्य अपत्यं पुमान् वरुड़स्य अपत्यं पुमान् निषादस्य अपत्यं पुमान् चन्डालस्य अपत्यं पुमान् विम्वकस् अपत्यं पुमान्	व्यास + इञ् वरुड़+ इञ् निषाद + इञ् चन्डाल + इञ् विम्वक + इञ्	पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु	वैयासकिः वारुड़किः नैषादकिः चान्डालकिः वैम्वकिः

ठक् – प्रत्यय:

सूत्रम्	वाक्यम्	व्युत्पत्ति:	लिङ्गम्/ विभक्ति:	परिनिष्ठितरूपम्
रेवत्यादिभ्यष्ठक्	रेवत्या अपत्यं पुमान् द्वारपाल्या: अपत्यं पुमान् अश्वपाल्या: अपत्यं पुमान् मणिपाल्या: अपत्यं पुमान् वृकवन्धो: अपत्यं पुमान् वृक्ग्राहस्य अपत्यं पुमान् कर्णग्राहस्य अपत्यं पुमान् दन्डग्राहस्य अपत्यं पुमान् चामरग्राहस्य अपत्यं पुमान्	रेवती + ठक् द्वारपाली + ठक् अश्वपाली + ठक् मणिपाली + ठक् वृक्वन्धु + ठक् वृक्ग्राह + ठक् कर्णग्राह + ठक् दन्डग्राह + ठक् चामरग्राह + ठक्	पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु	रैवतिक: दौवारपालिक: आश्वपालिक: माणिपालिक: वार्कवन्धिक: वार्कग्राहिक: कार्णग्राहिक: दान्डग्राहिक: चामरग्राहिक:
लाक्षारोचनाट्ठक्	लाक्षया रक्तम् रोचनया रक्तम्	लाक्षा + ठक् रोचना + ठक्	पुं + सु पुं + सु	लाक्षिकम् चौरनिकम्
दध्नष्ठक्	दध्नि संस्कृतम्	दधि + ठक्	क्ली + सु	दाधिकम्
अचित्त-हस्ति-धेनोष्ठक्	अपूपानाम् समूह: हस्तिनाम् समूह: घटानाम् समूह:	अपूप् + ठक् हस्ति + ठक् घट + ठक्	क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु	आपूपिकम् हास्तिकम् घाटिकम्

	धेनुनाम् समूहः वटकानां समूहः	धेनु + ठक् वटक + ठक्	क्ली + सु क्ली + सु	धैनुकम् वाटकिकम्
क्रतूकथादिसूत्रान्त ट् ठक्	अग्निष्टोमम् अधीते/वेत्ति उक्थम् अधीते/वेत्ति यज्ञम् अधीते/वेत्ति शब्दम् अधीते/वेत्ति वृत्तिम् अधीते/वेत्ति तर्कम् अधीते/वेत्ति न्यायम् अधीते/वेत्ति अलङ्कारम् अधीते/वेत्ति लोकायतम् अधीते/वेत्ति न्यासम् अधीते/वेत्ति निरुक्तम् अधीते/वेत्ति ज्योतिषम् अधीते/वेत्ति धर्मम् अधीते/वेत्ति चर्चाम् अधीते/वेत्ति	अग्निष्टोम् + ठक् उक्थ + ठक् यज्ञ + ठक् शब्द + ठक् वृत्ति + ठक् तर्क + ठक् न्याय + ठक् अलङ्कार + ठक् लोकायत + ठक् न्याय + ठक् निरुक्त + ठक् ज्योतिष + ठक् धर्म + ठक् चर्चा + ठक्	पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु	आग्निष्टोमिकः औकथिकः याज्ञिकः शाब्दिकः वार्तिकः तार्किकः नैयायिकः आलङ्कारिकः लौकायतिकः नैयासिकः नैरुक्तिकः ज्यौतिषिकः धार्मिकः चार्चिकः
विद्या-लक्षण-कल्पान्ताच्च (वा)	वयसविद्याम् अधीते/वेत्ति पराशरकल्पम् अधीते /वेत्ति	वयसविद्या + ठक् पराशरकल्प + ठक्	पुं + सु पुं + सु	वायसविद्यिकः पाराशरकल्पिकः

आख्यानाख्यायिकेत ाहास – पुराणेभ्यश्च (वा)	वासवदत्ताम् अधीते/वेत्ति इतिहासम् अधीते/वेत्ति पुराणम् अधीते/वेत्ति विज्ञानम् अधीते/वेत्ति भूगोलम् अधीते/वेत्ति साहित्यम् अधीते/वेत्ति दर्शनम् अधीते/वेत्ति	वासवदत्ता + ठक् इतिहास + ठक् पुराण + ठक् विज्ञान + ठक् भूगोल + ठक् साहित्य + ठक् दर्शन् + ठक्	पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु	वासवदत्तिकः ऐतिहासिकः पौराणिकः वैज्ञानिकः भौगोलिकः साहित्यिकः दार्शनिकः
वसन्तादिभ्यष्ठक्	वसन्तम् अधीते/वेत्ति ग्रीष्मम् अधीते/वेत्ति वर्षाः अधीते/वेत्ति शरदम् अधीते/वेत्ति हेमन्तम् अधीते/वेत्ति शिशिरम् अधीते/वेत्ति प्रथमम् अधीते/वेत्ति	वसन्त + ठक् ग्रीष्म + ठक् वर्षा + ठक् शरद् + ठक् हेमन्त + ठक् शिशिर + ठक् प्रथम् + ठक्	पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु	वासन्तिकः ग्रैष्मिकः वार्षिकः शारदिकः हैमन्तिकः शैशरिकः प्राथमिकः
तेन प्रोक्तम्	व्यासेन प्रोक्तम्	व्यस् + ठक्	क्ली + सु	वैयासिकम्
तेन निर्वृत्तम्	कायेन कृतम् अङ्गेन कृतम् वाचा कृतम् मनसा कृतम्	काय + ठक् अङ्ग + ठक् वाच् + ठक् मनस् + ठक्	क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु	कायिकम् आङ्गिकम् वाचिकम् मानसिकम्

	सहसा कृतम् शरीरेण कृतम्	सहस् + ठक् शरीर + ठक्	क्ली + सु क्ली + सु	साहसिकम् शारीरिकम्
तदस्य प्रण्यम्	मोदक: पण्यम् अस्य अपूप; पण्यम् अस्य	मोदक + ठक् अपूप + ठक्	पुं + सु पुं + सु	मौदकिक: आपूपिक:
शिल्पम्	मृदङ्गवादनम् शिल्पम् अस्य	मृदङ्ग + ठक्	पुं + सु	मार्दङ्गिक:
कथादिभ्यष्ठक्	कथायां साधु: वार्तायां साधु: संग्रामे साधु: संघाते साधु: वितन्डे साधु:	कथा + ठक् वार्ता + ठक् संग्राम + ठक् संघात + ठक् वितन्डा + ठक्	पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु	काथिक: वार्तिक: सांग्रामिक: सांघातिक: वैतन्डिक:
वेतनादिभ्योजीवति	वेतनेन जीवति जालेन जीवति मृदङ्गेन जीवति पणवेन जीवति दन्डेन जीवति मुखेन जीवति वाहनेन जीवति अर्धवाहनेन जीवति धनुर्दनन्डेन जीवति वेशेन जीवति	वेतन + ठक् जाल + ठक् मृदङ्ग + ठक् पणव + ठक् दन्ड+ ठक् मुख + ठक् वाहन + ठक् अर्धवाहन + ठक् धनुर्दन्ड+ ठक् वेश + ठक्	पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु	वैतनिक: जालिक: मार्दङ्गिक: पाणविक: दान्डिक: मौखिक: वाहनिक: आर्धवाहनिक: धौनुर्दान्डिक: वैशिक:

	उपवेशेन जीवति प्रेषणेन जीवति सुखेन जीवति शय्यया जीवति उपनिषदा जीवति उपदेशेन जीवति पादेन जीवति	उपवेश + ठक् प्रेषण + ठक् सुख + ठक् शय्या + ठक् उपनिषद् + ठक् उपदेश + ठक् पाद + ठक्	पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु	औपवेशिक: प्रैषणिक: सौखिक: शाय्यिक: औपनिषदिक: औपदेशिक: पादिक:
धर्मं चरति	धर्मं चरति अधर्मं चरति	धर्म + ठक् अधर्म + ठक्	पुं + सु पुं + सु	धार्मिक: अधार्मिक:
समवायान् समवैति	समवायस्य समवैति समुहस्य समवैति	समावय + ठक् समूह + ठक्	पुं + सु पुं + सु	समवायिक: सामूहिक:
सेनाया वा	सेनाया: समवैति	सेना + ठक्	पुं + सु पुं + सु	सैनिक:सैन्य:
अस्ति-नास्ति-दिष्टं मति:	अस्ति इति मति: अस्य अस्ति नास्ति इति मति: अस्य अस्ति दिष्टम् इति मति: अस्य अस्ति	अस्ति + ठक् नास्ति + ठक् दिष्ट + ठक्	पुं + सु पुं + सु पुं + सु	आस्तिक: नास्तिक: दैष्टिक:
विनययादिभ्यष्ठक्	विनय एव समय एव उतसर्ग एव	विनय + ठक् समय + ठक् उतसर्ग + ठक्	पुं + सु पुं + सु पुं + सु	वैनयिक: सामयिक: औत्सर्गिक:

तत्र नियुक्तः	द्वारे नियुक्तः	द्वार + ठक्	पुं + सु	दोवारिकः
	अगारे नियुक्तः	अगार + ठक्	पुं + सु	आगारिकः
	द्वारि नियुक्तः	द्वार् + ठक्	पुं + सु	द्वारिकः
	शुल्के नियुक्तः	शुल्क + ठक्	पुं + सु	शौल्किकः
	सन्धिविग्रहे नियुक्तः	सन्धिविग्रह + ठक्	पुं + सु	सान्धिविग्रहकः
	संसारे नियुक्तः	संसार + ठक्	पुं + सु	सांसारिकः

ढक् – प्रत्यय

सूत्रम्	वाक्यम्	व्युत्पत्तिः	लिङ्गम्/ विभक्तिः	परिनिष्ठितरूपम्
स्त्रीभ्यो ढक्	विनतायाः अपत्यं पुमान्	विनाता + ढक्	पुं + सु	वैनतेयः
	सरमायाः अपत्यं पुमान्	सरमा + ढक्	पुं + सु	सारमेयः
	गङ्गायाः अपत्यं पुमान्	गङ्गा + ढक्	पुं + सु	गाङ्गेयः
	भगिन्याः अपत्यं पुमान्	भगिनी + ढक्	पुं + सु	भागिनेयः
	भगिन्याः अपत्य स्त्री	भगिनी+ ढक्	स्त्री+ सु	भागिनेयी
	राधायाः अपत्यं पुमान्	राधा + ढक्	पुं + सु	राधेयः
	गोधायाः अपत्यं पुमान्	गाधा + ढक्	पुं + सु	गौधेयः
	रोहिण्याः अपत्यं पुमान्	रहोणी + ढक्	पुं + सु	रौहिणेयः
	सुभद्रायाः अपत्यं पुमान्	सुभद्रा + ढक्	पुं + सु	सौभद्रेयः
	दुर्गायाः अपत्यं पुमान्	दुर्गा + ढक्	पुं + सु	दौर्गेयः
	अम्विकायाः अपत्यं पुमान्	अम्विका + ढक्	पुं + सु	आम्विकेयः
	कौशल्यायाः अपत्यं पुमान्	कौशल्या + ढक्	पुं + सु	कौशल्येयः
	ताड़कायाः अपत्यं पुमान्	ताड़का + ढक्	पुं + सु	ताड़केयः
	कुन्त्याः अपत्यं पुमान्	कुन्ती + ढक्	पुं + सु	कौन्तेयः
	सुपर्णायाः अपत्यं पुमान्	सुपर्णा + ढक्	पुं + सु	सौपर्णेयः
	मह्याः अपत्यं पुमान्	मही + ढक्	पुं + सु	माहेयः
	अम्वायाः अपत्यं पुमान्	अम्वा + ढक्	पुं + सु	आम्वेयः
	अम्वालिकायाः अपत्यं पुमान्	अम्वालिका + ढक्	पुं + सु	आम्वालिकेयः

	युवत्या: अपत्यं पुमान् रेवत्या: अपत्यं पुमान् सीताया: अपत्यं पुमान् द्रौपद्या: अपत्यं पुमान्	युवती + ढक् रेवती + ढक् सीता + ढक् द्रौपदी + ढक्	पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु	यौवतेय: रैवतेय: सैतेय: द्रौपदेय:

शुभ्रादिभ्यश्च	शुभ्रस्य अपत्यं पुमान्	शुभ्र + ढक्	पुं + सु	शोभ्रेयः
	अत्रेः अपत्यं पुमान्	अत्रि + ढक्	पुं + सु	आत्रेयः
	विधेः अपत्यं पुमान्	विधि + ढक्	पुं + सु	वैधेयः
	शक्तेः अपत्यं पुमान्	शक्ति + ढक्	पुं + सु	शाक्तेयः
	विमातुः अपत्यं पुमान्	विमातृ + ढक्	पुं + सु	वैमात्रेयः
	मृकन्डोः अपत्यं पुमान्	मृकन्डु + ढक्	पुं + सु	मार्कन्डेयः
	दितेः अपत्यं पुमान्	दिति + ढक्	पुं + सु	दैतेयः
	अदितेः अपत्यं पुमान्	अदिति + ढक्	पुं + सु	आदितेयः
	पान्डोः अपत्यं पुमान्	पान्डु + ढक्	पुं + सु	पान्डवेयः
	सुरभेः अपत्यं स्त्री	सुरभि + ढक्	स्त्री+ सु	सौरभेयी
	विधवायाः अपत्यं पुमान्	विधवा + ढक्	पुं + सु	वैधवेयः
	शकुनेः अपत्यं पुमान्	शकुनि + ढक्	पुं + सु	शाकुनेयः
	इतरायाः अपत्यं पुमान्	इतरा + ढक्	पुं + सु	ऐतरेयः
	शुकस्य अपत्यं पुमान्	शुक + ढक्	पुं + सु	शौकेयः
	अतिथेः अपत्यं पुमान्	अतिथि + ढक्	पुं + सु	आतिथेयः
	रुक्मिण्याः अपत्यं पुमान्	रुक्मिणी + ढक्	पुं + सु	रौक्मिणेयः

कल्याणादीनाम् इनञ् च	कल्याण्याः अपत्यं पुमान वन्धक्याः अपत्यं पुमान् परस्त्रियः अपत्यं पुमान् कनिष्ठायाः अपत्यं पुमान् ज्येष्ठायाः अपत्यं पुमान् मध्यमायाः अपत्यं पुमान् रजक्याः अपत्यं पुमान्	कल्याणी + ढक् वन्धकी + ढक् परस्त्री + ढक् कनिष्ठा + ढक् ज्येष्ठा + ढक् मध्यमा + ढक् रजकी + ढक्	पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु	कल्याणिनेयः वान्धकिनेयः पारस्त्रैणेयः कानिष्ठिनेयः ज्यैष्ठिनेयः माध्यमिनेयः राजकिनेयः
कुलटाया वा	कुलटायाः अपत्यं पुमान	कुलटा + ढक्	पुं + सु	कौलटेयः/कौलटिनेयः
गोधाया ढक्	गोधायाः अपत्यं पुमान्	गोधा + ढक्	पुं + सु	गौधेयः/गौधेर/गौधारः
क्षुद्राभ्यो वा	काणायाः अपत्यं पुमान् कुब्जायाः अपत्यं पुमान् दास्याः अपत्यं पुमान् कुलटायाः अपत्यं पुमान् क्षुद्रायाः अपत्यं पुमान्	काणा + ढक् कुब्जा + ढक् दासी + ढक् कुलटा + ढक् क्षुद्रा + ढक्	पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु पुं + सु	काणेयः/काणेरः कौब्जेयः/कौब्जेरः दासेयः/दासेरः कौलटेयः/ कौलटेरः क्षौद्रेयः/क्षौद्रेरः
पितृष्वसुश्छण् मातृष्वसुश्छः	पितृस्वसुः अपत्यं पुमान् मातृस्वसुः अपत्यं पुमान्	पितृस्वसृ + ढक् मातृस्वसृ + ढक्	पुं + सु पुं + सु	पैतृष्वसेयः मातृष्वसेयः

अग्नेर्ढक्	अग्नि: अस्य देवता	अग्नि + ढक्	पुं + सु	आग्नेय:
नद्यादिभ्यो ढक्	नद्यां जातम् मह्यां जातम् वाराणस्यां जातम्	नदी + ढक् मही + ढक् वाराणसी + ढक्	क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु	नादेयम् माहेयम् वाराणसेयम्

अञ् – प्रत्यय

सूत्रम्	वाक्यम्	व्युत्पत्ति:	लिङ्गम्/ विभक्ति:	परिनिष्ठितरूपम्
अनृष्यानस्तर्ये विदादिभ्योऽञ्	विदस्य पौत्र: अपत्यं पुमान वा	विद् + अञ्	पुं + सु	वैद:
	उर्वस्य पौत्र: अपत्यं पुमान वा	उर्व + अञ्	पुं + सु	और्व:
	काश्यपस्य पौत्र: अपत्यं पुमान वा	कश्यप + अञ्	पुं + सु	काश्यप:
	हरीतस्य पौत्र: अपत्यं पुमान वा	हरीत + अञ्	पुं + सु	हारीत:
	कुशिकस्य पौत्र: अपत्यं पुमान वा	कुशिक + अञ्	पुं + सु	कौशिक:
	शुनकस्य पौत्र: अपत्यं पुमान वा	शुनक + अञ्	पुं + सु	शौनक:
	शरद्वत: पौत्र: अपत्यं पुमान वा	शरद्वत + अञ्	पुं + सु	शारद्वत:
	भरद्वाजस्य पौत्र: अपत्यं पुमान वा	भरद्वाज + अञ्	पुं + सु	भारद्वाज:
	विश्वानरस्य पौत्र: अपत्यं पुमान वा	विश्वनर + अञ्	पुं + सु	वैश्वानर:
	पुत्रस्य पौत्र: अपत्यं पुमान वा	पुत्र + अञ्	पुं + सु	पौत्र:

	पुत्रस्य कन्या: अपत्यं पुमान वा दुहितु: पौत्र: अपत्यं पुमान वा ननान्दु: पौत्र: अपत्यं पुमान वा	पुत्र + अञ् दुहितृ + अञ् ननान्दृ + अञ्	स्त्री + सु पुं + सु पुं + सु	पौत्री दौहित्र: नानान्द्र:
मनोर्जातावञ्	मनो: अपत्यं पुमान	मनु + अञ्	पुं + सु	मानुष:
जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्	पञ्चालस्य अपत्यं पुमान पञ्चालस्य अपत्यं स्त्री विदेहस्य अपत्यं पुमान विदेहस्य अपत्यं स्त्री पाञ्चालानां राजा विदेहानां राजा	पञ्चाल + अञ् पञ्चाल + अञ् विदेह + अञ् विदेह + अञ् पाञ्चाल + अञ् विदेह + अञ्	पुं + सु स्त्री + सु पुं + सु स्त्री + सु पुं + सु पुं + सु	पाञ्चाल: पाञ्चाली वैदेह: वैदेही पाञ्चाल: वैदेह:
यञोञश्च	गर्गस्य अपत्यानि पुमांस: वत्स्यस्य अपत्यानि पुमांस: विदस्य अपत्यानि पुमांस: उर्वस्य अपत्यानि पुमांस:	गर्ग + अञ् वत्स्य + अञ् विद + अञ् उर्व + अञ्	पुं + जस् पुं + जस् पुं + जस् पुं + जस्	गर्गा: वत्सा: विदा: उर्वा:
हरिद्रमहारजनाभ्याम् ञ् (वा)	हरिद्रया रक्तम्	हरिद्रा + अञ्	क्ली + सु	हारिद्रम्
प्राणभृज्जातिवयो वचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्	अश्वस्य भाव: कर्म वा शुन: भाव: कर्म वा रुरो: भाव: कर्म वा कुमारस्य भाव: कर्म वा	अश्व + अञ् श्वन् + अञ् रुरु + अञ् कुमार + अञ्	क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु क्ली + सु	आश्वम् शौवम् रौरवम् कौमारम्

	किशोरस्य भाव: कर्म वा उद्गात्रस्य भाव: कर्म वा	किशोर + अञ् उद्गात्र + अञ्	क्ली + सु क्ली + सु	कैशोरम् औद्गात्रम्

- **फक् – प्रत्यय**

सूत्रम्	वाक्यम्	व्युत्पत्ति:	लिङ्गम्/ विभक्ति:	परिनिष्ठितरूपम्
नड़ादिभ्य: फक्	नड़स्य पौत्रादि:	नड़ + फक्	पुं + सु	नाड़ायन:
	चरस्य पौत्रादि:	चर + फक्	पुं + सु	चारायण:
	वकस्य पौत्रादि:	वक + फक्	पुं + सु	वाकायन:
	मुञ्जस्य पौत्रादि:	मुञ्ज + फक्	पुं + सु	मौञ्जायन:
	इतिकस्य पौत्रादि:	इतिक + फक्	पुं + सु	ऐतिकायन:
	इतिशस्य पौत्रादि:	इतिश + फक्	पुं + सु	ऐतिशायन:
	उपकस्य पौत्रादि:	उपक + फक्	पुं + सु	औपकायन:
	लमकस्य पौत्रादि:	लमक + फक्	पुं + सु	लामकायन:
	प्राणस्य पौत्रादि:	प्राण + फक्	पुं + सु	प्राणायन:
	नरस्य पौत्रादि:	नर + फक्	पुं + सु	नारायण:
	किङ्करस्य पौत्रादि:	किङ्कर + फक्	पुं + सु	कैङ्करायण:
	चित्रस्य पौत्रादि:	चित्र + फक्	पुं + सु	चैत्रायन:
	शकटस्य पौत्रादि:	शकट + फक्	पुं + सु	शाकटायन:
	जलन्धरस्य पौत्रादि:	जलन्धर + फक्	पुं + सु	जालन्धरायण:
	वदरस्य पौत्रादि:	वदर + फक्	पुं + सु	वादरायण:

	अश्वलस्य पौत्रादि:	अश्वल + फक्	पुं + सु	आश्वलायन:

यञ् पत्यय

सूत्रम्	वाक्यम्	व्युत्पत्ति:	लिङ्गम्/विभक्ति:	परिनिष्ठतरूपम्
गर्गादिभ्यो यञ्	गर्गस्य अपत्यं पुमान	गर्ग + यञ्	पुं + सु	गार्ग्य:
	गर्गस्य अपत्यं स्त्री	गर्ग + यञ्	पुं + सु	गार्गी
	चणकस्य अपत्यं पुमान	चणक + यञ्	पुं + सु	चाणक्य:
	वत्स्यस्य अपत्यं पुमान	वत्स्य + यञ्	पुं + सु	वात्स्य:
	लोहितस्य अपत्यं पुमान	लोहित + यञ्	पुं + सु	लौहित्य:
	जमदग्ने: अपत्यं पुमान	जमदग्नि + यञ्	पुं + सु	जामदग्न्य:
	यज्ञवल्कस्य अपत्यं पुमान	यज्ञवल्क + यञ्	पुं + सु	याज्ञवल्क्य:
	पराशरस्य अपत्यं पुमान	पराशर + यञ्	पुं + सु	पाराशर्य:
	मृदगलस्य अपत्यं पुमान	मृदगल + यञ्	पुं + सु	मौदगल्य:
	चुकुस्य अपत्यं पुमान	चुलुक + यञ्	पुं + सु	चौलुक्य:
	शकस्य अपत्यं पुमान	शकल + यञ्	पुं + सु	शाकल्य:

- **ण्य – प्रत्यय**

सूत्रम्	वाक्यम्	व्युत्पत्ति:	लिङ्गम्/विभक्ति:	परिनिष्ठतरूपम्
दित्यादित्यादित्य	दिते: अपत्यं पुमान्	दिति + ण्य	पुं + सु	दैत्य:
पत्युत्तरपदान् ण्य:	अदिते: अपत्यं पुमान्	अदिति + ण्य	पुं + सु	आदित्य:

6.6. तिङन्त-प्रकरणम्

6.6. a भू

लट् – वर्तमान काल:

वचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	भवति	भवसि	भबामि
द्विवनचनम्	भवत:	भवथ:	भवाव:
वहुवचनम्	भवन्ति	भवथ:	भवाम:

लिट् – परोक्ष – अतीत – काल:

वचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	वभूव	वभूविथ	वभूव
द्विवनचनम्	वभूवतु:	वभूवथु:	वभूविव
वहुवचनम्	वभूवु:	वभूव	भवूविम

लुट – भविष्यत् – काल:

वचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	भविता	भवितासि	भवितास्मि
द्विवनचनम्	भवितारौ	भवितास्थ:	भवितास्व:
वहुवचनम्	भवितार:	भवितास्थ	भवितास्म:

लृट – भविष्यत् – काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	भविष्यति	भविष्यसि	भविष्यामि
द्विवनचनम्	भविष्यत:	भविष्यथ:	भविष्याव:
वहुवचनम्	भविष्यन्ति	भविष्यथ	भविष्याम:

लोट – अदेश-अनुज्ञार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	भवतु/भवतात्	भव	भवानि
द्विवनचनम्	भवताम्	भवतम्	भवाव
वहुवचनम्	भवन्तु	भवत	भवाम

विधिलिङ् – (ओचित्यार्थे)

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	भवेत्	भवे:	भवेयम्
द्विवनचनम्	भवेताम्	भवेतम्	भवेव
वहुवचनम्	भवेयु:	भवेत	भवेम

लङ् - अतीत काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	अभवत्	अभव:	अभवम्
द्विवनचनम्	अभवताम्	अभवतम्	अभवाव
वहुवचनम्	अभवन्	अभवत	अभवाम

आशीर्लिङ् – आशीर्वाद

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	भूयात्	भूया:	भूयासम्
द्विवनचनम्	भयास्ताम्	भयास्तम्	भूयास्व
वहुवचनम्	भूयासु:	भूयास्त	भूयास्म

लुङ् – अतीत-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	अभूत्	अभू:	अभूवम्
द्विवनचनम्	अभूताम्	अभम्म्	अभूव
वहुवचनम्	अभूवन्	अभूत	अभुम

लृङ् – भविष्यत् – काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	अभविष्यत्	अभविष्य:	अभविष्यम्
द्विवनचनम्	अभविष्यताम्	अभविष्यतम्	अभविष्याव
वहुवचनम्	अभविष्यन्	अभविष्यत	अभविष्याम

6.6.b.

लट् – वर्तमान काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	एधते	एधसे	एधे
द्विवनचनम्	एधेते	एधेथे	एधावहे
वहुवचनम्	एधन्ते	एधध्वे	एधामहे

लिट् – परोक्ष-अतीत काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	एधाञ्चक्रे	एधाञ्चकृषे	एधाञ्चक्रे
द्विवनचनम्	एधाञ्चक्राते	एधाञ्चक्राथे	एधअञ्चकृवहे
वहुवचनम्	एधाञ्चक्रिरे	एधाञ्चकृढ़वे	एधाञ्चकृमहे

लुट – भविष्यत् – काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	एधिता	एधितासे	एधिताहे
द्विवनचनम्	एधितारौ	एधितासाथे	एधितास्वहे
वहुवचनम्	एधितार:	एधिताध्वे	एधितास्महे

लृट – भविष्यत् – काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	एधिष्यते	एधिष्यसे	एधिष्ये
द्विवनचनम्	एधिष्येते	एधिष्येथे	एधिष्यावहे
वहुवचनम्	एधिष्यन्ते	एधिष्यध्वे	एधिष्यामहे

लोट् – आदेश-अनुज्ञार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	एधताम्	एधस्व	एधे
द्विवनचनम्	एधेताम्	एधेथाम्	एधावहै
वहुवचनम्	एधन्ताम्	एधध्वम्	एधामहै

लङ् अतीत काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	ऐधत	ऐधथा:	ऐधे
द्विवनचनम्	ऐधेताम्	ऐधेथाम्	ऐधावहि
वहुवचनम्	ऐधन्त	ऐधध्वम्	ऐधामहि

आशीर्लिङ् – आशीर्वादार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	एधिषीष्ट	ऐधिषीष्ठा:	ऐधिषीय
द्विवनचनम्	ऐधिषीयास्ताम्	एधिषीयास्थाम्	एधिषीवहि
वहुवचनम्	एधिषीरन्	ऐधिषीध्वम्	एधिषीमहि

लुङ् – अतीत काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	ऐधिष्ट	ऐधिष्ठा:	ऐधिषि
द्विवनचनम्	ऐधिषाताम्	ऐधिषाथाम्	ऐधिष्वहि
वहुवचनम्	ऐधिषत	ऐधिढ्वम्	ऐधिष्महि

लृङ् – भविष्यत् – काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	ऐधिष्यत	ऐधिष्यथा:	ऐधिष्ये
द्विवनचनम्	ऐधिष्येताम्	ऐधिष्येथाम्	ऐधिष्यावहि
वहुवचनम्	ऐधिष्यन्त	ऐधिष्यध्वम्	ऐधिष्यामहि

6.6.c अद्

लट् – वर्तमान-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	अत्ति	अत्सि	अद्मि
द्विवनचनम्	अत्त:	अत्थ:	अद्व:
वहुवचनम्	अदन्ति	अत्थ	अद्म:

लिट् – परोक्ष – अतीत काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	आद/जघास	आदिथ/जघसिथ	आद/जघास
द्विवनचनम्	आदतु:/जक्षतु:	आदतु:/जक्षथु:	आदिव/जक्षिव
वहुवचनम्	आदु:/जक्षु:	आद/जक्ष	आदिम/जक्षिम

लुट् – भविष्यत्-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	अत्ता	अत्तासि	अत्तास्मि
द्विवनचनम्	अत्तारौ	अत्तास्थ:	अत्तास्व:
वहुवचनम्	अत्तर:	अत्तास्थ	अत्तास्म:

लृट् – भविष्यत्-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	अत्स्यति	अत्स्यसि	अत्स्यामि
द्विवनचनम्	अत्स्यत:	अत्स्यथ:	अत्स्याव:
वहुवचनम्	अत्स्यन्ति	अत्स्यथ	अत्स्याम:

लोट् – आदेश-अनुज्ञार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	अत्तु	अद्धि	अदानि
द्विवनचनम्	अत्ताम्	अत्तम्	अदाव
वहुवचनम्	अदन्तु	अत्त	अदाम

विधिलिङ् – औचित्यार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	अद्यात्	अद्या	अद्याम्
द्विवनचनम्	अद्याताम्	अद्यासम्	अद्याव
वहुवचनम्	अद्यु:	अद्यात	अद्याम

लङ् – अतीत-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	आदत्	आद:	आदम्
द्विवनचनम्	आत्ताम्	आत्तम्	आद्व
वहुवचनम्	आदन्	आत्त	आद्म

आशीर्लिङ् – आशीर्वादार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	अद्यात्	अद्या	अद्यास्म
द्विवनचनम्	अद्यास्ताम्	द्यासम्	अद्यास्व
वहुवचनम्	अद्यासु:	अद्यास्त	अद्यास्म

लुङ् – अतीत काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	अद्यसत्	अद्यस:	अद्यसम्
द्विवनचनम्	अद्यसताम्	अद्यसताम्	अद्यसाव
वहुवचनम्	अद्यसन्	अद्यसत	अद्यसाम

लृङ् - भविष्यत्-काल

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	आत्स्यत्	आत्स्य:	अत्स्यम्
द्विवनचनम्	आत्स्यताम्	आत्स्यतम्	आत्स्याव
वहुवचनम्	आत्स्यन	आत्सस्यत	आत्स्याम

6.6.d अस् -

लोट् – आदेश-अनुज्ञार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	अस्ति	असि	अस्मि
द्विवनचनम्	स्त:	स्थ:	स्व:
वहुवचनम्	सन्ति	स्थ	स्म:

लिट् – परोक्ष-अतीत-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	वभूव	वभूविथ	वभूव
द्विवनचनम्	वभूवतु:	वभूवथु:	वभूविव
वहुवचनम्	वभुवु:	वभुव	वभूविम

लुट् – भविष्यत् –काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	भविता	भवितासि	भवितास्मि
द्विवनचनम्	भवितारौ	भवितास्थ:	भवितास्व
वहुवचनम्	भवितार:	भवितास्थ	भवितास्म

लृट् – भविष्यत्-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	भविष्यति	भविष्यासि	भविष्यामि
द्विवनचनम्	भविष्यत:	भविष्यथ:	भविष्याव:
वहुवचनम्	भविष्यन्ति	भविष्यथ	भविष्याम:

लोट् – आदेश-अनुज्ञार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	अस्तु/स्तात्	एधि/स्तात्	असानि
द्विवनचनम्	स्ताम्	स्तम्	असाव
वहुवचनम्	सन्तु	स्त	असाम

विधिलिङ् –औचित्यार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	स्यात्	स्या:	स्याम्
द्विवनचनम्	स्याताम्	स्यातम्	स्याव
वहुवचनम्	स्यु:	स्यात	स्याम

लङ् – अतीत-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	आसीत्	आसी:	आसम्
द्विवनचनम्	आस्ताम्	आस्तम्	आस्म
वहुवचनम्	आसन्	आस्त	आस्म

आशिलिङ् –आशीर्वादार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	भुयात्	भूया:	भूयासम्
द्विवनचनम्	भूयास्ताम्	भूयास्तम्	भूयास्व
वहुवचनम्	भूयासु:	भूयास्त	भूयास्म

लुङ् - अतीत-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	अभूत्	अभु:	अभूवम्
द्विवनचनम्	अभूताम्	अभूतम्	अभुव
वहुवचनम्	अभुवन्	अभूत	अभुम

लृङ् –भविष्यत्-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	अभविष्यत्	अभविष्य:	अभविष्यम्
द्विवनचनम्	अभविस्यताम्	अभविस्यतम्	अभविष्याव
वहुवचनम्	अभविष्यन्	अभविष्यत	अभविष्याम

6.6.e. हु - धातु

लट् – वर्तमान –काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	जुहोति	जुहोषि	जुहोमि
द्विवनचनम्	जुहुत:	जुहुथ:	जुहुव:
वहुवचनम्	जुहन्ति	जुहुथ	जुहुम:

लिट् – परोक्ष – अतीत-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	जुह्वाञ्चकार/जुहाव	जुह्वाञ्चकर्थ/जुहविथ	जुहुवाञ्चक्रार/जुहाव
द्विवनचनम्	जुह्वाञ्चक्रतु:/जुहुवतु:	झुह्वाञ्चक्रथु:/जुहुवथु:	जुहुवाञ्चकुव/जुहुविव
वहुवचनम्	जुहवाञ्चक्रु:/जुहुवु:	जहुवाञ्चक्र/जुहुव	जुहवाञ्चकृम/जुहुविम

लुट् – भविष्यत्-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	होता	होतासि	होतास्मि
द्विवनचनम्	होतारौ	होतास्थ:	होतास्व:
वहुवचनम्	होतार:	होतास्थ	होतास्म:

लृट् – भविष्यत्-कालः

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	होष्यति	होष्यसि	होष्यामि
द्विवनचनम्	होष्यतः	होष्यथः	होष्यावः
वहुवचनम्	होष्यन्ति	होष्यथ	होष्यामः

लोट् – आदेश-अनुज्ञार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	जुहोतु/जुहुतात्	जुहुधि	जुहवानि
द्विवनचनम्	जुहुताम्	जुहुतम्	जुहुवाव
वहुवचनम्	जुहुतु	जुहुत	जुहवाम

विधिलिङ् – औचित्यार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	जुहुयात्	जुहुयाः	जुहुयाम्
द्विवनचनम्	जुहुयाताम्	जुहुयातम्	झुहुयाव
वहुवचनम्	जुहुयुः	जुहुयात	जुहुयाम

लङ् – अतीत-कालः

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	अजुहोत्	अजुहोः	अजुहवम्
द्विवनचनम्	अजुहुताम्	अजुहुतम्	अजुहुव
वहुवचनम्	अजुहवुः	अजुहुत	अजुहुम

आशीर्लिङ् –आशीर्वादार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	हुयात्	हुया:	हूयासम्
द्विवनचनम्	हुयास्ताम्	हुयास्तम्	हूयास्व
वहुवचनम्	हुयासु:	हूयास्त	हूयास्म

लुङ् –अतीत-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	अहौषीत्	अहौषी:	अहौषम्
द्विवनचनम्	अहौष्टाम्	अहौष्टम्	अहौष्व
वहुवचनम्	अहौषु:	अहौष्ट	अहौष्म

लृङ् –भविष्यत्-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	अहोष्यत्	अहोष्य:	अहोष्यम्
द्विवनचनम्	अहोष्यताम्	अहोष्यतम्	अहोष्याव
वहुवचनम्	अहोष्यन्	अहोष्यत	अहोष्याम

6.6.f दिव्-धातु:

लट् – वर्तमान-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	दीव्यति	दिव्यसि	दीव्यामि
द्विवनचनम्	दीव्यत:	दीव्यथ:	दीव्याव:
वहुवचनम्	दीव्यन्ति	दीव्यथ	दीव्याम:

लिट् – परोक्ष-अतीत-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	दिदेव	दिदिविथ	दिदेव
द्विवनचनम्	दिदिवतु:	दिदिवथु:	दिदिविव
वहुवचनम्	दिदिवु:	दिदिव	दिदिविम

लुट् – भविष्यत् – काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	देविता	देवितासि	देवितास्मि
द्विवनचनम्	देवितारौ	देवितास्थ:	देवितास्व:
वहुवचनम्	देवितार:	देवितास्थ	देवितास्म:

लृट् – भविष्यत् – काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	देविष्यति	देविष्यसि	देविष्यामि
द्विवनचनम्	देविष्यत:	देविष्यथ:	देविष्याव:
वहुवचनम्	देविष्यन्ति	देविष्यथ	देविष्याम:

लोट् – आदेश-अनुज्ञार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	दीव्यतु/दीव्यतात्	दीव्य	दीव्यानि
द्विवनचनम्	दीव्यताम्	दीव्यतम्	दीव्याव
वहुवचनम्	दीव्यन्तु	दीव्यत	दीव्याम

विधिलिङ् – औचित्यर्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	दीव्येत्	दीव्ये:	दीव्येयम्
द्विवनचनम्	दीव्येताम्	दीव्येतम्	दीव्येव
वहुवचनम्	दीव्येयु:	दीव्येत	दीव्येम

लङ् – अतीत-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	अदीव्यत्	अदीव्य:	अदीव्यम्
द्विवनचनम्	अदीव्यताम्	अदीव्यतम्	अदीव्याव
वहुवचनम्	अदीव्यन्	अदीव्यत	अदीव्याम

आशीर्लिङ् –आशीर्वादार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	दीव्यात्	दीव्या:	दीव्यासम्
द्विवनचनम्	दीव्यास्ताम्	दीव्यास्तम्	दीव्यास्व
वहुवचनम्	दीव्यासु:	दीव्यास्त	दीव्यास्म

लुङ् – अतीत-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	अदेवीत्	अदेवी:	अदेविषम्
द्विवनचनम्	अदेविष्टाम्	अदेविष्टम्	अदेविष्व
वहुवचनम्	अदेविषु:	अदेविष्ट	अदेविष्म

लृङ् –भविष्यत् – काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	अदेविष्यत्	अदेविष्य:	अदेविष्यम्
द्विवनचनम्	अदेविष्यताम्	अदेविष्यतम्	अदेविष्याव
वहुवचनम्	अदेविष्यन्	अदेविष्यत	अदेविष्याम

तुद् – धातु: उभयपदी, परस्मैपदी

लट् – वर्तमान काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	तुदति	तुदसि	तदामि
द्विवनचनम्	तुदत:	तुदथ:	तुदाव:
वहुवचनम्	तुदन्ति	तुदथ	तुदाम:

लिट् – परोक्ष-अतीत-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	तुतोद	तुतोदिथ	तुतोद
द्विवनचनम्	तुतुदतु:	तुतुदथु:	तुतुदिव
वहुवचनम्	तुतुदु:	तुतुद	तुतुदिम

लुट् –भविष्यत-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	तोत्ता	तोत्तासि	तोत्तास्मि
द्विवनचनम्	तोत्तारौ	तोत्तास्थ:	तोत्तास्व:
वहुवचनम्	तोत्तार:	तोत्तास्थ	तोत्तास्म:

लृट् –भविष्यत्-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	तोत्स्यति	तोत्स्यसि	तोत्स्यामि
द्विवनचनम्	तोत्स्यत:	तोत्स्यथ:	तोत्स्याव:
वहुवचनम्	तोत्स्यन्ति	तोत्स्यथ	तोतस्याम:

लोट् – आदेश-अनुज्ञार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	तुदतु/तुदतात्	तुद/तुदतात्	तुदानि
द्विवनचनम्	तुदताम्	तुदतम्	तुदाव
वहुवचनम्	तुदन्तु	तुदत	तुदाम

विधिलिङ् – औचित्यार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	तुदेत्	तुदेः	तुदेयम्
द्विवनचनम्	दुदेतम्	तुदेतम्	तुदेव
वहुवचनम्	तुदेयु	तुदेत	तुदेम

लङ् –अतीत-कालः

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	अतुदत्	अतुदः	अतुदम्
द्विवनचनम्	अतुदताम्	अतुदतम्	अतुदाव
वहुवचनम्	अतुदन्	अतुदत	अतुदाम

आशार्लिङ् आशीर्वादार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	तुद्यात्	तुद्याः	तुद्यासम्
द्विवनचनम्	तुद्यास्ताम्	तुद्यास्तम्	तुद्यास्व
वहुवचनम्	तुद्यासुः	तुद्यास्त	तुद्यास्म

लुङ् – अतीत-कालः

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	अतौत्सीत्	अतोत्सीः	अतौत्स्म
द्विवनचनम्	अतौत्ताम्	अतौत्तम्	अतौत्स्व
वहुवचनम्	अतौत्सुः	अतौत्त	अतौत्स्म

लृङ् – भविष्यत् – कालः

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	अतोत्स्यात्	अतोत्स्यः	अतोत्स्यम्
द्विवनचनम्	अतोत्स्यताम्	अतौस्यतम्	अतोत्स्याव
वहुवचनम्	अतौत्स्यन्	अतोत्स्यत	अतोत्स्याम

6.6.h.1 तुद् – धातु:

तुद् – धातु:

आत्मनेपदी

लट् – वर्तमान-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	तुदते	तुदसे	तुदे
द्विवनचनम्	तुदेते	तुदेथे	तुदावहे
वहुवचनम्	तुदन्ते	तुदध्वे	दुदामहे

लिट् – परोक्ष-अतीत-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	तुतुदे	तुतुदिषे	तुतुदे
द्विवनचनम्	तुतुदाते	तुतुदाथे	तुतुदिवहे
वहुवचनम्	तुतुदिरे	तुतुदिध्वे	तुतुदिमहे

लुट् – भविष्यत् – काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	तोत्ता	तोत्तासे	तोत्ताहे
द्विवनचनम्	तोत्तारौ	तोत्तसाथे	तोत्तास्वहे
वहुवचनम्	तोत्तार:	तोत्ताध्वे	तोत्तास्महे

लृट् –भविष्यत्-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	तोत्स्यते	तोतस्यसे	तोतस्ये
द्विवनचनम्	तोत्स्येते	तोत्स्येथे	तोत्स्यावहे
वहुवचनम्	तोत्स्यन्ते	तोत्स्यध्वे	तोत्स्यामहे

लोट –आदेश-अनुज्ञार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	तुदताम्	तुदस्व	तुदै
द्विवनचनम्	तुदेताम्	तुदेथाम्	तुदावहै
वहुवचनम्	तुदन्ताम्	तुदेध्वम्	तुदामहै

विधिलिङ् – औचित्यार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	तुदेत	तुदेथाः	तुदेय
द्विवनचनम्	तुदेयाताम्	तुदेयाथाम्	तुदेवहि
वहुवचनम्	तुदेरन्	तुदेध्वम्	तुदेमहि

लङ् – अतीत-कालः

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	अतुदत	अतुसाः	अतुदे
द्विवनचनम्	अतुदेताम्	अतुदेथाम्	अतुदावहि
वहुवचनम्	अतुदन्त	अतुदध्वम्	अतुदामहि

आशीलिङ् – आशीर्वादार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	तुत्सीष्ट	तुतसीष्ठाः	तुत्सीय
द्विवनचनम्	थुत्सीयास्ताम्	तुत्सीयास्थाम्	तुत्सीवह
वहुवचनम्	तुत्सीरन्	तुत्सीध्वम्	तुत्सीमहि

लुङ् – अतीत-कालः

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	अतुत्त	अतुत्थाः	अतुत्सि
द्विवनचनम्	अतुत्साताम	अतुत्साथाम्	अतुत्स्वहि
वहुवचनम्	अतुत्सत	अतुद्ध्वम्	अतुतस्महि

लृङ् – भविष्यत् – कालः

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	अतोत्स्यत	अतोत्स्यथाः	अतोत्स्ये
द्विवनचनम्	अतोत्स्येताम्	अतोत्स्येथाम्	अतोत्स्यावहि
वहुवचनम्	अतोत्स्यन्त	अतोत्स्यध्वम्	अतोत्स्यामहि

6.6.1 तन् धातु:उभयपदी –

परस्मैपदी

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	तनोति	तनोषि	तनोमि
द्विवनचनम्	तनुत:	तनुथ:	तुनुव:/अथ:
वहुवचनम्	तन्वन्ति	तनुथ	तनुम:/तन्म:

लिट् – परोक्ष-अतीत-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	ततान	तेनिथ	ततान/ततन
द्विवनचनम्	तेनतु:	तेनथु:	तेनिव
वहुवचनम्	तेनु:	तेन	तेनिम

लुट् –भविष्यत् – काल

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	तनिता	तनितासि	तनितास्मि
द्विवनचनम्	तनितारौ	तनितास्थ:	तनितास्व:
वहुवचनम्	तनितार:	तनितास्थ	तनितास्म:

लृट् – भविष्यत्-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	तनिष्यति	तनिष्यसि	तनि
द्विवनचनम्	तनिष्यत:	तनिष्यथ:	तनिष्याव:
वहुवचनम्	तनिष्यन्ति	तनिष्यथ	तनिष्याम:

लोट् – आदेश-अनुज्ञा

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	तनोतु/तनुतात्	तनु/तनुतात्	तनवानि
द्विवनचनम्	तुनताम्	तनुतम्	तनवाव
वहुवचनम्	तुन्वन्तु	तनुत	तनवाम

विधिलिङ् – औचित्यार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	तनुयात्	तनुया:	तनुयाम्
द्विवनचनम्	तनुयाताम्	तनुयातम्	तनुयाव
वहुवचनम्	तनुयु:	तनुयात	तनुयाम

लङ् – अतीत-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	अतनोत्	अतनो:	अतनवम्
द्विवनचनम्	अतनुताम्	अतनुतम्	अतनुव/अतन्व
वहुवचनम्	अतन्वन्	अतनुत	अतनुम/अतन्म

आशीर्लिङ - आशीर्वादार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	तन्यात्	तन्या:	तन्यासम्
द्विवनचनम्	तन्यास्ताम्	तनुयास्तम्	तन्यास्व
वहुवचनम्	तन्यायु:	तन्यास्तु	तन्यास्म

लुङ् – अतीत-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	अतानीत्/ अतनीष्ट	अतानी:/अतनी:	अतानिषम्/अतनिषम्
द्विवनचनम्	अतानिष्टाम्/अतनिष्टाम्	अतानिष्टम्/अतनिष्टम्	अतानिष्व/अतनिष्व
वहुवचनम्	अतानिषु:/अतनिषु:	अतानिष्ट/अतनिष्ट	अतानिष्म/अतनिष्म

लृङ् – भविष्यत् – काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	अतनिष्यत्	अतनिष्य:	अतनिष्यम्
द्विवनचनम्	अतनिष्यताम्	अतनिष्यतम्	अतनिष्याव
वहुवचनम्	अतनिष्यम्	अतनिष्यत	अतनिष्याम

6.6.i.1 तन् धातु:

आत्मनेपदी

लट् – वर्तमान-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	तुनते	तनुषे	तन्वे
द्विवनचनम्	न्वाते	न्वाये	तनुवहे/तान्वहे
वहुवचनम्	तन्वते	तनुध्वे	तनुमहे/तन्महे

लिट् – भविष्यत्-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	तेने	तेनिषे	तेने
द्विवनचनम्	तेनाते	तेनाथे	तेनिवहे
वहुवचनम्	तेनिरे	तेनिध्वे	तेनिमहे

लुट् – भविष्यत्-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	तनिता	तनितासे	तनिताहे
द्विवनचनम्	तनितारौ	तनितासाथे	तनितास्वहे
वहुवचनम्	तनितार:	तनिताध्वे	तनितास्महे

लृट भविष्यत-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	तनिष्यते	तनिष्यसे	तनिष्ये
द्विवनचनम्	तनिष्येते	तनिष्येथे	तनिष्यावहे
वहुवचनम्	तनिष्येन्ते	तनिष्यध्वे	तनिष्यामहे

लोट् – आदेश-अनुज्ञार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	तनुताम्	तुनस्व	तनवै
द्विवनचनम्	तन्वाताम्	तन्वाथाम्	तनवावहै
वहुवचनम्	तन्वताम्	तनुध्वम्	तनवामहै

विधिलिङ् – औचित्यार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	तन्वीत	तन्वीथा:	तन्वीय
द्विवनचनम्	तन्वीयाताम्	तन्वीयाथाम्	तन्वीवहि
वहुवचनम्	तन्वीरन्	तन्वीध्वम्	तन्वीमहि

लङ् – अतीत-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	अतनुत	अतनुथा:	अत्वन्वि
द्विवनचनम्	अथन्वाताम्	अतन्वाथाम्	अतनुवहि/अतन्वहि
वहुवचनम्	अतन्वत	अतनुध्वम्	अतनुमहि/अतन्महि

ताशीलिङ् – आशीर्वादार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	तनिषीष्ट	तनिषीष्ठा:	तनिषीय
द्विवनचनम्	तनिषीयास्ताम्	तनिषीयास्थाम्	तनिषीवहि
वहुवचनम्	तनिषीरन्	तनिषध्विम्	तनिषीमहि

लुङ् – अतीत-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	अतत/अतनिष्ट	अतथा: अथनिष्ठा:	अतनिषि
द्विवनचनम्	अतनिषाताम्	अतनिषाथाम्	अतनिष्वहि
वहुवचनम्	अतनिषत	अतनिढ्वम्	अतनिष्महि

लृङ् – भविष्यत्-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	अतनिष्यत	अतनिष्यथा:	अतनिष्ये
द्विवनचनम्	अतनिह्येतम्	अतनिष्येथाम्	अतनिष्यावहि
वहुवचनम्	अतनिष्यन्त	अतनिष्यध्वम्	अतनिष्यामहि

6.6.j कृ धातु:

उभयपदी – परस्मैपदी

लट् –वर्तमान-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	करोति	करोषि	करोमि
द्विवनचनम्	कुरुत:	कुरुथ:	कुर्व:
वहुवचनम्	कुर्वन्ति	कुरुथ	कुर्म:

लिट् परोक्ष-अतीत-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	चकार	चकर्थ	चकार/चकर
द्विवनचनम्	चक्रतु:	चक्रथू:	चकृव
वहुवचनम्	चक्रु:	चक्र	चकृम

लुट् – भविष्यत-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	कर्ता	कर्तासि	कर्तास्मि
द्विवनचनम्	कर्तारौ	कर्तास्थ	कर्तास्व:
वहुवचनम्	कर्तार:	कर्तास्थ	कर्तास्म:

लृट् – भविष्यत्-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	करिष्यति	करिष्यासि	करिष्यामि
द्विवनचनम्	करिष्यत:	करिष्यथ:	करिष्याव:
वहुवचनम्	करिष्यस्ति	करिष्यथ	करिष्याम:

लोट् – आदेश-अनुज्ञा

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	करोतु/कुरुतात्	कुरु/कुरतात्	करवाणि
द्विवनचनम्	कुताम्	कुरुतम्	करवाव
वहुवचनम्	कुर्वन्त	कुरुत	करवाम

विधिलिङ् – औचित्यार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	कर्यात्	कुर्या:	कुर्याम्
द्विवनचनम्	कुर्याताम्	कुर्यातम्	कुर्याव
वहुवचनम्	कुर्यु:	कुर्यात	कुर्याम

लङ् – अतीत-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	अकरोत्	अकरो:	अकरवम्
द्विवनचनम्	अकुरुताम्	अकुरुतम्	अकुर्व
वहुवचनम्	अकुर्वन्	अकुरुत	अकुर्म

आशीलिङ् – आशीर्वादार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	क्रियात्	क्रिया:	क्रियासम्
द्विवनचनम्	क्रियास्ताम्	क्रियास्तम्	क्रियास्व
वहुवचनम्	क्रियासु:	क्रियास्त	क्रियास्म

लुङ् – अतीत-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	आकार्षात्	अकार्षी:	अकार्षम्
द्विवनचनम्	अकार्ष्टाम्	अकार्ष्टम्	अकार्ष्व
वहुवचनम्	अकार्षु:	अकार्ष्ट	अकार्ष्म

लृङ् –भविष्यत् – काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	अकरिष्यत	अकरिष्य:	अकरिष्यम्
द्विवनचनम्	अकरिष्यताम्	अकरिष्यतम्	अकरिष्याव
वहुवचनम्	अकरिष्यान्	अकरिष्यत	अकरिष्याम

6.6.j.1 कृ-धातु

आत्मनेपदी

लट् – वर्तमान-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	कुरुते	कुरुषे	कुर्वे
द्विवनचनम्	कुर्वाते	कुर्वाथे	कुर्वहे
वहुवचनम्	कुर्वते	कुरुध्वे	कुर्महे

लिट् – परोक्ष-अतीत-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	चक्रे	चकृषे	चक्रे
द्विवनचनम्	चक्राते	चक्राथे	चकृवहे
वहुवचनम्	चक्रिरे	चकृढ्वे	चकृमहे

लुट् –भविष्यत् –काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	कर्ता	कर्तासे	कर्ताहे
द्विवनचनम्	कर्तारौ	कर्तासाथे	कर्तास्वहे
वहुवचनम्	कर्तार:	कर्ताध्वे	कर्तास्महे

लृट् –भविष्यत् –काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	करिष्यते	करिष्यसे	करिष्ये
द्विवनचनम्	करिष्येते	करिष्येथे	करिष्यावहे
वहुवचनम्	करिष्यन्ते	करिष्यध्वे	करिष्यामहे

लोट् – आदेश-अनुज्ञार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	कुरुताम्	कुरुष्व	करवे
द्विवनचनम्	कुर्वाताम्	कुर्वाथाम्	करवावहै
वहुवचनम्	कुर्वताम्	कुरुध्वम्	करवामहै

विधिलिङ् –औचित्यार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	कुर्वीत	कुर्वीथाः	कुर्वीय
द्विवनचनम्	कुर्वीयाताम्	कुर्वीयाथाम्	कुर्वेवहि
वहुवचनम्	कुर्वीरन्	कुर्वीध्वम्	कुर्वीमहि

लङ् – अतीत-कालः

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	अकुरुत	अकुरुथाः	अकुर्वि
द्विवनचनम्	अकुर्वताम्	अकुर्वाथाम्	अकुर्वहि
वहुवचनम्	अकुर्वत	अकुरुध्वम्	अकुर्महि

आशार्लिङ् – आशीवादार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	कृषीष्ट	कृषीष्ठाः	कृषीय
द्विवनचनम्	कृषीयास्ताम्	कृषीयास्थाम्	कृषीवहि
वहुवचनम्	कृषीरन्	कृषीढ्वम्	कृषीमहि

लुङ् अतीत-कालः

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	अकृत	अकृथाः	अकृष
द्विवनचनम्	अकृषाताम्	अकृषाथाम्	अकृष्वहि
वहुवचनम्	अकृषत	अकृढ्वम्	अकृष्महि

लृङ् – भविष्यत्-कालः

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	अकरिष्यत	अकरिष्यथाः	अकरिष्ये
द्विवनचनम्	अकरिष्येताम्	अकरिष्येथाम्	अकरिष्यावहि
वहुवचनम्	अकरिष्यन्त	अकरिष्यध्वम्	अकरिष्यामहि

6.6.k रुध् – धातु:

उभयपदी – परस्मैपदी

लट्-वर्तमान-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	रुणद्धि	रुणत्सि	रुणध्मि
द्विवनचनम्	रुन्ध:	रुन्ध:	रुण्ध्व:
वहुवचनम्	रुन्धन्ति:	रुन्ध	रुण्ध्म:

लिट् – परोक्ष-अतीत-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	रुरोध	रुरोधिथ	रुरोध
द्विवनचनम्	रुरुधतु:	रुरुधुथु:	रुरुध्वि
वहुवचनम्	रुरुधु:	रुरुध	रुरुधिम

लुट् – भविष्यत् – काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	रोद्धा	रोद्धासि	रोद्धास्मि
द्विवनचनम्	रोद्धारौ	रोद्धास्थ:	रोद्धास्व:
वहुवचनम्	रोध्वार:	रोद्धास्थ	रोद्धास्म:

लृट् – भविष्यत् – काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	रोत्स्यति	रोत्स्यासि	रोत्स्यामि
द्विवनचनम्	रोत्स्यात:	रोत्स्याथ:	रोत्स्याव:
वहुवचनम्	रोत्स्यन्ति	रोत्स्यथ	रोत्स्याम:

लोट् – आदेश-अनुज्ञा

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	रुणद्धु/रुन्धात्	रुन्धि/रुन्धात्	रुणधानि
द्विवनचनम्	रुन्धाम्	रुन्धम्	रुणधाव
वहुवचनम्	रुन्धन्तु	रुन्ध	रुणधाम

विधिलिङ् – औचित्यार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	रुन्धात्	रुन्ध्या:	रुन्ध्याम्
द्विवनचनम्	रुन्ध्याताम्	रुन्ध्यात्	रुन्ध्याम
वहुवचनम्	रुन्ध्यु:	रुन्ध्यात	रुन्ध्याम

लङ -अतीत-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	अरुणत्	अरुण:	अरुणधम्
द्विवनचनम्	अरुन्धाम्	अरुन्धम्	अरुणध्व
वहुवचनम्	अरुन्धन्	अरुन्ध	अरुणध्म

आशीलिङ् – आशीवादार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	रुध्यात्	रुध्या:	रुध्यासम्
द्विवनचनम्	रुध्यास्ताम्	रुध्यास्तम्	रुध्यास्व
वहुवचनम्	रुध्यासु:	रुध्यास्त	रुध्यास्म

लुङ् –अतीत-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	अरुधत्/अरौत्सीत्	अरुध:/अरौत्सी: अरुधम्	अरुधम्/अरौत्सम्
द्विवनचनम्	अरुधताम्/अरौद्धाम्	अरुधतम्/अरौद्धम्	अरुधाव/अरौत्स्व
वहुवचनम्	अरुधन्/अरौत्सु:	अरुधता/अरौद्ध	अरुधाम्/अरौत्स्म

लृङ् – भविष्यत् – काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	अरोत्स्यात्	अरोत्स्य:	अरोत्स्यम्
द्विवनचनम्	अरोत्स्यताम्	अरोत्स्यतम्	अरोतस्याव
वहुवचनम्	अरोत्स्यन्	अरोत्स्यत	अरोत्स्याम

6.6.K.1 रुध् – धातु

आत्मनेपदी

लट् – वर्तमान-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	रुन्धे	रुण्तसे	रुन्धे
द्विवनचनम्	रुन्धाते	रुन्धाथे	रुन्धवहे
वहुवचनम्	रुन्धते	रुन्धवे	रुन्धमहे

लिट् – परोक्ष-अतीत-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	रुरुधे	रुरुधिषे	रुरुधे
द्विवनचनम्	रुरुधीते	रुरुधीथै	रुरुधिवहे
वहुवचनम्	रुरुधिरे	रुरुधिध्वे	रुरुधिमहे

लुट् – भविष्यत् – काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	रोद्धा	रोद्धासे	रोद्धाहे
द्विवनचनम्	रोद्धारौ	रोद्धासाथे	रोद्धास्वहे
वहुवचनम्	रोद्धार:	रोद्धाध्वे	रोध्वास्महे

लृट –भविष्यत् – काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	रोत्स्यते	रोत्स्यसे	रोत्स्ये
द्विवनचनम्	रोत्स्यते	रोत्स्येसे	रोत्स्यावहे
वहुवचनम्	रोत्स्यन्ते	रोत्स्यध्वे	रोत्स्यामहे

लोट् – आदेश-अनुज्ञार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	रुन्धाम्	रुन्तस्व	रुणधे
द्विवनचनम्	रुन्धाताम्	रुन्धाथाम्	रुणधावहै
वहुवचनम्	रुन्धताम्	रुन्धम्	रुणधामहै

विधिलिङ् – औचित्यार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	रुन्धीत	रुन्धीथाः	रुन्धीय
द्विवनचनम्	रुन्धीयाताम्	रुन्धीयाथाम्	रुन्धीवहि
वहुवचनम्	रुन्धीरन्	रुन्धीध्वम्	रुन्धीमहि

लङ् – अतीत-कालः

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	अरुन्ध	अरुन्धीः	अरुन्धि
द्विवनचनम्	अरुन्धाताम्	अरुन्धाथाम्	अरुन्धवहि
वहुवचनम्	अरुन्धत	अरुनन्धरम्	अरुन्धमहि

आशीर्लिङ् – आशीर्वादार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	रुत्सीष्ट	रुत्सीष्ठाः	रुत्सीय
द्विवनचनम्	रुत्सीयास्ताम्	रुत्सीयास्थाम्	रुत्सावहि
वहुवचनम्	रुत्सीरन्	रुत्सीध्वम्	रुत्सीमहि

लुङ् – अतीत-कालः

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	अरुद्ध	अरुद्धाः	अरुत्सि
द्विवनचनम्	अरुत्साताम्	अरुत्साथाम्	अरुत्स्वहि
वहुवचनम्	अरुत्सत्	अरुद्धम्	अरुत्स्महि

लृङ् – भविष्यत्-कालः

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	अरोत्स्यत	अरोत्स्यथाः	अरोत्स्ये
द्विवनचनम्	अरोत्स्यैताम्	अरोत्स्येथाम्	अरोत्स्यावहि
वहुवचनम्	अरोत्स्यन्त	अरोत्स्यध्वम्	अरोत्स्यामहि

6.6.l चुर्

उभयपदी –परस्मैपदी

लट् – वर्तमान –काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	चोरयति	चोरयसि	चोरयामि
द्विवनचनम्	चोरयत:	चोरयथ:	चोरयाव:
वहुवचनम्	चोरयन्ति	चोरयथ	चोरयाम:

लिट् – परोक्ष-अतीत-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	चोरयामास	चोरयमासिथ	चोरयामास
द्विवनचनम्	चोरयामासतु:	चोरयामासथु:	चोरयामासिव
वहुवचनम्	चोरयामासु:	चोरयामास	चोरयामासिम

लुट – भविष्यत्-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	चोरयिता	चोरयितासि	चोरयितास्मि
द्विवनचनम्	चोरयितारौ	चोरयितास्थ:	चोरयितास्व:
वहुवचनम्	चोरयितार:	चोरयितास्थ	चोरयितास्म:

लृट् – भविष्यत् – काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	चोरयिष्यति	चोरयिष्यसि	चोरयिष्यामि
द्विवनचनम्	चोरयिष्यत:	चोरयिष्यथ:	चोरयिष्याव:
वहुवचनम्	चोरयिष्यन्ति	चोरयिष्यथ	चोरयिष्याम:

लोट् – आदेश-अनुज्ञार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	चोरयतु/चोरयतात्	चोरय/चोरयतात्	चोरयानि
द्विवनचनम्	चोरयताम्	चोरयतम्	चोरयाव
वहुवचनम्	चोरयन्तु	चोरयत	चोरयाम

विधिलिङ् – औचित्यार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	चोरयेत्	चोरये	चोरयेयम
द्विवनचनम्	चोरयेताम्	चोरयेतम्	चोरयेव
वहुवचनम्	चोरयेयुः	चोरयेत	चोरयेम

लङ् - अतीत-कालः

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	अचोरयत्	अचोरयः	अचोरयम
द्विवनचनम्	अचोरयताम्	अचोरयतम्	अचोरयाव
वहुवचनम्	अचोरयन्	अचोरयत	अचोरयाम

आशीर्लिङ् – आशीर्वादार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	चोर्यात्	चोर्या	चोर्यासम्
द्विवनचनम्	चोर्यास्ताम्	चोर्यास्तम्	चोर्यास्व
वहुवचनम्	चोर्यासुः	चोर्यास्त	चोर्यास्म

लुङ् – अतीत-कालः

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	अचूचुरत्	अचूचुरः	अचूचुरम्
द्विवनचनम्	अचूचुरताम	अचूचुरतम्	अचूचुराव
वहुवचनम्	अचूचुरन्	अचूचुरत	अचूचुराम

लृङ् – भविष्यत् – कालः

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	अचोरयिष्यत्	अचोरयिष्यः	अचोरिष्यम्
द्विवनचनम्	अचोरयिष्यताम्	अचोरयिष्यतम्	अचोरयिष्याव
वहुवचनम्	अचोरयिष्यन्	अचोरयिष्यत	अचोरयिष्याम

6.6.m.l चुर् – आत्मनेपदी

लट् – वर्तमान-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	चोरयते	चस्यसे	चोरये
द्विवनचनम्	चोरयेते	चोरयेथे	चोरयावहे
वहुवचनम्	चोरयन्ते	चोरयध्वे	चोरयामहे

लिट् –परोक्ष-अतीत-काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	चोरयाञ्चक्रे	चोरयाञ्चकृषे	चोरयाञ्चक्रे
द्विवनचनम्	चोरयाञ्चक्राते	चोरयाञ्चक्राथे	चोरयाञ्चकृवहे
वहुवचनम्	चोरयाञ्चक्रिरे	चोरयाञ्चकृढ्वे	चोरयाञ्चकृमहे

लुट् – भविष्यत् – काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	चोरयिती	चोरयितासे	चोरयिताहे
द्विवनचनम्	चोरयितारौ	चोरयितासाखे	चोरयितास्वहे
वहुवचनम्	चोरयितार:	चोरयिताध्वे	चोरयितास्महे

लृट् –भविष्यत् – काल:

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	चोरयिष्यते	चोरयिष्यसे	चोरयिष्ये
द्विवनचनम्	चोरयिष्येते	चोरयिष्येथे	चोरयिष्यावहे
वहुवचनम्	चोरयिष्यन्ते	चोरयिष्यध्वे	चोरयिष्यामहे

लोट् – आदेश-अनुज्ञार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुष:	मध्यमपुरुष:	उत्तम-पुरुष:
एकवचनम्	चोरयताम्	चोरयस्व	चोरये
द्विवनचनम्	चोरयेताम्	चोरयेथाम	चोरयावहै
वहुवचनम्	चोरयन्ताम्	चोरयध्वम्	चोरयामहै

विधिलिङ् – औचित्यार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	चोरयेत्	चोरयेथाः	चोरयेय
द्विवनचनम्	चोरयेयाताम्	चोरयेयाथाम्	चोरयेवहि
वहुवचनम्	चोरयेरन्	चोरयेध्वम्	चोरयेमहि

लङ् – अतीत – कालः

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	अचोरयत्	अचोरयथाः	अचोरये
द्विवनचनम्	अचोरयेताम्	अचोरयेथाम्	अचोरयावहि
वहुवचनम्	अचोरयन्त	अचोरयध्वम्	अचोरयामहि

आशीर्लिङ् – आशीर्वादार्थे

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	चोरयिषीष्ट	चोरयिषीष्ठाः	चोरयिषीय
द्विवनचनम्	चोरयिषीयास्ताम्	चोरयिषीयास्थाम्	चोरयिषीवहि
वहुवचनम्	चोरयिषीरन्	चोरयिषीढ्वम्	चोरयिषीमहि

लुङ् – अतीत-कालः

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	अचूचुरत	अचूचरुथाः	अचूचुरे
द्विवनचनम्	अचूचुरेताम्	अचूचुरेथाम्	अचूचुरावहि
वहुवचनम्	अचूचुरन्त	अचूचुरध्वम्	अचूचुरामहि

लृङ् – भविष्यत् – कालः

बचनम्	प्रथम-पुरुषः	मध्यमपुरुषः	उत्तम-पुरुषः
एकवचनम्	अचोरयिष्यत	अचोरयिष्यथाः	अचोरयिष्ये
द्विवनचनम्	अचोरयिष्येताम्	अचोरयिष्येथाम्	अचोरयिष्यावहि
वहुवचनम्	अचोरयिष्यन्त	अचोरयिष्यध्वम्	अचोरयिष्यामहि

णिजन्त:

प्रेरणार्थे धातो: उत्तरं णिच् भवति। णिच: 'इ' अवशिष्टोरुपेण तिष्ठति। णिजन्तधातु: भवति उभयपदी। अस्मिन् विषये सूत्रमस्ति – तत्-प्रयोजको हेतूश्च। णिच भवति चेत् धातो: अन्त्यस्वरस्य तथा च उपधा–अ-कारस्य वृद्धि: स्यात्। णिजन्तस्य कानिचित् सूत्राणि –

१. गतिबुद्धि-प्रत्यवसाणार्थ-शब्दकर्माकर्मकारणाम् अणिकर्ता स नौ–

गमनार्थ-धातु: – श्याम: रामं गृहं गमयति

ज्ञानार्थक-धातु: – गुरु: शिष्यं धर्म वोधयति।

अशनार्थक-धातु: – माता शिशुं अन्नम् आशायति।

शब्दकर्मक: – गुरु शिष्यं वेदम् अध्यापयति।

अकर्मक: – माता शिशुं शाययति।

२. णी-वह्योर्ण – प्रभु: भृत्येन भारं वाहयति नाययति वा।

३. आदि-खाद्येर्न – माता शिशुना अन्नम् आदयति खादयति वा।

४. भक्षेरहिंसार्थस्य न (वा) – माता शिशुना अन्नं भक्षयति।

५. हृ-क्रोरन्यतरस्याम् – प्रभु:भृत्यं भृत्येन वा भारं वाहयति।

६. अभिवादि-दृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम् – पिता पुत्रं गुरुम् अभिवादयते।

७. भियोर्हेतुभये षुक्। नित्यं स्मयते – सर्प: शिशुं भीषयते।

८. रञ्जेनौ मृगरमाणे नलोपो वक्तव्य: (वा) – रजयति मृगान् व्याध:।

९. नियन्तु-कर्तृकस्य वहेरनिषेध: – सारथि: अश्वान् रथं वाहयति।

णीजन्तधातो: रूपाणि

अधि-इ-अध्यापयति	नी – नाययति
इ – गमयति	पच् – पाचयति
ऋ – अर्पयति	पठ् – पाठयति
कथ् – कथयति	पत् – पातयति
कृ – कारयति	पा – पाययति
गम् – गमयति	प्री – प्रीणयति
गै – गापयति	भू – भ्रमयति
चि - चापयति	भ्रम् – भ्रमयति
छिद् – छेदयति	मुच् – मोचयति
जन् – जनयति	या – यापयति
ज्वल् – ज्वलयति	वम् – वमयति
जागृ – जापयति	रुह् – रोहयति

ज्वल् – ज्वलयति
जागृ – जागरयति
त्वर् – त्वरयति
दा – दापयति
दम् – दमयति
धा – धापयति
धू – धूनयति
नम् – नमयति

वह् – वाहयति
वस् – वासयति
वच् – वाचयति
श्रु – श्रावयति
सिध् – श्रावयति
स्था – स्थापयति
स्ना – स्नापयति
स्मृ – स्मारयति
हा – हारयति

सनन्तधातुगठित रूपाणि —

परस्मैपदी धातुः	व्युत्पत्तिः	परिनिष्ठित रूपम्	शब्दार्थः	
आप्	+ सन् + लट् ति	ईप्सति	आप्तुम्	इच्छति
निन्द्	+ सन् + लट् ति	निनिन्दिषति	निन्दितुम्	इच्छति
विद्	+ सन् + लट् ति	विविदिषति	वेदितुम्	इच्छति
लिख्	+ सन् + लट् ति	लिलेखिषति	लिखितुम्	इच्छति
स्निह्	+ सन् + लट् ति	सिस्नेहिषति	स्नेढुम्	इच्छति
चिन्त्	+ सन् + लट् ति	चिचिन्तयिषति	चिन्तितुम्	इच्छति
हिन्स्	+ सन् + लट् ति	जिहिंसति	हिंसितुम्	इच्छति
गै	+ सन् + लट् ति	जिगासति	गातुम्	इच्छति
तृ	+ सन् + लट् ति	तितीर्षति	तर्त्तुम्	इच्छति
तृप्	+ सन् + लट् ति	तितृप्सति	त्रप्तुम्	इच्छति
अद्	+ सन् + लट् ति	जिघत्सति	अत्तुम्	इच्छति
त्यज्	+ सन् + लट् ति	तित्यक्षति	त्यक्तुम्	इच्छति
अप-कृ	+ सन् + लट् ति	अपचिकीर्षति	अपकर्तुम्	इच्छति
आप्	+ सन् + लट् ति	ईप्सति	आप्तुम्	इच्छति
इ	+ सन् + लट् ति	जिगमिषति	एतुम्	इच्छति
दुह्	+ सन् + लट् ति	दुधुक्षति	दोग्धुम्	इच्छति
दृश्	+ सन् + लट् ते	दिदृक्षते	द्रष्टुम्	इच्छति

दह्	+ सन् + लट् ति	दिधक्षति	दग्धुम्	इच्छति
नृत्	+ सन् + लट् ति	निनृत्सति	नर्तितुम्	इच्छति
नम्	+ सन् + लट् ति	निनंसति	नन्तुम्	इच्छति
नश्	+ सन् + लट् ति	निनशिषति / निनङ्क्षति	नशितुम्	इच्छति
पा	+ सन् + लट् ति	पिपासति	पातुम्	इच्छति
जि	+ सन् + लट् ति	जिगीषति	जेतुम्	इच्छति
पत्	+ सन् + लट् ति	पिपतिषति	पतितुम्	इच्छति
प्रच्छ्	+ सन् + लट् ति	पिपृच्छिषति	प्रष्टुम्	इच्छति
पठ्	+ सन् + लट् ति	पिपठिषति	पठितुम्	इच्छति
वृ	+ सन् + लट् ति	विवृत्सति	वारयितुम्	इच्छति
वद्	+ सन् + लट् ति	विवदिषति	वदितुम्	इच्छति
ब्रू	+ सन् + लट् ति	विवक्षति	वक्तुम्	इच्छति
वम्	+ सन् + लट् ति	विवमिषति	वमितुम्	इच्छति
भी	+ सन् + लट् ति	विभीषति	भेतुम्	इच्छति
भू	+ सन् + लट् ति	बुभूषति	भवितुम्	इच्छति
भक्ष्	+ सन् + लट् ति	बिभक्षयिषति	भक्षयितुम्	इच्छति
मुष्	+ सन् + लट् ति	मुमुषिषति	मोषितुम्	इच्छति
या	+ सन् + लट् ति	यियासति	यातुम्	इच्छति
रुद्	+ सन् + लट् ति	रुरुदिषति	रोदितुम्	इच्छति
रुध्	+ सन् + लट् ति	रुरुधिषति	रोधितुम्	इच्छति
कथ्	+ सन् + लट् ति	चिकथयिषति	कथयितुम्	इच्छति
खाद्	+ सन् + लट् ति	चिखादिषति	खादितुम्	इच्छति
श्रु	+ सन् + लट् ति	शुश्रूषते	श्रोतुम्	इच्छति
गम्	+ सन् + लट् ति	जिगमिषति	गन्तुम्	इच्छति
क्रन्द्	+ सन् + लट् ति	चिक्रन्दिषति	क्रन्दितुम्	इच्छति
स्मृ	+ सन् + लट् ति	सुस्मूर्षते	स्मर्तुम्	इच्छति
स्वप्	+ सन् + लट् ति	सुषुप्सति	स्वप्तुम्	इच्छति
सृ	+ सन् + लट् ति	सिसीर्षति	सर्तुम्	इच्छति

सृज्	+ सन् + लट् ति	सिसृक्षति	स्रष्टुम्	इच्छति
हु	+ सन् + लट् ति	जुहुषति	हातुम्	इच्छति
रोह्	+ सन् + लट् ति	रुरुक्षति	रोहितुम्	इच्छति
हन्	+ सन् + लट् ति	जिघांसति	हन्तुम्	इच्छति
हस्	+ सन् + लट् ति	जिहसिषति	हसितुम्	इच्छति
ज्ञा	+ सन् + लट् ते	जिज्ञासते	ज्ञातुम्	इच्छति
जागृ	+ सन् + लट् ति	जिजागरिषति	जागरितुम्	इच्छति
जीव्	+ सन् + लट् ति	जिजीषति	जीवितुम्	इच्छति
वस्	+ सन् + लट् ति	विवत्सति	वस्तुम्	इच्छति
स्था	+ सन् + लट् ति	तिष्ठासति	स्थातुम्	इच्छति
हा	+ सन् + लट् ति	जिहासति	हातुम्	इच्छति
धृ	+ सन् + लट् ति	दिधीर्षति	धर्तुम्	इच्छति

आत्मनेपदी धातुः	**व्युत्पत्तिः**	**परिनिष्ठित रूपम्**	**शब्दार्थः**	
शिक्ष्	+ सन् + लट् ते	शिशिक्षिषते	शिक्षितुम्	इच्छति
सह्	+ सन् + लट् ते	सिसहिष्यते	सोढुम्	इच्छति
अधि-इ	+ सन् + लट् ते	अधिजिगांसते	अध्येतुम्	इच्छति
वुध्	+ सन् + लट् ते	वुभूत्सते	वोधितुम्	इच्छति
मन्	+ सन् + लट् ते	मिमंसते / मिमनिषते	मन्तुम्	इच्छति
मृ	+ सन् + लट् ति	मुमुर्षति	मर्तुम्	इच्छति
रम्	+ सन् + लट् ते	रिरंसते	रन्तुम्	इच्छति
लभ्	+ सन् + लट् ते	लिप्सते	लब्धुम्	इच्छति
शी	+ सन् + लट् ते	शिशयिषते	शयितुम्	इच्छति
सेव्	+ सन् + लट् ते	सिषेविषते	सेवितुम्	इच्छति
वृत्	+ सन् + लट् ते	विवतिषते	वर्तितुम्	इच्छति
क्षम्	+ सन् + लट् ते	चिक्षमिषति / चिक्षंसति	क्षन्तुम्	इच्छति
जन्	+ सन् + लट् ते	जिजनिषते	जातुम्	इच्छति

उभयपदी धातुः	व्युत्पत्तिः	परिनिष्ठित रूपम्	शब्दार्थः	
दा	+ सन् + लट् ति/ते	दित्सति / दित्सते	दातुम्	इच्छति
धा	+ सन् + लट् ति/ते	धित्सति / धित्सते	धातुम्	इच्छति
नी	+ सन् + लट् ति/ते	निनीषति / निनीषते	नेतुम्	इच्छति
भुज्	+ सन् + लट् ति/ते	बुभुक्षति	भोक्तुम्	इच्छति
भुज्	+ सन् + लट् ति/ते	वुभुक्षते	भोक्तुम्	इच्छति
विद्	+ सन् + लट् ति/ते	विविदिषति / विवित्सते	वेदितुम्	इच्छति
भिद्	+ सन् + लट् ति/ते	बिभित्सति / विभित्सते	भेत्तुम्	इच्छति
छिद्	+ सन् + लट् ति/ते	चिच्छित्सति / चिच्छित्सते	छेत्तुम्	इच्छति
भृ	+ सन् + लट् ति/ते	वुभूर्षति / विभूर्षते	भर्तुम्	इच्छति
क्री	+ सन् + लट् ति/ते	चिक्रीषति / चिक्रीषते	क्रेतुम्	इच्छति
ग्रह्	+ सन् + लट् ति/ते	जिघृक्षति / जिघृक्षते	ग्रहीतुम्	इच्छति
चि	+ सन् + लट् ति/ते	चिचीषति / चिचीषते	चेतुम्	इच्छति
वप्	+ सन् + लट् ति/ते	विवप्सति / विवप्सते	वप्तुम्	इच्छति
कृ	+ सन् + लट् ति/ते	चिकीर्षति / चिकीर्षते	कर्तुम्	इच्छति
वृ	+ सन् + लट् ति/ते	विवक्षति / विवक्षते	वक्तुम्	इच्छति
शक्	+ सन् + लट् ति/ते	शिशक्षति / शिशक्षते	शक्तुम्	इच्छति
धृ	+ सन् + लट् ति/ते	दिधीर्षति / दिधीर्षते	धर्तुम्	इच्छति
सिच्	+ सन् + लट् ति/ते	सेषिच्यति / सेषिच्यते	सेक्तुम्	इच्छति
मुच्	+ सन् + लट् ति/ते	मुमुक्षति / मुमुक्षते	मोक्तुम्	इच्छति
मा	+ सन् + लट् ति/ते	मित्सति / मित्सते	मोतुम्	इच्छति
स्तु	+ सन् + लट् ति/ते	तुष्टुषति / तुष्टुषते	स्तोतुम्	इच्छति
वह्	+ सन् + लट् ति/ते	विवक्षति / विवक्षते	वोढुम्	इच्छति
यज्	+ सन् + लट् ति/ते	यियक्षति / यियक्षते	याचितुम्	इच्छति
पच्	+ सन् + लट् ति/ते	पिपक्षति / पिपक्षते	पक्तुम्	इच्छति
याच्	+ सन् + लट् ति/ते	यियाचिषति / यियाचिषते	याचितुम्	इच्छति
हृ	+ सन् + लट् ति/ते	जिहीर्षति / जिहीर्षते	हर्तुम्	इच्छति
ह्वे	+ सन् + लट् ति/ते	जुहूषति / जुहूषते	ह्वातुम्	इच्छति

यङन्त-धातुगठित रूपाणि –

परस्मैपदी धातुः	व्युत्पत्तिः	परिनिष्ठित रूपम्	शब्दार्थः
सद्	+ यङ् + लट् ते	सासद्यते	पुनः पुनः सीदति
जीव्	+ यङ् + लट् ते	जेजीव्यते	पुनः पुनः जीवति
मसज्	+ यङ् + लट् ते	मामक्ष्यते	पुनः पुनः मज्जति
विश्	+ यङ् + लट् ते	वेवश्यते	पुनः पुनः विशति
लिख्	+ यङ् + लट् ते	लेलिख्यते	पुनः पुनः लिखति
जि	+ यङ् + लट् ते	जेजीयते	पुनः पुनः जयति
स्निह्	+ यङ् + लट् ते	स्नेसिह्यते	पुनः पुनः स्निह्यति
चि	+ यङ् + लट् ते	चेचीयते	पुनः पुनः चिनोति
हिन्स्	+ यङ् + लट् ते	जेहिंस्यते	पुनः पुनः हिंसति
क्षि	+ यङ् + लट् ते	चेक्षीयते	पुनः पुनः क्षयति
ध्यै	+ यङ् + लट् ते	दाध्यायते	पुनः पुनः ध्यायति
गै	+ यङ् + लट् ते	जेगीयते	पुनः पुनः गायति
द्रुह्	+ यङ् + लट् ते	दोद्रुह्यते	पुनः पुनः द्रुहति
तृप्	+ यङ् + लट् ते	तरीतृप्यते	पुनः पुनः तृप्यति
तृष्	+ यङ् + लट् ते	तरीतृष्यते	पुनः पुनः तृष्यति
त्यज्	+ यङ् + लट् ते	तात्यज्यते	पुनः पुनः त्यजति
अप-कृ	+ यङ् + लट् ते	अपचेक्रीयते	पुनः पुनः अपकरोति
तप्	+ यङ् + लट् ते	तातप्यते	पुनः पुनः तपति
अश्	+ यङ् + लट् ते	अशाश्यते	पुनः पुनः अश्नाति
अस्	+ यङ् + लट् ते	वोभूयते	पुनः पुनः अस्ति
अट्	+ यङ् + लट् ते	अटाट्यते	पुनः पुनः अटति
दा	+ यङ् + लट् ते	देदीयते	पुनः पुनः ददति
दुह्	+ यङ् + लट् ते	दोदुहते	पुनः पुनः दोग्धि
दिव्	+ यङ् + लट् ते	देदीव्यते	पुनः पुनः दीव्यति
दृश्	+ यङ् + लट् ते	दरीदृश्यते	पुनः पुनः पश्यति
दन्श्	+ यङ् + लट् ते	दन्दश्यते	पुनः पुनः दशति
दह	+ यङ् + लट् ते	दन्दह्यते	पुनः पुनः दहति

नृत्	+ यङ् + लट् ते	नरीनृत्यते	पुन: पुन: नृत्यति
नम्	+ यङ् + लट् ते	नंनम्यते	पुन: पुन: नमति
नश्	+ यङ् + लट् ते	नानश्यते	पुन: पुन: नशति
पा	+ यङ् + लट् ते	पेपीयते	पुन: पुन: पिवति
पत्	+ यङ् + लट् ते	पीपत्यते	पुन: पुन: पतति
प्रच्छ्	+ यङ् + लट् ते	परीपृच्छ्यते	पुन: पुन: पृच्छति
पठ्	+ यङ् + लट् ते	पपठ्यते	पुन: पुन: पठति
व्यध्	+ यङ् + लट् ते	वेविध्यते	पुन: पुन: विध्यति
वृष्	+ यङ् + लट् ते	वरीवृष्यते	पुन: पुन: वर्षति
वन्ध्	+ यङ् + लट् ते	वावध्यते	पुन: पुन: वध्नाति
वद्	+ यङ् + लट् ते	वावद्यते	पुन: पुन: वदति
ब्रू	+ यङ् + लट् ते	वावच्यते	पुन: पुन: ब्रूते
व्रज्	+ यङ् + लट् ते	वाव्रज्यते	पुन: पुन: व्रजति
वम्	+ यङ् + लट् ते	वावम्यते	पुन: पुन: वमति
वस्	+ यङ् + लट् ते	वावस्यते	पुन: पुन: वसति
वश्	+ यङ् + लट् ते	वावश्यते	पुन: पुन: वशति
भू	+ यङ् + लट् ते	वोभूयते	पुन: पुन: भूषति
भुज्	+ यङ् + लट् ते	वोभुज्यते	पुन: पुन: भुनक्ति
भ्रन्श्	+ यङ् + लट् ते	वंभ्रश्यते	पुन: पुन: भ्रंशति
भ्रम्	+ यङ् + लट् ते	वंभ्रम्यते	पुन: पुन: भ्रमति
भिद्	+ यङ् + लट् ते	वेभिद्यते	पुन: पुन: भिद्यते
मन्थ	+ यङ् + लट् ते	मामथ्यते	पुन: पुन: मथ्नाति
रुद्	+ यङ् + लट् ते	रोरुद्यते	पुन: पुन:भृशं रोदिति
रुध्	+ यङ् + लट् ते	रोरुध्यते	पुन: पुन: रोधिति
ज्कूज	+ यङ् + लट् ते	चोकूज्यते	पुन: पुन: कूजति
कुप्	+ यङ् + लट् ते	चोकुप्यते	पुन: पुन: कुप्यति
कृष्	+ यङ् + लट् ते	चरीकृष्यते	पुन: पुन: कर्षति
रक्ष्	+ यङ् + लट् ते	रारक्ष्यते	पुन: पुन: रक्षति

खाद्	+ यङ् + लट् ते	चाखाद्यते	पुन: पुन: खादति
श्रु	+ यङ् + लट् ते	शोश्रूयते	पुन: पुन: शृणोति
गम्	+ यङ् + लट् ते	जङ्गम्यते	कुटिलं गच्छति
शक्	+ यङ् + लट् ते	शाशक्यते	पुन: पुन: शक्नोति
घ्रा	+ यङ् + लट् ते	जेघ्रीयते	पुन: पुन: जिघ्रति
क्रीड्	+ यङ् + लट् ते	चेक्रीड्यते	पुन: पुन: क्रीड़ति

आत्मनेपदी: -	**व्युत्पत्ति:**	**परिनिष्ठत रूपम्**	**शब्दार्थ:**
ह्री	+यङ +लट् ते	जेह्रीयते	पुन: पुन: जिह्रेति
जन्	+यङ् +लट् ते	जाजयते/जञ्जन्यते	पुन: पुन: जायते
सू	+यङ् +लट् ते	सोषूयते	पुन: पुन: सूते
हु	+यङ् +लट् ते	जोहूयते	पुन: पुन: जुहोति

उभयपदी: –	**व्युत्पत्ति:**	**परिनिष्ठत रूपम्**	**शब्दार्थ:**
ज्ञा	+यङ +लट् ते	जाज्ञायते	पुन: पुन: जानाति
लिप्	+यङ् +लट् ते	लेलिप्यते	पुन: पुन: लिम्पति
तन्	+यङ् +लट् ते	तन्तन्यते	पुन: पुन: तनोति
धा	+यङ् +लट् ते	देधीयते	पुन: पुन: दाधति
धाव्	+यङ् +लट् ते	दाधाव्यते	पुन: पुन: धावति
मृ	+यङ् +लट् ते	मेम्रीयते	पुन: पुन: म्रियते
नी	+यङ् +लट् ते	नेनीयते	पुन: पुन: नयति
पच्	+यङ् +लट् ते	पापच्यते	पुन: पुन: पचति
वप्	+यङ् +लट् ते	वेभ्रीयते	पुन: पुन: वपति
भृ	+यङ् +लट् ते	वेभ्रीयते	पुन: पुन: भरति
मुच्	+यङ् +लट् ते	मोमुच्यते	पुन: पुन: मुञ्चति
याच्	+यङ् +लट् ते	यायज्यते	पुन: पुन: याचति
यज्	+यङ् +लट् ते	यायज्यते	पुन: पुन: यजति
लभ्	+यङ् +लट् ते	लालभ्यते	पुन: पुन: लभते
लुप्	+यङ् +लट् ते	लोलुप्यते	पुन: पुन:
ग्रह्	+यङ् +लट् ते	जरीगृह्यते	पुन: पुन: गृह्णाति
ह्वे	+यङ् +लट् ते	जोहूयते	पुन: पुन: जुहोति

सूत्रम्	वाक्यम्	व्युत्पत्तिः	परिणतरूपम्
काम्यच्च	आत्मन: पुत्रम् इच्छति	पुत्र (अम्) + काम्यच् +लट् अन्ति	पुत्रकाम्यन्ति
	आत्मन: पुत्रम् इच्छति	पुत्र (अम्) +काम्यच् + लट् ति	पुत्रकाम्यति
	आत्मन: धनम् इच्छति	धन (अम्) +काम्यच् +लट् ति	धनकाम्यति
	आत्मन: यश: इच्छति	यशस् (अम्) +काम्यच् +लट् ति	यशस्काम्यति
	आत्मन: छात्रम् इच्छति	छात्र (अम्) +काम्यच् +लट् ति	छात्रकाम्यति
	आत्मन: मुक्तिम् इच्छति	मुक्ति (अम्) +काम्यच् +लट् ति	मुक्तिकाम्यति
	आत्मन: मित्रम् इच्छति	मित्र (अम्) +काम्यच् +लट् ति	मित्रकाम्यति
	आत्मन: पतिम् इच्छति	पति (अम्) +काम्यच् +लट् ति	मित्रकाम्यति
	आत्मन: शिष्यम् इच्छति	पति (अम्) +काम्यच् +लट् ति	पतिकाम्यति
	आत्मन: धनम् इच्छतु	शिष्य (अम्) +काम्यच् +लट् ति	शिष्यकाम्यति
		धन (अम्) +काम्यच् +लट् ति	धनकाम्यतु
सुप आत्न: क्यच्	आत्मन: पुत्रम् इच्छति	पुत्र (अम्) +क्यच् +लट् ति	पुत्रीयति
	आत्मन: धनम् इच्छति	धन (अम्) +क्यच् +लट् ति	धनीयति
	आत्मन: यश: इच्छति	यशस् (अम्) +क्यच् +लट् ति	यशस्यति
	आत्मन: छात्रम् इच्छति	छात्र (अम्) +क्यच् +लट् ति	छात्रीयति
	आत्मन: मुक्तिम् इच्छति	मुक्ति (अम्) +क्यच् +लट् ति	मुक्तीयति
	आत्मन: मित्रम् इच्छति	मित्र (अम्) +क्यच् +लट् ति	मित्रीयति
	आत्मन: पतिम् इच्छति	पति (अम्) +क्यच् +लट् ति	पतीयति
	आत्मन: शिष्यम् इच्छति	शिष्य (अम्) +क्यच् +लट् ति	शिष्यीयति

सूत्रम्	वाक्यम्	व्युत्पत्तिः	परिणतरूपम्
अशनायोदन्य धनायावुभुक्षा पिपासा-गर्धेषु	अशनं भोक्तुम् इच्छति	अशन (अम्) +क्यच् +लट् ति	अशनायति
	उदकं पातुम इच्छति	उदक (अम्) +क्यच् +लट् ति	उदन्यति
	अतिलोभेन धनमिच्छति	धन (अम्) + क्यच् +लट् ति	धनायति
	अशनं संग्रहीतुमिच्छति	अशन (अम्) +क्यच् +लट् ति	अशनीयति
	सेचनार्थम् उदकम् इच्छति	उदक (अम्) +क्यच् +लट् ति	उदकीयति
	भिक्षारुपेण धनम् इच्छति	धन (अम्) +क्यच् +लट् ति	धनीयति
नमोवरिवश्चिएङः क्यच्	नमः करोति	नमस (अम्) +क्यच् +लट् ति	नमस्यति
	वारिवः करोति	वारिवस् +क्यच् +लट् ति	वरिस्यति
	तपः करोति	तपस् +क्यच् +लट् ति	तपस्यति
	चित्रः करोति	चित्र +क्यच् +लट् ति	चित्रयति
उपमानादाचारे	पुत्रम् इव आचरति	पुत्र(अम्) +क्यच् +लट् ति	पुत्रीयति
	शिष्यम् इव आचरति	शिष्य (अम्) +क्यच् +लट् ति	शिष्यीयति
	राजाजनम् इव आचरति	सखि (अम्) +क्यच् +लट् ति	सखीयति
	रिपुम् इव आचरति	रिपु (अम्) +क्यच् +लट् ति	रिपुयति
	पितरम् इव आचरति	पितृ (अम्) +क्यच् +लट् ति	पित्रीयति
अधिकरणाच्चेतिवक्त्यम्	राजनि इव आचरति	राजन् (ङि) +क्यच् +लट् ति	राजन्यति
	गृहे इव आचरति	गृह(ङ) +क्यच् +लट् ति	गृहीयति
	प्रसादे इव आचरति	प्रासाद (ङ) +क्यच् +लट् ति	प्रसादीयति
	चक्रिणि इव आचरति	चक्रिन (ङ) +क्यच् +लट् ति	चक्रिण्यति
	शब्दं करोति	शब्द +णिच् +लट् ति	शव्दयति
	प्रश्नं करोति	प्रश्न +णिच् +लट् ति	प्रश्नयति
	पृथुं करोति	पृथु +णिच् +लट् ति	प्रथयति
	मृदुं करोति	मृदु +णिच् +लट् ति	मदयति
	दृढ़ं करोति	दृढ़ +णिच् +लट् ति	द्रुढ़यति
	स्थूलं करोति	दूर +णिच् +लट् ति	दवयति
	अन्तिकं करोति	अन्तिक +णिच् +लट् ति	नेदयति
	भृशं करोति	भृश +णिच् +लट् ति	भ्रशयति
	वाढ़ं करोति	साधु+णिच् +लट् ति	साधयति
	प्रशस्यं करोति	प्रशस्य +णिच् +लट् ति	श्रापयति/ज्यापयति
	स्थिरं करोति	स्थिर +णिच् +लट् ति	स्थवयति

	कृशं करोति	कृश +णिच् +लट् ति	क्रशयति
	मुन्डं करोति	मुन्ड+णिच् +लट् ति	मुन्डयति
	मिश्रं करोति	मिश्र +णिच् +लट् ति	मिश्रयति
सूत्रम्	**वाक्यम्**	**व्युत्पत्तिः**	**परिणतरूपम्**
कर्तुः क्यङ् सलोपश्च	पुत्रः इव आचरति	पुत्र (सु) +क्यङ् +लट् ते	पुत्रायते
	शिष्यः इव आचरति	शिष्य (सु) +क्यङ् +लट् ते	शिष्यायते
	राजा इव आचरति	राजन (सु) +क्यङ् +लट् ते	राजायते
	सखा इव आचरति	सखि (सु) +क्यङ् +लट् ते	सखीयते
	रिपुः इव आचरति	रिपु (सु) +क्यङ् +लट् ते	रिपुयते
	पिता इव आचरति	पितृ (सु) +क्यङ् +लट् ते	पित्रायते
	ओजः इव आचरति	औज (सु) +क्यङ् +लट् ते	ओजायते
	अप्सरा इव आचरति	अप्सरस् (सु) +क्यङ् +लट् ते	अप्सरायते
	विद्वान् इव आचरति	विद्वस् (सु) +क्यङ् +लट् ते	विद्वायते /विद्वास्यते
	पयः इव आचरति	पयस (सु) +क्यङ् +लट् ते	पयायते/ पयस्यते
	पयः इव इव आचरति	युस्मद् (सु) +क्यङ् +लट् ते	त्वद्यते
	त्वम् इव आचरति	अस्मद (सु) +क्यङ् +लट् ते	मद्यते
	अहम् इव आचरति	अस्मद (सु) +क्यङ् +लट् ते	मद्यते
	कुमारी इव आचरति	कुमारि (सु) +क्यङ् +लट् ते	कुमारयते
	राज्ञी इव आचरति	राज्ञी (सु) +क्यङ् +लट् ते	राजायते
	युवती इव आचरति	युवती (सु) +क्यङ् +लट् ते	युवायते
	वालिका इव आचरति	वालिका (सु) +क्यङ् +लट् ते	वालिकायते
	पाचिका इव आचरति	पाचिका (सु) + क्यङ् +लट् ते	पाचिकायते
	शब्दं करोति	शब्द +क्यङ् +लट् ते	शब्दायते
	वैरं करोति	वैर +क्यङ् +लट् ते	वैरायते
	कलहं करोति	कलह +क्यङ् +लट् ते	कलहायते
	सुखम् अनुभवति	सुख +क्यङ् +लट् ते	सुखायते
	दुःखम् अनुभवति	दुःख +क्यङ् +लट् ते	दुःखायते
	कृच्छम् अनुभवति	कृच्छ +क्यङ् +लट् ते	कृच्छायते

	वाष्पम् उद्वमति	वाप +क्यङ् +लट् ते	वापायते
	फेनम् उद्वमति	फेन +क्यङ् +लट् ते	फेनायते
	धूमम् उद्वमति	धूम +क्यङ् +लट् ते	धूमायते
	उमाणम् उद्वमति	उष्णन् +क्यङ् +लट् ते	उष्णायते
भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हल:	अभृशो भृशो भवति	भृश +क्यङ् +लट् ते	भृशायते
	अशीघ्र: शीघ्र: भवति	शीघ्र +क्यङ् +लट् ते	शीघ्रायते
	अचपल: चपल: भवति	चपल +क्यङ् +लट् ते	चपलायते
	अमन्द: मन्द: भवति	मन्द +क्यङ् +लट् ते	मन्दायते
	अपन्डित: पन्डित: भवति	पन्डित +क्यङ् +लट् ते	पन्डितायते
	अनुत्सुक: उत्सुक: भवति	उत्सुक +क्यङ् +लट् ते	उत्सुकायते
	असुमना: सुमना: भवति	सुमनस् +क्यङ् +लट् ते	सुमनायते
	अदुर्मना: दुर्मना: भवति	दुर्मनस् +क्यङ् +लट् ते	दुर्मनायते
	अनुन्मना: उन्मना: भवति	उन्मनस् +क्यङ् +लट् ते	उन्मनायते

तुमुन्

धातु: -	क्त	न्क्तवतु	क्त्वा	तुमुन्
चुर्	चोरित	चोरितवत्	चोरयित्वा	चोरयितुम्
अर्च्	अर्चित	अर्चितवत्	अर्चित्वा	अर्चयितुम्
अंश्	अंश	अंशितवत्	अंशयित्वा	अंशयितुम्
कथ्	कथित	कथितवत्	कर्णयित्वा	कर्णयितुम्
अर्ज्	अर्जित	अर्जितवत्	अर्जित्वा	अर्जितुम्
कर्ण्	कर्णित	कर्णितवत्	कथयित्वा	कथयितुम्
कीर्त्	कीर्तित	कीर्तितवत्	कीर्तयित्वा	कीर्तयितुम्
क्षल्	क्षालित	क्षालितवत्	क्षालयित्वा	क्षालयितुम्
खन्ड्	खण्डित	खण्डितवत्	खन्डयित्वा	खन्डयितुम्
गण	गणित	गणितवत्	गणयित्वा	गणयितुम्
गर्ज्	गर्जित	गर्जितवत्	गर्जित्वा, गर्जयित्वा	गर्जितुम्
ग्रस्	ग्रस्त	ग्रस्तवत्	ग्रसित्वा, ग्रस्त्वा	ग्रसितुम्

घुष्	घोषित	घोषितवत्	घोषयित्वा	घोषितुम्
चर्च्	चर्चित	चर्चितवत्	चर्चायित्वा	चर्चितुम्
चित्र	चित्रित	चित्रितवत्	चित्रयित्वा	चित्रितुम्
चिन्त्	चिन्तित	चिन्तितवत्	चिन्तयित्वा	चिन्तितुम् यितुम्
कल्	कलित	कलितवत्	कलयित्वा	कलयितुम्
ग्रन्थ्	ग्रन्थित, ग्रथित	ग्रन्थितवत्, ग्रथितवत्	ग्रन्थित्वा, ग्रथित्वा	ग्रन्थितुम, ग्रथितुम
चूर्ण	चूर्णित	चूर्णितवत्	चूर्णयित्वा	चूर्णयितुम्
छेद	छेदित	छेदितवत्	छेदायित्वा	छेदायितुम्
तर्क	तर्कित	तर्कितवत्	तर्कयित्वा	तर्कयितुम्
तुल्	तोलित	तोलितवत्	तोलयित्वा	तोलयितुम्
दन्ड्	दन्डित	दन्डितवत्	दन्डायित्वा	तोलयितुम्
दु:ख्	दु:खित	दु:खितवत्	दु:खयित्वा	दु:खितुम्
ध्वन्	ध्वनित	ध्वनितवत्	ध्वनयित्वा	ध्वनितुम्
पक्ष्	पक्षित	पक्षितवत्	पक्षयित्वा	पक्षयितुम्
पार	पारित	पारितवत्	पारयित्वा	पारयितुम्
पीड़्	पीड़ित	पीड़ितवत्	पीड़यित्वा	पीड़यितुम्
पूज्	पूजित	पूजितवत्	पूजयित्वा	पूजयितुम्
पूर्ण्	पूर्णित	पूर्णितवत्	पूर्णयित्वा	पूर्णयितुम्
भक्ष्	भक्षित	भक्षितवत्	भक्षयित्वा	भक्षयितुम्
मन्ड्	मन्डित	मन्डितवत्	मन्डयित्वा	मन्डयितुम्
मिश्र्	मिश्रित	मिश्रितवत्	मिश्रयित्वा	मिश्रयितुम्
रच्	रचित	रचितवत्	रचयित्वा	रचयितुम्
लोक्	लोकित	लोकितवत्	लोकयित्वा	लोकयितुम्
वन्ट	वन्टित	वन्टितवत्	वन्टयित्वा	वन्टयितुम्
वर्ण्	वर्णित	वर्णितवत्	वर्णयित्वा	वारयितुम्
वृ	वृत	वृतवत्	वरित्वा, वरीत्वा	वर्णयितुम्
स्पृह्	स्पृहित	स्पृहितवत्	स्पृहित्वा	स्पृहयितुम्
सान्तु	सान्त्वित	सान्त्वितवत्	सान्त्वयित्वा	सान्त्वयितुम्
सूच्	सूचित	सूचितवत्	सूचयित्वा	सूचयितुम्
अर्थ्	अर्थित	अर्थितवत्	अखयित्वा	अर्थयितुम्

प्र-अर्थ्	प्रार्थित	प्रार्थितवत्		प्रार्थयितुम्
सम् – अर्थ्	समर्थित	समर्थितवत्		समर्थयितुम्
भर्त्स्	भर्त्सित	भर्त्सयित्वा	भर्त्सयितुम्	भर्त्सयितुम्
मन्त्र	मन्त्रित	मन्त्रितवत्	मन्त्रयित्वा	मन्त्रयितुम्
हु	हुत	हुतवत्	हुत्वा	होतुम्
ह्री	ह्रीत, ह्रीण	ह्रीतवत्, ह्रीणवत्	ह्रीत्वा	ह्रेतुम्
भी	भीत	भीतवत्	भीत्वा	भेतुम्
हा	हीन	हीनवत्	हात्वा	हातुम्
पूज्	पूजित	पुजितवत्	पुजयित्वा	पूजयितुम्
पूर्ण	पूर्णित	पूर्णितवत्	पूर्णयित्वा	पूर्णयितुम्
भक्ष्	भक्षित	भक्षितवत्	भक्षयित्वा	भक्षयितुम्
दा	दत्त	दत्तवत्	दत्वा	दातुम्
आ-दा	आदत्त	आदत्तवत्		
प्र-दा	प्रदत्त	प्रदत्तवत्		
प्रति –दा	प्रतिदत्त	प्रतिदत्तवत्		
धा	हित	हितवत्	हित्वा	धातुम्
नि-धा	निहित	निहितवत्		
वि-धा	विहित	विहितवत्		
परि-दा	परिहित	परिहितवत्		
भृ	भृत्	भृतवत्	भृत्वा	भर्तुम्
अद्	अन्न, जग्ध	अन्न, जग्ध	जग्ध	अत्तुम्
अस्	भूत	भूतवत्	भूत्वा	भवितुम्
इ	इत्	इतवत्	भूत्वा	भवितुम्
ख्या	ख्यात	ख्यातवत्	ख्यात्वा	ख्यातुम्
आ-ख्या	आख्यात	आख्यातवत्		आख्यातुम्
प्रति-आ-ख्या	प्रत्याख्यात	प्रत्याख्यातवत्		प्रत्याख्यातुम्
वि–आ-ख्या	विख्यात	विख्यातवत्		विख्यातुम्
जागृ	जागरित	जागरितवत्	जागरित्वा	जागरितुम्
दुह	दुग्ध	दुग्धवत्	दोहित्वा, दुग्धा	दोग्धुम्
नु		नुत	नुतवत्	नुत्वा
पा	पात	पातवत्	पात्वा	पातुम्

भा	भात	भातवत्	भात्वा	भातुम्
या	यात	यातवत्	यात्वा	यातुम्
रुद्	रुदित	रुदितवत्	रुदित्वा	रोदितुम्
वा	वात्, वान	वातवत्,वान	वात्वा	वातुम्
विद्	विदित, वित्त	विदितवत्, वित्तवत्	विदित्वा, वित्त्वा	विदितुम्
ब्रु	उक्त	उक्तवत्	उक्त्वा	वक्तुम्
स्तु	स्तुत	स्तुतवत्	स्तुत्वा	स्तोतुम्
हन्	हत	हतवत्	हत्वा	हन्तुम्
अधि-इ	अधीत	अधीतवत्		अध्येतुम
शी	शयित	शयितवत्	शयित्वा	शयितुम्
रुध्	रुद्ध	रुद्धवत्	रुद्धा	रोद्धुम्
भुज्	भुक्त	भुक्तवत्	भुक्त्वा	भोक्तुम्
हिन्स्	हिंसित	हिंसितवत्	हिंसित्वा	हिंसितुम्
अश्	अशित	अशितवत्		अशितुम्
अनु-ग्रह्	अनुग्रृहीत	अनुगृहीतवत्		अनुग्रीतुम्
नि-ग्र्	निगृहीत	निगृहीतवत्		निग्रहीतुम्
सम्-ग्रह् (संग्रह करा)	संगृहीत	संगृहीतवत्		संग्रहीतुम
वन्ध्	वद्ध	वद्धवत्	वद्धा	वद्धुम्
मन्थ्	मन्थित, मथित	मन्थितवत्, मथितवत्	मन्थित्वा, मथित्वा	मन्थितुम्
मुष्	मुष्, मुषित	मुष्टवत्, मुषितवत्	मुषित्वा	मोषितुम्
वि-क्री	विक्रीत	विक्रीतवत्		विक्रीतुम्
प्रति-ज्ञा	प्रतिज्ञात	प्रतिज्ञातवत्		प्रतिज्ञातुम्
क्री	क्रीत	क्रीतवत्	क्रीत्वा	क्रेतुम्
गृह्	गृहीत	गृहीतवत्	गृहीत्वा	ग्रहीतुम्
ज्ञा	ज्ञात	ज्ञातवत्	ज्ञात्वा	ज्ञातुम्
अनु-कृ	अनुकृत	अनुकृतवत्		अनुकर्तुम
अप-कृ	अपकृत	परिकृतवत्		अपकर्तुम्
परि-कृ	परिष्कृत	अपकृतवत्		परिष्कर्तुम्
प्रति-कृ	प्रतिकृत	प्रतिकृतवत्		प्रतिष्कर्तुम्

सम्-कृ	संस्कृत	संस्कृतवत्		संस्कर्तुम्
तन्	तत	ततवत्	तत्वा	तत्तुम्
कृ	कृत	कृतवत्	कृत्वा	कर्तुम्
आप्	आप्त	आप्तवत्	आप्ता	आप्तुम्
श्रु	श्रुत	स्रुतवत्	श्रुत्वा	श्रोतुम्
शक्	शक्त	शक्तवत्	शक्त्वा	शक्तुम्
चि	चित	चितवत्	चित्वा	चेतुम्
सु	सुत्	सुतवत्	सूत्वा	सोतुम्, सवितुम्
कुप	कुपित	कुपितवत्	कुपित्वा	कोपितुम्
क्रुध्	क्रुद्ध	क्रुद्धवत्	क्रुद्धा	क्रोद्धुम्
क्लम्	क्लान्त	क्लान्तवत्	क्लान्ता	
क्षिप्	क्षिप्त	क्षिप्तवत्	क्षिप्त्वा	क्षप्तम्
तुष्	तुष्ट	तुष्टवत्	तुष्टा	तोष्टुम्
तृप्	तृप्त	तृप्तवत्	तृप्ता	तर्पितुम, त्रप्तुम्, र्तप्तुम्
तृष्	तृषित	तृषितवत्	तृषित्वा	तृषितुम्
दिव्	द्युत, द्यून	द्यूतवत्	द्यत्वा, देवित्वा	देवितुम्
द्रुह्	द्रुग्ध, द्रुढ़	द्रुग्धवत्	द्रुग्धा, द्रुढ़ा	द्रोग्घुम, द्रोढुम, द्रोहिततुम्
नश्	नष्ट	नष्टवत्	नष्ट्वा	नशितुम्, नंष्टुम्
नृत्	नर्तित	नर्तितवत्	नर्तित्वा	नर्तितुम्
भ्रनश्	भ्रष्ट	भ्रष्टवत्	भ्रष्टा	भ्रंशितुम्
भ्रम्	भ्रमित	भ्रमितवत्	भ्रमित्वा	भ्रमितुम्
व्यध्	विद्ध	विद्धवत्	विध्वा	व्यद्धुम्
शम्	शान्त	शान्तवत्	शान्त्वा, शमित्वा	शमितुम्
शुध्	शुद्ध	शुद्धवत्	शुद्धा	शोद्धुम्
शुष्	शुष्क	शुष्कवत्	शुष्ट्वा	शोष्टुम्
श्रम्	श्रान्त	श्रान्तवत्	श्रान्त्वा, श्रमित्वा	श्रमितुम्
श्लिष्	श्लिष्ट	श्लिष्टवत्	श्लिष्ट्वा	श्लोष्टुम्
सिध्	सिद्ध	सिद्धवत्	सिद्धवा, सेधित्वा	सेधितुम्, सेद्धुम्

स्निह्	स्निग्ध, स्नीढ़	स्निग्धवत्	स्निग्धा, स्नीढ़ा, स्नेहित्वा	स्नेग्धुम्, स्नेढुम्, स्नेहितुम्
सीव्			स्यूत्वा	सेवितुम्
सो	सित	सितवत्	सित्वा	सातुम्
हृष्	हृष्ट	हृष्टवत्	हृष्टा	हर्षितुम्
क्लिश्	क्लिष्ट, क्लिशित	क्लिष्टवत्	क्लिष्ट्वा, क्लिशित्वा	क्लिशितुम्
खिद्	खिन्न	खिन्नवत्	खित्वा	क्षेत्तुम्
जन्	जात	जातवत्	जनित्वा	जनितुम्
डी	डीन	डीनवत्	डयित्वा	डयितुम्
तप्	तप्त	तप्तवत्	तप्ता	तप्तम्
दीप्	दीप्त	दीप्तवत्	दीप्ता	दीपितुम्
प्री	प्रीत	प्रीतवत्	प्रीत्वा	प्रेतुम
मन्	मत	मतवत्	मत्वा	मनितुम
वुध्	वुद्ध, वोधित	वुद्धवत्, वोधिवत्	वुद्धा	वोद्धुम्
युध्	युद्ध	युद्धवत्	युद्धवा	योद्धुम्
ली	लीन	लीनवत्	लीत्वा	
विद्	विन्न	विन्नवत्	वेदित्वा	वेदितुम्
शक्	शक्त	शक्तवत्	शक्त्वा	शक्तुम्
शप्	शप्त	शप्तवत्	शप्ता	शप्तुम्
शुच्	शुचित	शुचितवत्	शुचित्वा	शोचितुम्
इष्	इष्ट	इष्टवत्	इष्ट्वा	एषितुम्, एषुम्
चर्च्	चर्चित	चर्चिवत्	चर्चित्वा	चर्चितुम
प्रच्छ्	पृष्ट	पृष्टवत्	पृष्टा	प्रष्टुम्
लिख्	लिखित	लिखितवत्	लिखित्वा, लेखित्वा	लेखितुम्
सृज्	सृष्ट	सृष्टवत्	सृष्ट्वा	स्रष्टुम्
स्फुट्	स्फुटित	स्फटितवत्	स्फुटित्वा	स्फुटितुम्
स्पृश्	स्पृष्ट	स्पृष्टवत्	स्पृष्ट्वा	स्प्रष्टुम्, स्पर्ष्टुम्
मृ	मृत	मृतवत्	मृत्वा	मर्तुम्
लसज्	लग्न, लज्जित	लज्जितवत्	लज्जित्वा	लज्जितुम्

कृष्	कृष्ट	कृष्टवत्	कृषित्वा, कर्षित्वा	क्रष्टुम्, कष्टुम्
मिल्	मिलित	मिलितवत्	मिलित्वा	मेलितुम्
मुच्	मुक्त	मुक्तवत्	मुक्त्वा	मोक्तुम्
लिप्	लिप्त	लिप्तवत्	लिप्त्वा	लेप्तुम्
लुप्	लुप्त	लुप्तवत्	लुप्त्वा	लोप्तुम्
भु	भूत	भूतवत्	भूत्वा	भवितुम्
अट्	अटित	अटितवत्	अटित्वा	अटितुम्
अर्च	अर्चित	अर्चितवत्	अर्चित्वा	अर्चितुम्
अर्ज	अर्जित	अर्जितवत्	अर्जित्वा	अर्जितुम्
कुज्	कूजित	कूजितवत्	कूजित्वा	कूजितुम
कृष्	कृष्ट	कृष्टवत्	कर्षित्वा	क्रुष्टुम्, कर्ष्टुम्
क्रन्द्	क्रन्दित	क्रन्दितवत्	क्रन्दित्वा	क्रन्दितुम्
क्रम्	क्रान्त	क्रान्तवत्	क्रान्त्वा	क्रान्तुम्
आ-क्रम्	आक्रान्त	आक्रान्तवत्	आक्रान्त्वा	आक्रान्तुम्
क्रीड्	क्रीड़ित	क्रीड़ितवत्	क्रीड़ित्वा	क्रीड़ितुम्
क्षि	क्षित, क्षीण	क्षितवत्	क्षित्वा	क्षेतुम्
खाद्	खादित	खादितवत्	खादित्वा	खादितुम्
गै	गीत	गीतवत्	गीत्वा	गातुम्
गम्	गत	गतवत्	गत्वा	गातुम्
गर्ज्	गर्जित	गर्जितवत्	गर्जित्वा	गर्जितुम्
घ्रा	घ्रात	घ्रातवत्	घ्रात्वा	घ्रातुम्
चर्	चरित	चरितवत्	चरित्वा	चरितुम्
चल्	चलित	चलितवत्	चलित्वा	चलितुम्
च्युत्	च्युत	च्युतवत्	च्युत्वा	च्योतितुम्
जप्	जपित, जप्त	जपितवत्, जप्तवत्	जपित्वा, जप्त्वा	जपितुम्
जीव्	जीवित	जीवितवत्	जीवित्वा	जीवितुम्
ज्वल्	ज्वलित	ज्वलितवत्	ज्वलित्वा	ज्वलितुम्
तप्	तप्त	तप्तवत्	तप्ता	तप्तुम्
तृ	तीर्ण	तीर्णवत्	तीर्त्वा	तरितुम्, तर्प्तुम्

त्यज्	त्यक्त	त्यक्तवत्	त्यक्त्वा	त्यक्तुम्
त्रस्	त्रस्त	त्रस्तवत्	त्रस्त्वा	त्रस्तुम्
दन्श्	दष्ट	दष्टवत्	दष्ट्वा	दंष्टुम्
दह्	दग्ध	दग्धवत्	दग्ध्वा	दग्धुम्
अट्	अटित	अटिवत्	अटित्वा	अटितुम्
दा	दत्त	दत्तवत्	दत्वा	दातुम्
दृश्	दृष्ट	दृष्टवत्	दत्वा	दातुम्
ध्यै	ध्यात्	ध्यातवत्	ध्यात्वा	ध्यातुम्
नम्	नत	नतवत्	नत्वा	नन्तुम्
निन्द्	निन्दित	निन्दितवत्	निन्दित्वा	निन्दितुम्
पठ्	पठित	पठितवत्	पठित्वा	पठितुम्
पत्	पतित	पतितवत्	पतित्वा	पतितम्
पा	पीत	पीतवत्	पीत्वा	पातुम्
फल्	फलित	फलितवत्	फलित्वा	पलितुम्
भण्	भणित	भणितवत्	भणित्वा	भणितुम्
मन्ड्	मन्डित	मन्डितवत्	मन्डित्वा	मन्डितुम्
मूर्च्छ्	मूर्च्छित	मूर्च्छितवत्	मूर्च्छित्वा	मूर्च्छितुम्
रक्ष्	रक्षित	रक्षितवत्	वक्षित्वा	रक्षितुम्
लुन्ठ्	लुन्ठित	लुन्ठितवत्	लुन्ठित्वा	लुन्ठितुम्
वद्	उक्त	उक्तवत्	उक्त्वा	वदितुम्
वम्	वान्त, वमित	वमितवत्	वान्त्वा, वमित्वा	वमितुम्
वस्	उषित	उषितवत्	उषित्वा, वसित्वा	वसितुम्, वस्तुम्
वाञ्छ्	वाञ्छित	वाञ्छितवत्	वाञ्छित्वा	वाञ्छितुम्
वृष्	वर्षित	वर्षितवत्	वर्षित्वा	वर्षितुम्
शुच्	शुचित	शचितवत्	शुचित्वा	शोचितुम्
सृ	सृत	सृतवत्	सृत्वा	सर्तुम्
स्मृ	स्मृत	स्मृतवत्	स्मृत्वा	स्मर्तुम्
ष्ठीव्	ष्ठुयत	ष्ठुयतवत्	ष्ठयत्वा, ष्ठेवित्वा	ष्ठेवितुम्
हस्	हसित	हसितवत्	हसित्वा	हसितुम्
हृष्	हृष्ट	हृष्टवत्	हृष्ट्वा	हर्षितुम्
सेव	सेवित	सेवितवत्	सेवित्वा	सेवितुम्

ईक्ष्	ईक्षित	ईक्षितवत्	ईक्षित्वा	ईक्षितुम्
कम्प्	कम्पित	कम्पितवत्	कम्पित्वा	कम्पितुम्
क९्प्	क्लिप्त	क्लिप्तवत्	क्लिप्त्वा	कल्पितुम्
क्षम्	क्षान्त	क्षान्तवत्	क्षान्त्वा/क्षमित्वा	क्षमितुम्
ग्रन्थ	ग्रन्थित	ग्रन्थितवत्	ग्रन्थित्वा, ग्रथित्वा	ग्रन्थितुम्, ग्रथितुम्
चेष्ट्	चेष्टित	चेष्टितवत्	चेष्टित्वा	चेष्टितुम्
च्यु	च्युत	च्युतवत्	च्युत्वा	च्योतितुम्
उत्-डी	उड्डीन	उड्डीनवत्		उड्डयितुम्
त्रप्	त्रप्त	त्रप्तवत्	त्रप्त्वा	त्रप्तुम्, त्रपितुम्
त्रै	त्रात्, त्राण	त्रातवत्	त्रात्वा	त्रातुम्
त्वर्	त्वरित, तूर्ण	त्वरितवत्	त्वरित्वा	त्वरितुम्
दय्	दयित	दयितवत्	दयित्वा	दयितुम्
द्युत्	द्योतित, द्युतित	द्योतितवत्	द्योतित्वा, द्युतित्वा	द्योतितुम्
भाष्	भाषित	भषितवत्	भाषित्वा	भाषितुम्
भास्	भासित	भासितवत्	भासित्वा	भासितुम्
भिक्ष्	भक्षित	भक्षितवत्	भक्षित्वा	भक्षितुम्
यत्	यत्न	यत्नवत्		यतितुम्
रम्	रत	रतवत्	रत्वा, रमित्वा, रान्त्वा	रन्तुम्
रुच्	रुचित	रुचितवत्	रुचित्वा, रोचित्वा	वेचितुम्
लभ्	लब्ध	लब्धवत्	लब्धा	लब्धुम्
लम्ब्	लम्बित	लम्बितवत्	लम्बित्वा	लम्बितुम्
लस्ज्	लज्जित	लज्जिवत्	लज्जित्वा	लज्जितुम्
वन्द्	वन्दित	वन्दितवत्	वन्दित्वा	वन्दितुम्
वृत्	वृत्त	वृत्तवत्	वृत्त्वा, वर्तित्वा	वर्तितुम्
अनु-वत्	अनुवृत्त	अनुवृत्तवत्		अनुवर्तितुम्
नि-वृत्	निवृत्त	निवृत्तवत्		निवर्तितुम्
वृध्	वृद्ध	वृद्धवत्	वुद्धवा, वर्धित्वा	वर्धितुम्
व्यथ्	व्यथित	व्यथितवत्	व्यथित्वा	व्यथितुम्
शङ्क्	शङ्कित	शङ्कितवत्	शङ्कित्वा	शङ्कितुम्
शिक्ष्	शिक्षित	शिक्षितवत्	शिक्षित्वा	शिक्षितुम्

शुभ्	शोभित	शोभितवत्	शोभित्वा, शुभित्वा	शोभितुम्
सह्	सोढ़	सोढ़वत्	सहित्वा, सोढ़्वा	सोढुम्, सहितुम्
स्पन्द्	स्पन्दित	स्पन्दितवत्	स्पन्दित्वा	स्पन्दितुम्
यज्	इष्ट	इष्टवत्	इष्ट्वा	यष्टुम्
धाव्	धावित,धौत	धावितवत्	धावित्वा	धावितुम्
धृ	धृत	धृतवत्	धृत्वा	धर्तुम्
पच्	पक्व	पक्ववत्	पक्त्वा	पक्तुम्
वुध्	वुद्ध, वोधित	वुद्धवत्, वोधितवत्	वुद्धवा	वोद्धुम्
याच्	याचित	याचितवत्	याचित्वा	ताचितुम्
वप्	उप्त	उप्तवत्	उप्त्वा	वप्तुम्
शप्	शप्त	शप्तवत्	शप्त्वा	शप्तुम्
हृ	हृत	हृतवत्	हृत्वा	हर्तुम्
ह्वे	हूत	हूतवत्	हूत्वा	हातुम्
अङ्क्	अङ्कित	अङ्कितवत्	अङ्कित्वा	अङ्कयितुम्
अश्	अशित	अधितवत्	अशित्वा	अशितुम्
ऋध्	ऋद्ध	ऋद्धवत्	ऋद्ध्वा	अर्द्धुम्
शम्-कल्	संकलित	संकलितवत्	संकलित्वा	संकलयितुम्
काङ्क्ष्	काङ्क्षित	काङ्क्षितवत्	काङ्क्षित्वा	काङ्क्षितुम्
काश्	काशित	काशितवत्	काशित्वा	काशितुम्
कित्	चिकित्सित	चिकित्सितवत्	चिकित्सित्वा	चिकित्सितुम्
कृत्	कर्तित	कर्तितवत्	कर्तित्वा	कर्तितुम्
क्लिद्	क्लिन्न	क्लिन्नवत्	क्लेदित्वा	क्लेदितुम्
क्षर्	क्षरित	क्षरितवत्	क्षरित्वा	क्षरितुम्
क्षुम्	क्षुब्ध, क्षोभित	क्षुब्धवत्	क्षुभित्वा, क्षोभित्वा	क्षोभितुम्
खन्	खात	खातवत्	खात्वा	खनितुम्
गद्	गदित	गदितवत्	गदित्वा	गदितुम्
गर्ह	गर्हित	गर्हितवत्	गर्हित्वा	गर्हितुम्
गुप्	गुप्त, गोपायित	गुप्तवत्	गुप्त्वा	गोप्तुम्, गोपायितुम्
गुह्	गूढ	गूढवत्	गुढ्वा	गूहितुम्, गोढुम्
गृ	गीर्ण	गीर्णवत्	गीर्त्वा	गरितुम्, री/लि/ली

घट्	घटित	घटितवत्	घटित्वा	घटितुम्
घृष्	घृष्ट	घृष्टवत्	घृष्ट्वा	घर्ष्टुम्
छिद्	छिन्न	छिन्नवत्	छित्वा	छेत्तुम्
जि	जित	जितवत्	जित्वा	जेतुम्
जृ	जीर्ण	जीर्णवत्	जीर्त्वा	जरितुम्
दिव्	द्यूत, द्यून	द्यूतवत्	देवित्वा, द्यूत्वा	देवितुम्
दुष्	दुष्ट	दुष्टवत्	दुष्ट्वा	दोष्टुम्
दृ	दीर्ण	दीर्णवत्	दीर्त्वा	दरितुम्, री
धु	धूत, धुन	धुतवत्	धूत्वा	
ध्वन्स्	ध्वस्त	ध्वस्तवत्	ध्वस्ता	ध्वस्तुम्
आ-पद्	आपन्न	आपन्नवत्		आपत्तुम्
पिष्	पिष्ट	पिष्टवत्	पिष्ट्वा	पेष्टुम्
पु	पूत, पवित	पूतवत्	पूत्वा, पवित्वा	पवितुम्
पृ	पूर्त	पूर्तवत्	पूर्त्वा	परितुम्
प्री	प्रीत	प्रीतवत	प्रीत्वा	प्रेतुम्
प्लु	प्लुत, प्लावित	प्लुतवत्	प्लावित्वा	प्लावितुम्
भञ्ज्	भग्न	भग्नवत्	भङ्क्त्वा, भक्त्वा	भङक्तुम्
भिद्	भित्त, भिन्न	भित्तवत्	भित्त्वा	भेत्तुम्
मद्	मत्त	मत्तवत्	मत्वा	मत्तुम्
मस्ज्	मग्न	मग्नवत्	मङ्क्त्वा, मक्त्वा	मङ्क्तुम्
मुद्र	मुद्रित	मुद्रितवत्	मुद्रित्वा	मुद्रितुम्
आ-रभ्	आरब्ध	आरब्धवत्		अरब्धुम्
वि-राज्	विराजित	विराजितवत्		विराजितुम्
आ-रुह	आरुढ़	आरुढ़वत्		आोरढुम्
लिह्	लीढ़	लीढ़वत्	लीढ्वा	लेढुम्
वद्	उदित	उदितवत्	उदित्वा	वदितुम्
हा	हीन	हीनवत्	हात्वा	हातुम्

ल्याप्-प्रत्यय

धातु	ल्यप्-प्रत्यय		धातु	ल्यप्-प्रत्यय
अधि-इ	अधीत्य		निर्-ईक्ष्	निरीक्ष्य
अधि-वस्	अध्युष्य		आ-कर्ण्	आकर्ण्य
अधि-शी	अधिशय्य		अनु-कम्प्	अनुकम्प्य
अनु-वद्	अनूद्य		अधि-कृ	अधिकृत्य
अनु-कृ	अनुकृत्य		अनु-कृ	अनुकृत्य
अनु-ज्ञा	अनुज्ञाय		अप-कृ	अपकृत्य
अनु-भू	अनुभूय		आविस्-कृ	आविष्कृत्य
अनु-स्था	अनुष्ठाय		नमस्-कृ	नमस्कृत्य
अनु-ग्रह	अनुगृह्य		सम्-कृ	संस्कृत्य
अव-ज्ञा	अवज्ञाय		आ-कृष्	आकृष्य
प्र-अर्थ्	प्रार्थय		उत्-कृष्	उत्कृष्य
सम्-अर्थ्	समर्थय		आ-क्रम्	आक्रम्य
प्र-आप्	प्राप्य		परि-क्रम्	परिक्रम्य
वि-आप्	व्याप्य		सम्-क्रम्	आक्रम्य
उप-आस्	उपास्य		वि-क्री	विक्रीय
			नि-क्षिप्	निक्षिप्य
अव-इ	अवेत्य		सम्-क्षिप्	संक्षिप्य
उत्-इ	उदित्य		अधि-गम्	अधिगम्य/त्य
आ-इ	एत्य		अनु-गम्	अनुगम्य/त्य
प्रति-इ	प्रतीत्य		अव-गम्	अवगम्य/त्य
अति-इ	अतीत्य		आ-गम्	आगम्य/त्य
अनु-इष्	अन्वेष्य		निर्-गम्	निर्गम्य/त्य
अप-ईक्ष्	अपेक्ष्य		सम्-गम्	संगम्य/त्य
परि-ईक्ष्	परीक्ष्य		उप-गम्	उपगम्य/त्य
उप-ईक्ष्	उपेक्ष्य		सम्-ग्रह्	संहृग्य
प्रति-ईक्ष्	प्रतीक्ष्य		प्रति-ग्रह	प्रतिगृह्य
आ-चर्	आचार्य्य		उप-विश्	उपविश्य
परि-चर्	परिचर्य्य		आ-वृ	आवृत्य

प्रति-ज्ञा	प्रतिज्ञाय		परि-वृ	परिवृत्य
आ-दा	आदाय		वि-श्रम्	विश्रम्य
प्र-दा	प्रदाय		अनु-सृ	अनुसृत्य
आ-दिश्	आदिश्य		अप-हृ	अपहृत्य
उप-दिश्	उपदिश्य		उप-हृ	उपहृत्य
परि-धा	परिधाय		प्र-हृ	प्रहृत्य
प्र-नम्	प्रणम्य/प्रणत्य		सम्-हृ	संहृत्य
अनु-नी	अनुनीय		आ-हृ	आहृत्य
			परि-हृ	परिहृत्य
अभि-नी	अभिनीय		प्र-वस्	प्रोष्य
परि-नी	परिणीय		उप-वस्	उपोष्य
अनु-भू	अनुभूय		अधि-वस्	अध्युष्य
परा-भू	पराभूय		उत्-स्था	उत्थाय
नि-मन्त्र्	निमन्त्र्य		नि-मील्	निमील्य
आ–मन्त्र्	आमन्त्र्य		वि-ईक्ष्	वीक्ष्य
सम् – यम्	संयम्य/संयत्य		वि-हा	विहाय
वि-रम्	विरम्य/विरत्य		प्र-आ-रभ्	प्रारभ्य
आ-रुह	आरुह्य		निर्-मा	निर्माय
अव-रुह्	अवरुह्य		नि-हन्	निहत्य
आ-लिख्	आलेख्य		परा-हन्	पराहत्य

धातु	तव्य	अनीय	धातु	तव्य	अनीय
	उचितार्थे	उचितार्थे		उचितार्थे	उचितार्थे
चुर्	चोरयितव्य	चोरणीय	पक्ष्	पक्षयितव्य	पक्षणीय
अंश्	अंशयितव्य	अंशनीय	पार्	पारयितव्य	पारणीय
अर्च्	अर्चयतव्य, र्चि	अर्चनीय	पाल्	पालयितव्य	पालनीय
अर्ज्	अर्जयितव्य	अर्जनीय	पीड़्	पीड़यितव्य	पीड़नीय
कथ्	कथयितव्य	कथनीय	पूज्	पूर्णयितव्य	पूर्णनीय
कीर्त्	कीर्तयितव्य	कीर्तनीय	भक्ष्	भक्षयितव्य, क्षि	भक्षणीय
क्षल्	क्षालयितव्य	क्षालनीय	भूष्	भूषयितव्य	भूषणीय
खण्ड्	खण्डयितव्य	खण्डनीय	मण्ड	मण्डयितव्य	मण्डनीय

गण्	गण्वयितव्य	गणनीय	मिश्र्	मिश्रयितव्य	मिश्रणीय
गर्ज्	गर्जयितव्य	गर्जनीय	रच्	रचयितव्य	रचनीय
ग्रस्	ग्रासयितव्य	ग्रासनीय	लोक्	लोकयितव्य	लोकनीय
घुष्	घोषयितव्य	चर्चनीय	वर्ण्	वर्णयितव्य	वर्णनीय
चित्र्	चित्रयितव्य	चित्रनीय	वृ	वारयितव्य	वारणीय
चिन्त्	चिन्तयितव्य	चिन्तनीय	स्पृह	स्पृहयितव्य	स्पृहनीय
ग्रन्थ	ग्रन्थितव्य	ग्रन्थनीय	सुच्	सोचयितव्य	सोचनीय
चूर्ण्	चूर्णयितव्य	चूर्णनीय	अर्थ्	अर्थयितव्य	अर्थनीय
छेद्	छेदयितव्य	छेदनीय	भर्तस्	भर्त्सयितव्य	भर्तसनीय
तर्क्	तर्कयितव्य	तर्कनीय	मन्त्र्	मन्त्रयितव्य	मन्त्रनीय
दु:ख,	दु:खयितव्य	दु:खनीय	वञ्च्	वञ्चयितव्य	वञ्चनीय
ध्वन्	ध्वनयितव्य	ध्वननीय	हु	होतव्य	हवनीय
ह्री	ह्रेतव्य	ह्रीणीय	स्तु	स्तोतव्य	स्तवनीय
भी	भेतव्य	भयनीय	हन्	हन्तव्य	हननीय
हा	हातव्य	हानीय	आस्	आस्तव्य	आसनीय
पीड़्	पीड़यितव्य	पीड़नीय	अधि-इ	अध्येतव्य	अध्यनीय
पूज्	पूजितव्य	पूजनीय	शी	शयितव्य	शयनीय
पूर्ण्	पूणयितव्य	पूर्णनीय	रुध्	रोधितव्य	रोधनीय
भक्ष्	भक्षयितव्य	भक्षणीय	भुज्	भोक्तव्य	भोजनीय
दा	दातव्य	दानीय	हिन्स्	हिंसतितव्य	हिंसनीय
प्र-दा	प्रदातव्य	प्रदानीय	अनु-ग्रह्	अनुग्रहीतव्य	अनुग्रहणीय
धा	धातव्य	धानीय	सम्-ग्रह	संगृहीतव्य	संग्रहणीय
नि-धा	निधातव्य	निधानीय	वन्ध्	वन्धितव्य	वन्धनीय
वि-धा	विधातव्य	विधानीय	मन्थ	मन्थितव्य	मन्थनीय
परि-धा	परिधातव्य	परिधानीय	मुष्	मोष्टव्य	मोषणीय
भृ	भर्तव्य	भरणीय	वि-क्री	विक्रीतव्य	विक्रणीय
अद्	अत्तव्य	अदनीय	प्रति-ज्ञा	प्रतिज्ञातव्य	प्रतिज्ञानीय
अस्	भवितव्य	भवनीय	क्री	क्रेतव्य	क्रयणीय
इ	एतव्य	अयनीय	ग्रह	ग्रहीतव्य	ग्रहणीय
ख्या	ख्यातव्य	ख्यायनीय	ज्ञा	ज्ञातव्य	ज्ञानीय
आ-ख्या	आख्यातव्य	आख्यायनीय	अनु-कृ	अनुकर्तव्य	अनुकरणीय

जागृ	जागरितव्य	जागरणीय	अप-कृ	अपकर्तव्य	अपकरणीय
दुह्	दोग्धव्य	दोहनीय	परि-कृ	परिकर्तव्य	परिकणीय
			प्रति-कृ	प्रतिकर्तव्य	प्रतिकरणीय
पा	पातव्य	पानीय	सम्-कृ	संस्कर्तव्य	संस्करणीय
विद्	वेदितव्य	वेदनीय			
व्रु	वक्तव्य	वचनीय			
रुद्	रोदितव्य	रोदणीय	आप्	आप्तव्य	आपनीय
वा	वातव्य	वानीय	श्रु	श्रोतव्य	श्रवणीय
निर्-वा	निर्वातव्य	निर्वाणीय	शक्	शक्तव्य	शकनीय
चि	चेतव्य	चयनीय	मन्	मन्तव्य	मननीय
क्लम्	क्लान्तव्य	क्लामनीय	वुध्	वोद्धव्य	वोधनीय
क्षिप्	क्षेप्तव्य	क्षेपणीय			
तुष्	तुष्टव्य	तोषणीय			
तृप	तृप्तव्य	तर्पणीय	शक्	शक्तव्य	शकनीय
तृष	तृष्टव्य	तर्षणीय	शप्	शप्तव्य	शपनीय
			शुच्	शोचितव्य	शोचनीय
द्रुह	द्रोढ़व्य	द्रोहनीय	इष्	एषितव्य	एषणीय
नश्	नष्टव्य	नशनीय	चर्च्	चर्चितव्य	चर्चनीय
नृत्	नर्तितव्य	नर्तनीय	प्रच्छ्	प्रष्टव्य	प्रच्छनीय
भ्रन्श्	भ्रष्टव्य	भ्रंशनीय	लिख्	लेखितव्य	लेखनीय
भ्रम्	भ्रमितव्य	भ्रमनीय	सृज्	स्रष्टव्य	सर्जनीय
व्यध्	विद्धव्य	विद्धनीय	स्फुट्	स्फोटितव्य	स्फुटनीय
शम्	शमितव्य	शमनीय	स्पृश्	स्प्रष्टव्य	स्पृशनीय
शुध्	शेधितव्य	शोधनीय	मृ	मर्तव्य	मरणीय
शुष्	शोषितव्य	शोषणीय			
श्रम्	श्रमितव्य	श्रमनीय	कृष्	कर्षितव्य	कर्षणीय
श्लिष्	श्लेष्टव्य	श्लेषणीय	मिल्	मेलितव्य	मेलनीय
सिध्	सेद्धव्य	सेधनीय	मुच्	मुक्तव्य	मोचनीय
स्निह्	स्नेढ़व्य	स्नेहनीय	लिप्	लेप्तव्य	लेपनीय
सीव्	सेवितव्य	सेवनीय	लुप्	लोप्तव्य	लोपनीय
			भू	भवितव्य	भवनीय

हृष्	हृष्टव्य	हर्षणीय	अट्	अटितव्य	अटनीय
क्लिश्	क्लिष्टव्य	क्लेशनीय	अर्च	अर्चितव्य	अर्चनीय
खिद्	खित्तव्य	खिदनीय	युज्	योजितव्य	योजनीय
कुप्	कोपितव्य	कोपनीय	युध्	योद्धव्य	योधनीय
क्रुध्	क्रोद्धव्य	क्रोधनीय	कृष	कर्षितव्य	कर्षणीय
तप्	तप्तव्य	तपनीय	क्रन्द्	क्रन्दितव्य	क्रन्दनीय
दीप्	दीप्तव्य	दीपनीय	क्रम्	क्रान्तव्य	क्रमणीय
प्री	प्रेतव्य	प्रेयणीय	आ-क्रम्	आक्रान्तव्य	आक्रमणीय
अति-क्रम्	अतिक्रान्तव्य	अतिक्रमणीय	मन्ड्	मन्डितव्य	मन्डनीय
क्रीड़	क्रीड़ितव्य	क्रीड़नीय	मुर्च्छ्	मूर्च्छितव्य	मूर्च्छनीय
गै	गीतव्य	गानीय	रक्ष्	रक्षितव्य	रक्षणीय
गम्	गन्तव्य	गमनीय	वस्	वस्तव्य	वसनीय
गर्ज्	गर्जितव्य	गर्जनीय	वाञ्छ्	वाञ्छितव्य	वाञ्छनीय
घ्रा	घ्रातव्य	घ्राणीय	वृष्	वर्षितव्य	वर्षणीय
चर्	चरितव्य	चरणीय	व्रज्	व्रजितव्य	व्रजनीय
चल्	चलितव्या	चलनीय	शुच्	शोचितव्य	शोचनीय
चुम्व्	चुम्वितव्य	चुम्वनीय	स्था	स्थातव्य	स्थानीय
च्युत्	च्योतितव्य	च्युतनीय	सृ	सर्तव्य	सरणीय
जप्	जप्तव्य	जपनीय	स्मृ	स्मर्तव्य	स्मरणीय
जीव्	जीवितव्य	जीवनीय	ष्ठीव्	ष्ठ्युतव्य	ष्ठीवनीय
ज्वल्	ज्वलितव्य	ज्वलनीय	हस्	हसितव्य	हसनीय
तप्	तप्तव्य	तपनीय	हृष्	हृष्टव्य	हर्षणीय
तृ	तर्तव्य	तरणीय	सेव्	सेवितव्य	सेवनीय
त्यज्	त्यक्तव्य	त्यजनीय	ईक्ष्	ईक्षितव्य	ईक्षणीय
त्रस्	त्रस्तव्य	त्रसनीय	कम्प्	कम्पितव्य	कम्पनीय
दन्श्	दष्टव्य	दंशनीय	कल्प्	कल्पितव्य	कल्पनीय
दह्	दग्धव्य	दहनीय	क्षम्	क्षन्तव्य	क्षमणीय
अट्	अटितव्य	अटनीय	गाह्	गाढ़व्य	गाहनीय
दा	दातव्य	दानीय	ग्रन्थ्	ग्रन्थितव्य	ग्रन्थनीय
दृश	द्रष्टव्य	दर्शनीय	चेष्ट्	चेष्टितव्य	चेष्टनीय
ध्यै	ध्यातव्य	ध्यानीय			

नम्	नन्तव्य	नमनीय	उत्-डी	उड्डयितव्य	उड्डयनीय
क्षि	क्षेतव्य	क्षयणीय	लुन्ठ्	लुण्ठितव्य	लुण्ठनीय
खाद्	खादितव्य	खादनीय	वद्	वदितव्य	वचनीय
पत्	पतितव्य	पतनीय	त्वर्	त्वरितव्य	त्वरणीय
पा	पातव्य	पानीय	दय्	दयितव्य	दयनीय
फल्	फलितव्य	फलनीय	द्युत्	द्योतितव्य	द्योतनीय
भण्	भणितव्य	भणनीय	भाष्	भाषितव्य	भाषणीय
भास्	भासितव्य	भासनीय			
भिक्ष्	भेक्षितव्य	भिक्षणीय	हृ	हर्तव्य	हरणीय
यत्	यतितव्य	यतनीय	ह्वे	होतव्य	आह्वनीय
रम्	रन्तव्य	रमणीय	अङ्क्	अङ्कितव्य	अङ्कनीय
लम्ब्	लम्बितव्य	लम्बनीय	अश्	अशितव्य	अशनीय
लस्ज्	लज्जितव्य	लज्जनीय	सम्-कल्	संकलितव्य	संकलनीय
वन्द्	वन्तितव्य	वन्दनीय	काङ्क्ष्	काङ्क्षितव्य	काङ्क्षणीय
वृत्	वर्तितव्य	वर्तनीय	काश्	काशितव्य	काशनीय
अनु-वृत्	अनुवर्तितव्य	अनुवर्तनीय	कित्	चिकित्सितव्य	चिकितसनीय
आ-वृत्	आवर्तितव्य	आवर्तनीय	कृत्	कर्तितव्य	कर्तनीय
नि-वृत्	निवर्तितव्य	निवर्तनीय	क्लिद्	क्लेत्तव्य	क्लेदनीय
प्रति-आ-वृत्	प्रत्यावर्तितव्य	प्रत्यावर्तनीय	क्षर्	क्षरितव्य	क्षरणीय
वृध्	वर्धितव्य	वर्धनीय	क्षुभ्	क्षोभितव्य	क्षोभनीय
व्यथ्	व्यथितव्य	व्यथनीय	खन्	खन्तव्य	खननीय
शङ्क्	शङ्कितव्य	शाङ्कनीय	गद्	गतितव्य	गदनीय
शिक्ष्	शिक्षितव्य	शिक्षणीय	गर्ह	गर्हितव्य	गर्हणीय
शुभ्	शोभितव्य	शोभनीय	गुप्	गोप्तव्य	गोपनीय
सह्	सोढ़व्य	सहनीय	गुह्	गोढ़व्य	गुहनीय
प्स्पन्द्	स्पन्दितव्य	स्पन्दनीय			
शुभ्	शोभितव्य	शोभनीय	घट्	घटितव्य	घटनीय
			घृष्	घृष्टव्य	घर्षणीय
नी	नेतव्य	नयनीय			
यज्	यष्टव्य	यजनीय	जि	जेतव्य	जयनीय

धाव्	धावितव्य	धावनीय	जृ	जीर्तव्य	जरणीय
रुच्	रोचितव्य	रोचनीय	ऋध्	ऋद्धव्य	ऋद्धनीय
लभ्	लब्धव्य	लभनीय	कम्	कन्तव्य	कमनीय
वुध्	वोधितव्य	वोधनीय	ध्वन्स्	ध्वंष्टव्य	ध्वंसनीय
याच्	याचितव्य	याचनीय	पिष्	पेष्टव्य	पेषणीय
वप्	वप्तव्य	वपनीय	पु	पवितव्य	पूतनीय
वह्	वोढ़व्य	वहनीय	पृ	पर्तव्य	पर्तनीय
प्री	प्रतव्य	प्रयणीय	भिद्	भेत्तव्य	भेदनीय
मुद्र्	मुद्रितव्य	मुद्रणीय	मद्	मत्तव्य	मदनीय
आ-रभ्	आरब्धव्य	आरम्भणीय	मस्ज्	मज्जितव्य	मज्जनीय
भा	भातव्य	भानीय	त्रै	त्रातव्य	त्राणीय
या	यातव्य	यानीय	धृ	धर्तव्य	धरणीय
			पच्	पक्तव्य	पचनीय
कृ	कर्तव्य	करणीय	दुष्	दुष्टव्य	दुषणीय
जन्	जातव्य	जननीय			
डी	डेतव्य	डनीय	प्लु	प्लावितव्य	प्लवनीय
अर्ज्	अर्जितव्य	अर्जनीय	भञ्ज्	भग्नव्य	भञ्जनीय
कुज्	कुजितव्य	कूजनीय	तुल्	तोलयितव्य	तोलनीय
निन्द्	निन्दितव्य	निन्दनीय	दन्ड	दन्डयितव्य	दन्डनीय
प्र-अर्थ्	प्रार्थयितव्य	प्रार्थनीय	सम्-अर्थ्	समर्थयितव्य	समर्थनीय

धातुः	यत्	ण्यत्	क्यप्	धातुः	यत्	ण्यत्	क्यप्
चुर		चोर्य		शी	शेय		
अंश्		आंश		भुज्		भोज्य, भोग्य	
अर्ज्		आर्ज्य		ज्ञा	ज्ञेय		
क्षल्		क्षाल्य		कृ		कार्य	कृत्य
छेद्		छेद्य		श्रु	श्रव्य		
पाल्		पाल्य		शक्	शक्य		
पूज्		पूज्य		चि	चेय		

भक्ष्		भक्ष्य		शम्	शम्य		
वृ		वार्य	वृत्य	शुध्		शोध्य	
भक्ष्		भक्ष्य		शुष्		शोष्य	
दा	देय			श्रम्	शम्य		
धा	धेय			श्लिष्		श्लेष्य	
नि-धा	निधेय			सिध्		सेध्य	
वि-धा	विधेय			हृष्			हृष्य
भृ		भार्य		क्लिश्		क्लेश्य	
इ			इत्य	प्री	प्रेय		
दुह्		दोह्य	दुह्य	मन्		मान्य	
भा	भेय			वुध्		वोध्य	
या	येय			युज्		योज्य	
न्	वध्य		हत्या	युध्		योध्य	
अधि-इ			अधीत्य	ली	लेय		
शप्	शप्य			रम्	रम्य		
शुच्		शोच्य		रुच्		रोच्य	
लिख्		लेख्य		लभ्	लभ्य	-	-
सृज्			सृज्य	सह्	सह्य		
स्पृश			स्पृश्य	नी	नेय		
मृ		मार्य		यज्		याज्य	
कृष्			कृष्य	पच्		वोध्य	
लुप्		लोप्य		याच्		याच्य	
भू	भव्य			वप्	वप्य	पाक्य	
क्षम्	क्षम्य			वह्		वाह्य	
क्षि	क्षेय, क्षय्य			शप्	शप्य		
खाद्		खाद्य		हृ		हार्य	
गै	गेय			क्षुभ		क्षोभ्य	
गम्	गम्य			गद्	गद्य		
चर्	चर्य			गुप्		गोप्य	
तृ		तार्य		घृष्			घृष्य
दह्		दाह्य		छिद्		छेद्य	

दा	देय			जि	जेय		
दृश्			दृश्य	पृ		पार्य	
ध्यै	ध्येय			प्री	प्रेय		
नम्	नम्य			भिद्		भेद्य	
पठ्		पाठ्य		भू	भव्य		भूय
पा	पेय			विद्		वेद्य	
वृष्			वृष्य	शक्	शक्य		
स्था	स्थेय			ब्रु	ब्रव्य		स्तुत्य
स्मृ		स्मार्य	स्मृत्य	हस्		हास्य	
हृष्			हृष्य	वृष्			वृष्य

✓ **शतृ ओ शानच्**

परस्मैपदी धातुः	**शतृ-प्रत्ययः**	**परस्मैपदी धातुः**	**शतृ-प्रत्ययः**
चुर्	चोरयत्	ध्वन्	ध्वनयत्
अंश्	अंशयत्	पक्ष्	पक्षयत्
अर्च्	अर्चयत्	पार्	पारयत्
अर्ज्	अर्जयत्	पाल्	पालयत्
कथ्	कथयत्	मिश्र्	मिश्रयत्
कर्ण्	कर्णयत्	रच्	रचयत्
कीर्त्	कीर्तयत्	पीड्	पीड़यत्
क्षल्	क्षालयत्	पुज्	पूजयत्
खन्ड्	खन्डयत्	पूर्ण्	पूर्णयत्
गण्	गणयत्	भक्ष्	भक्षयत्
गर्ज्	गर्जयत्	भुष्	भुषयत्
ग्रस्	ग्रसयत्	मन्ड्	मन्डयत्
घुष्	घोषयत्	लोक्	लोकयत्
चर्च्	चर्चयत्	वन्ट्	वन्टयत्
चित्र्	चित्रयत्	वर्ण्	वर्णयत्
चिन्त्	चिन्तयत्	वृ	वारयत्
कल्	कलयत्	स्पृह्	स्पृहयत्
ग्रन्थ	ग्रन्थयत्	सान्त्व	सान्तयत्

चूर्ण	चूर्णयत्	सान्तु	सान्त्यत्
छेद्	छेदयत्	हु	जह्वत्
तर्क	तर्कयत्	ह्री	जिह्रीयत्
तुल	तोलयत्	भी	विभ्यत्
इ	यत्	कुप्	कुप्यत्
ख्या	ख्यात्	क्रुध्	कुध्यत्
जागृ	जाग्रत्	क्लम्	क्लाम्यत्
दुह्	दुहत्	क्षिप्	क्षिप्यत्, पत्
नु	नुवत्	तुष्	तुषत्
पा	पात् /पीवत्	तृप्	तृप्यत्
भा	भात्	तृष्	तृष्यत्
या	यात्	दिव्	दिव्यत्
रुद्	रुदत्	द्रुह	द्रुह्यत्
वा	वात्	नश्	नश्यत्
		नृत्	नृत्यत्
विद्	विदत्	भ्रन्श्	भ्रंशत्
वु	वुवत्	भ्रम्	भ्रम्यत्, भ्रमत्
स्तु	स्तुवत्	व्यध्	विध्यत्
हन्	घ्नत्	शम्	शाम्यत्
निर-वा	निर्वात्	शुध्	शुध्यात्
रुध्	रुन्धत्	शुष्	शुष्यत्
भुज्	भुञ्जत्	श्रम्	श्राम्यत्
हिन्स्	हिंसत्	श्लिष्	श्लिष्यत्
अश्	अश्नवत्	सिध्	सिध्यत्
अनु-ग्रह	अनुगृह्णत्	स्निह्	स्निह्यत्
वन्ध्	वन्धत्	सीव्	सीव्यत्
मन्थ्	मन्थत्	सो	स्यत्
मुष्	मुष्ण	हृष्	हृष्यत्
अनु-कृ	अनुकुर्वत्	इष्	इच्छत्
अप-कृ	अपकुर्वत्	चर्च्	चर्चत्
परि-कृ	करिष्कुर्वत्	प्रच्छ	पृच्छत्

प्रति-कृ	प्रतिकुर्वत्	लिख्	लिखत्
सम्-कृ	संस्कुर्वत्	सृज	सृजत्
आप्	आप्नुवत्	स्फुट्	स्फुटत्
श्रु	शृण्वत्	स्पृश्	स्पृशत्
अर्च	अर्चत्	दा	ददत्
अर्ज्	अर्जत्	दृश्	पश्यत्
कुज्	कूजत्	ध्यै	ध्यायत्
कृष्	कर्षत्	नम्	नमत्
क्रन्द्	क्रामत्	पिठ्	निन्दत्
क्रम्	क्रन्दत्	पिठ्	पठत्
फल्	फलत्	पत्	पतत्
आ-क्रम्	आक्रामात्	पा	पिवत्
अति-क्रम्	अतिक्रामत्	मूर्च्छ्	मूर्च्छत्
क्रीड़	क्रीड़त्	रक्ष्	रक्षत्
क्षि	क्षयत्	वद्	वदत्
खाद्	खादत्	वम्	वमत्
गै	गायत्	वस्	वसत्
गम्	गच्छत्	वाञ्छ्	वाञ्छत्
गर्ज्	गर्जत्	वृष्	वर्षत्
घ्रा	जिघ्रत्	व्रज्	व्रजत्
चर्	चरत्	शुच्	शोचत्
चल्	चलत्	स्था	तिष्ठत्
चुम्व्	चुम्वत्	सृ	सरत्
च्युत्	च्योतत्	स्मृ	स्मरत्
जप्	जपत्	ष्ठीव्	ष्ठीवत्
जीव्	जीवत्	हस्	हसत्
ज्वल्	ज्वलत्	हृष्	हर्षत्
तप्	तपत्	दन्ड्	दन्डयत्
तृ	तरत्	दुःख्	दुखयत्
त्यज्	त्यजत्	अद्	सत्
त्रस्	त्रसत्	अस्	सत्

दन्श्	दंशत्	शक्	शकुवत्
भण्	भणत्	चि	चिन्वत्
मन्ड्	मन्डत्	भू	भवत्
शानच् प्रत्यय:			
आत्मनेपदी धातु:	**शानच्-प्रत्यय:**	**आत्मनेपदी धातु:**	**शानच्-प्रत्यय:**
प्र-अर्थ्	प्रार्थयमान	कऽप्	कम्पमान
सम्-अर्थ्	समर्थयान्	क्षम्	धममान
भर्तस्	भर्तसयमान	गाह्	गाहमान
मन्त्र्	मन्त्रयमान	ग्रन्थ	ग्रन्थमान
वञ्च्	वञ्चमान	चेष्ट्	चेष्टमान
आस्	आसीन्	च्यु	च्यवमान
अधि-इ	अधीयान	उत्-डी	उड्डीयमान
शी	शयान	त्रप्	त्रपमान
वि-क्री	विक्रीणान	त्रै	त्रायमाण
प्रति-ज्ञा	प्रतिजानान	त्वर्	त्वरमाण
क्लिश्	क्लिश्यमान	भिक्ष्	भिक्षमाण
खिद्	खिद्यमान	यत्	यतमान
जन्	जायमान	रम्	रममाण
डी	डीयमान	रुच्	रोचमान
तप्	तप्यान	लभ्	लोभमान
दीप्	दीप्यमान	लम्ब्	लम्बमान
प्री	प्रीयमाण	लस्ज्	लज्जमान
मन्	मन्यमान	वन्द्	वन्दमान
वुध्	वुध्यमान	वृत्	वर्धमान
युज्	युज्यमान	वृध्	वर्धमान
ली	लीयमान	शङ्क्	शङ्कमान
विद्	विद्यमान	शिक्ष्	शिक्षमाण
मृ	म्रियमान	शुभ्	शोभमान
लस्ज्	लज्जमान	सह्	सह्यामान
सेव्	सेवमान	स्पन्द्	स्पन्दमान

ईक्ष्	ईक्षमाण	शङ्क्	शङ्कमान

उभयपदी धातुः	शतृ-प्रत्यय	शानच्-प्रत्यय	उभयपदी धातुः	शतृ-प्रत्यय	शानच्-प्रत्यय
मिल्	मिलत्	मिलमान	मुच्	मुञ्चत्	मुञ्चमान
दा	ददत्	ददान	लिप्	लिम्पत्	लिम्पमान
आ-दा	आददत्	आददान	लुप्	लुम्पत्	लुम्पमान
प्र-दा	प्रददत्	प्रददान	नी	नयत्	नीयमान
प्रति-दा	प्रतिददत्	प्रतिदान	यज्	यजत्	यजमान
धा	दधत्	दधान	धाव्	धावत्	धावमाण
हा	जहत्	जिहान	धृ	धरत्	धरमाण
भृ	विभ्रत्	विभ्राण	पच्	पचत्	पचमान
क्री	क्रीणत्	क्रीणान	वुध्	वोधत्	वोधमान
ग्रह	गृह्णत्	गृह्णान	याच्	याचत्	याचमान
ज्ञा	जानत्	जानान	वप्	वपत्	वपमान
तन्	तन्वत्	तन्वान	वह्	वहत्	वपमान
कृ	कुर्वत्	कुर्वाण	शप्	शपत्	शपमान
सु	सुन्वत्	सुन्वान	हृ	हरत्	हरमाण
शक्	शक्यत्	शक्यमान	ह्वे	हयत्	हरमाण
शप्	शप्यत्	शप्यमान			
शुच्	शुच्यत्	शुच्यमान			
कृष्	कृषत्	कृषमाण			

ण्वुल्-तृच् प्रत्यश्चः

धातुः	ण्वुल् – प्रत्ययः	धातुः	ण्वुल्-प्रत्यय
अर्च्	अर्चक	हिन्स्	हिंसक
अर्ज्	अर्जक	अप-कृ	अपकारक
कथ्	कथक	परि-कृ	परिकारक
कीर्त्	कीर्तक		
क्षल्	क्षालक	प्रति-कृ	प्रतिकारक

खन्ड्	खन्डक्	सम्-कृ	संस्कारक
गण्	गणक	कृ	कारक
गर्ज्	गर्जक	क्लम्	क्लामक
ग्रस्	ग्रासक	क्षिप्	क्षेपक
घुष्	घोषक	तुष्	तोषक
चित्र्	चित्रक	नश्	नाशक
चिन्त्	चिन्तक्	नृत्	नर्तक
ग्रन्थ्	ग्रन्थक	भ्रन्श्	भ्रंशक
चूर्ण्	चूर्णक	शुध्	शोधक
छेद्	छेदक	शुष्	शोषक
दन्ड्	दन्डक	जन्	जनक
पाल	पालक	तप्	तपक
पीड़	पीड़क	दीप्	दीपक
पूज्	पूजक	वुध्	वोधक
भक्ष्	भक्षक	युज्	योजक
वन्ट	वल्टक	लिख्	लेखक
सम्-अर्थ्	समर्थक	स्पृश्	स्पर्शक
वञ्च्	वञ्चक	मृ	मारक
पीड़	पीड़क	कृष्	कृषक
		मुच्	मोचक
भृ	भारक		
हन्	घातक		
रुध्	रोधक	आ-क्रम्	आक्रामक
भुज्	भोजक	अति-क्रम्	अतिक्रामक
क्रीड्	क्रीड़क	प्र-वृत्	प्रवर्तक
खाद्	खादक	अनु-वृत्	अनुवर्तक
गै	गायक	आ-वृत्	आवर्तक
		नि-वृत्	निवर्तक
चल्	चालक	प्रति-आ-वृत्	प्रत्यावर्तक
चुम्व्	चुम्वक	वृध्	वर्धक

जीव्	जीवक	शिक्ष्	शिक्षक
ज्वल्	ज्वालक	नी	नायक
तृ	तारक	यज्	याजक
त्रस्	त्रासक	धाव्	धावक
दन् श्	दंशक	धृ	धारक
दह्	दाहक	पच्	पाचक
दा	दायक	वुध्	वोधक
दृश्	दर्शक	याच्	याचक
निन्द्	निन्दक	वह्	वाहक
पठ्	पाठक	ह्वे	ह्वायक
पत्	पातक	सम्-कल्	संकलक
मन्ड्	मन्डक	कित्	चिकित्सक
रक्ष्	रक्षक	कृत्	कर्तक
लुण्ठ्	लुण्ठक	क्षर्	क्षारक
वृष्	वर्षक	खन्	खनक
शुच्	शोचक	घट्	घटक
सृ	सारक	छिद्	छेदक
स्मृ	स्मारक	ध्वन्स्	ध्वंसक
सेव	सेवक	भिद्	भेदक
रुच्	रोचक	मद्	मादक
लम्व्	लम्वक	मुद्र	मुद्रक
वन्द्	वन्दक	ग्रह्	ग्राहक
तृच् – प्रत्यय:			
दा	दातृ	क्षिप्	क्षेप्तृ
धा	धातृ		
वि-धा	विधातृ	युध्	योद्ध
भृ	भर्तृ	विद्	वेत्तृ
पा	पातृ	सृज्	स्रष्टृ
विद्	वेत्तृ	भू	भवितृ
वु	वक्तृ	गम्	गन्तृ

स्तु	स्तोतृ	घ्रा	घ्रातृ
हन्	हन्तृ	जप्	जप्तृ
श्रु	श्रोतृ	दा	दातृ
शी	शयितृ	दृश्	द्रष्टृ
रुध्	रोद्धृ		
क्री	क्रेतृ	त्रै	त्रातृ
ग्रह्	ग्रहीतृ	नी	नेतृ
ज्ञा	ज्ञातृ	वुध्	वोद्धृ
अनु-कृ	अनुकर्तृ	हृ	हर्तृ
अप-कृ	अपकर्तृ	खन्	खन्तृ
परि-कृ	परिकर्तृ	जि	जेतृ
सम्-कृ	संकर्तृ		
कृ	कर्तृ		

तिन् प्रत्यय

धातु:	क्तिन्-प्रत्यय:	धातु:	क्तिन-प्रत्यय:
ज्ञा	ज्ञाति	प्री	प्रीति
नि-वृत्	निवृत्ति	पच्	पंक्ति
विद्	वित्ति	ऋध्	ऋद्धि
भिद्	भित्ति	वुध्	वुद्धि
सिध्	सिद्धि		
चि	चिति	वृ	वृति
क्षि	क्षिति	वृष्	वृष्टि
छिद्	छित्ति	वृत्	वृत्ति
गै	गीति	वद्	उक्ति
गुप्	गुप्ति	वू	उक्ति
तुष्	तुष्टि	भा	भाति
तृप्	तृप्ति	भू	भूति
अनु-कृ	अनुकृति	भञ्ज्	भङ्गि
तन्	तति	भी	भीति
आप्	आप्ति	भृ	भृति

आ-हु	आहूति	भ्रम्	भ्रान्ति
दीप्	दीप्ति	भण्	भणिति
दुष्	दुष्टि	मन्	मति
दृश्	दृष्टि	युज्	युक्ति
द्युत्	द्युति	यज्	इष्टि
म्ला	म्लानि	रुच्	रुचि
धाव्	धौति	कृ	कृति
धृ	धृति	कृष्	कृष्टि
नी	नीति	कृत्	कृत्ति
नम्	नति	कम्	कान्ति
उत्-हृ	उद्धृति	रम्	रति
परि-चि	परिचिति	क्लम्	क्लान्ति
पू	पूति	लुप्	लुप्ति
पत्	पाति	ख्या	ख्याति
प्रति-कृ	प्रतिकृति	ग्रन्थ्	ग्रन्थि
श्रु	श्रुति	सम्-हन्	संहति
श्रम्	श्रान्ति	हृ	हृति
गम्	गति	च्युत्	च्युति
शक्	शक्ति	क्षम्	क्षान्ति
घृष्	घृष्टि	जागृ	जागृति
शुध्	शुद्धि	जन्	जाति
क्रम्	क्रान्ति	स्तु	स्तुति
स्मृ	स्मृति	स्था	स्थिति
शुच्	शुचि	प्र-सु	प्रसूति
सृ	सृति	हा	हानि
सम्-कृ	संस्कृति	शम्	शान्ति

ल्युट् – प्रत्यय

धातुः	**ल्युट-प्रत्ययः**	**धातुः**	**ल्युट्—प्रत्ययः**
ज्ञा	ज्ञान	लिप्	लेपन
निन्द्	निन्दन	लिख्	लिखन

नि-धा	निधान	लिह्	लेहन
नि-वृत्	निवर्तन	शिक्ष्	शिक्षण
निर्-वा	निर्वाण	सिच्	सेचन
पिष्	पेषण	चि	चयन
वि-आ-ख्या	व्याख्यान	चिन्त्	चिन्तन्
विद्	वदन	चित्र्	चित्रण
		छिद्	छेदन
वि-धा	विधान	क्षिप्	क्षेपन
वि-चर्	विचरण	ध्यै	ध्यान
भिद्	भेदन	गै	गान
मिल्	मिलन	त्रै	त्राण
अङ्क	अङ्कन	नी	नयन
अधि-इ	अध्ययन	नश्	नाशन
तुष्	तोषण	उत्-डी	उड्डयन
त्वर्	त्वरण	पा	पान
अनु-वृत्	अनुवर्तन		
अनु-कृ	अनुकरण	पाल्	पालन
तप्	तपन	परि-धा	परिधान
अश्	अशन	पीड़्	पीड़न
		पु	पवन
अर्च	अर्चन्	पुज्	पूजन
अर्ज्	अर्जन्	पत्	पतन
अट्	अटन	प्रति-आ-वृत्	प्रत्यावर्तन
आ-दा	आदान	प्रति-दा	प्रतिदान
आ-वृत्	आवर्तन	प्र-अर्थ्	प्रार्थन
आ-रुह्	आरोहण	प्र-दा	प्रदान
आ-ख्या	आख्यान	प्लु	प्लावन
आ-क्रम्	आक्रमण	पच्	पचन
आस्	आसन	पठ्	पठन
आ-ह्वे	आह्वान	फल्	फलन
दा	दान	वा	वान

दुह्	दोहन	वन्ट	वन्टन
दृश्	दर्शन	वञ्च्	वञ्चन
दनश्	दंशन	वुध्	वोधन
दम्	दमन	वन्द	वन्दन
दह्	दहन	वृ	वारण
धा	धान	वृध्	वर्धन
धाव्	धावन	वृष्	वर्षण
धृ	धारण	वन्ध्	वन्धन
ईक्ष्	ईक्षण्	वृत्	वर्तन
वद्	वदन	यत्	यतन
ब्रु	वचन्	यज्	यजन
वप्	वपन्	रुद्	रोदन
वम्	वमन	कुज्	कूजन
वस्	वसन	कीर्त्	कीर्तन
वच्	वचन	कूप्	कोपन
वह्	वहन	कृ	करण
		कृष्	कर्षण
वर्ण्	वर्णन	कृत्	कर्तन
		कऽ्प्	कल्पन
भाष्	भाषण	कथ्	कथन
भु	भवन	कम्प्	कम्पन
भूष्	भूषण	रम्	रमण
भञ्ज्	भञ्जन	रक्ष्	रक्षण
भृ	भरण		
भ्रम्	भ्रमण	लोच्	लोचन
भक्ष्	भक्षण	लुठ्	लुण्ठन
भर्तस्	भर्तसन	लम्व	लम्वन
भण्	भणन	खन्	खनन
मन्त्र्	मन्त्रण्	खन्ड्	खन्डन्
मन्थ्	मन्थन	शास्	शासन
मुद्र्	मुद्रण	गाह्	गाहन

मुच्	मोचन	शी	शयन
मृ	मरण	गृ	गीरण
मद्	मदन	ग्रन्थ्	ग्रन्थन
मन्	मनन	श्रु	श्रवण
मन्ड्	मन्डन	ग्रस्	ग्रासन
या	यान	ग्रह्	ग्रहण
याच्	याचन	गम्	गमन
युध्	योधन	गर्ज्	गर्जन
युज्	योजन	गण्	गणन
घुष्	घोषण	सह	सहन
घृष	घर्षण	चूर्ण्	चूर्णन
शुध्	शोधन	हृ	हरण
घ्रा	घ्राण	चुम्व्	चुम्वन
क्रन्द्	क्रन्दन	हन्	हनन
स्पन्द्	स्पन्दन	चल्	चलन
स्फुट्	स्फुटन	छेद्	छेदन
शुभ्	शोभन	क्षर्	क्षारण
स्मृ	स्मरण	क्षल्	क्षालन
शुष्	शोषण	जागृ	जागरण
घट्	घटन	जीव्	जीवन
सीव्	सीवन	जृ	जीरण
सृ	सूचन	ज्वल्	ज्वलन
सृज्	सृजन	ष्ठीव्	ष्ठीवन
सेव्	सेवन	स्तु	स्तवन
सम्-अर्थ	समर्थन	स्पप्	स्वपन
समृ-कृ	संस्करण	स्था	स्थान
सम्-कल्	संकलन	मिश्र्	मिश्रण

यञ्-प्रत्यय

धातुः	घञ्-प्रत्यय	धातुः	घञ्-प्रत्यय
विद्	वेद	क्लिश्	क्लेश
भिद्	भेद	लिप्	लेप
मिल्	मेल	लिख्	लेख
क्लिद्	क्लेद	श्लिष्	श्लेष
स्निह्	स्नेह	भञ्ज्	भङ्ग
सिध्	सेध	भुज्	भोग
सिच्	सेच/सेक	भृ	भार
चि	काय	मुच्	मोक्ष
चि	काय	मृ	मार
छिद्	छेद	मद्	मान
क्षिप्	क्षेप	युज्	योग
तुष्	तोष	यज्	याग
द्रुह्	द्रोह	रुध्	रोध
अद्	घास	कुप्	कोप
त्यज्	त्याग	कृ	कार
तन्	तान	कम्	काम
अप्-कृ	अपकार	रम्	राम
तप्	ताप	लुप्	लोप
		लुभ्	लोभ
दुष्	दोष	लभ्	लाभ
दुह्	दोह	श्वस्	श्वास
दृ	दार	श्रम्	श्राम
दृप्	दर्प	ग्रस्	ग्रास
दह्	दाह	ग्रह्	ग्राह
नम्	नाम	शप्	शाप
नश्	नाश	घुष्	घोष
परि-कृ	परिस्कार	शुध्	शोध
पृ	पार	क्रुध्	क्रोध
पत्	पात	त्रस्	त्रास

प्रति-कृ	प्रतिकार	स्पृश्	स्पर्श
पच्	पाक	स्फुट्	स्फोट
पठ्	पाठ	स्मृ	स्मार
वुध्	वोध	शुष	शोष
वस्	वास	शुच्	शोक
वह्	वाह	सृ	सार
भू	भाव	सम्-कृ	संस्कार
सह्	साह	हृ	हार
हृष्	हर्ष	ह्रस्	ह्रास
हन्	घात	चल्	चाल
ह्लाद्	ह्लाद	क्षुभ्	क्षोभ
छेद्	छेद	क्षर्	क्षार
जागृ	जागर	ज्वल्	ज्वाल
जप्	जाप	स्तु	स्तव

- **वुन् – प्रत्यय**

सूत्रम्	**वाक्यम्**	**व्युत्पत्तिः**	**लिङ्गम्/विभक्तिः**	**परिनिष्ठतरूपम्**
क्रमादिभ्यो वुन्	क्रमम् अधीते/वेत्ति	क्रम् + वुन्	पुं + सु	क्रमकः
	पदम् अधीते/वेत्ति	पद + वुन्	पुं + सु	पदकः
	शिक्षाम् अधीते/वेत्ति	शिक्षा + वुन्	पुं + सु	शिक्षकः
	मीमांसाम् अधीते/वेत्ति	मीमांसा + वुन्	पुं + सु	मीमांसकः

- **यत् – प्रत्यय**

सूत्रम्	वाक्यम्	व्युत्पत्तिः	लिङ्गम्/विभक्तिः	परिनिष्ठतरूपम्
विविध्	राज्ञः अपत्यं पुमान्	राजन् + यत्	पुं + सु	राजन्यः
	श्वशुरस्य अपत्यं पुमान्	श्वशुर + यत्	पुं + सु	श्वशुर्यः
	स्तेनस्य भावः	स्तेन + यत्	पुं + सु	स्तेयः
	दिशि भवम्	दिश् + यत्	क्ली + सु	दिश्यम्
	वने भवम्	वन + यत्	क्ली + सु	वन्यम्
	रहसि भवम्	रहस् + यत्	क्ली + सु	रहस्यम्
	वर्गे भवम्	वर्ग + यत्	क्ली + सु	वर्गम्
	जघने भवम्	मुख + यत्	क्ली + सु	जघन्यम्
	प्राचि भवम्	प्राच् + यत्	क्ली + सु	प्राच्यम्
	मुर्ध्न भवम्	मूर्ध्नन् + यत्	क्ली + सु	मूर्धण्यम्
	हृदि भवम	हृद् + यत्	क्ली + सु	हृद्यम्
	कन्ठे भवम्	कन्ठ + यत्	क्ली + सु	कन्ठ्यम्
	तालौ भवम्	तालु + यत्	क्ली + सु	तालव्यम्
	दन्ते भवम्	दन्त + यत्	क्ली + सु	दन्त्यम्
	नासिकायां भवम्	नासिका + यत्	क्ली + सु	नासिक्यम्
	शरणे साधुः	शरण + यत्	पुं + सु	शरण्यः
	कर्मणि साधुः	कर्मन् + यत्	पुं + सु	कर्मण्यः
	सामसु साधुः	सामन् + यत्	पुं + सु	सामन्यः
	सभायां साधुः	सभा + यत्	पुं + सु	सभ्यः
	दन्ताय हितम्	दन्त + यत्	पुं + सु	दन्त्यम्
	नासिकायै हितम्	नासिका + यत्	क्ली + सु	नस्यम्
	नावा तार्यम्	नौ + यत्	क्ली + सु	नाव्यम्
	वयसा तुल्यः	वयस् + यत्	पुं + सु	वयस्यः
	धर्मेण प्राप्यः	धर्म + यत्	पुं + सु	धर्म्यः

विविधम्	विषेण वध्य:	विष + यत्	पुं + सु	विष्य:
	मूलेन आनाम्यम्	मूल + यत्	क्ली + सु	मूल्यम्
	तुलया सम्मितम्	तुल + यत्	क्ली + सु	तुल्यम्
	हृदयस्य प्रिय:	हृदय + यत्	पुं + सु	हृद्य:
	पादाय इदम्	पाद + यत्	क्ली + सु	पाद्यम्
	अर्घाय इदम्	अर्थ + यत्	क्ली + सु	अर्घ्यम्

छ – प्रत्यय:

सूत्रम्	वाक्यम्	व्युत्पत्ति:	लिङ्गम्/विभक्ति:	परिनिष्ठतरूपम्
विविध	स्वसु: अपत्यम्	स्वसृ + छ	पुं + सु	स्वस्रीय:
	भ्रातु: अपत्यम्	भ्रातृ + छ	पुं + सु	भ्रात्रीय:
	जिह्वामूले भवम्	जिह्वामूल + छ	क्ली + सु	जिह्वामूलीयम्
	अङ्गुल्यां भवम्	अङ्गुली + छ	क्ली + सु	अङ्गुलीयम्
	वर्गे भव:	वर्ग + छ	पुं + सु	वर्गीय:
	शालायं भव:	शाला + छ	पुं + सु	शालीय:
	स्थाने भव:	स्थान + छ	पुं + सु	स्थानीय:
	मालायं भव:	माला + छ	पुं + सु	मालीय:
	गार्गस्य अयं शिष्य:	गार्ग+ छ	पुं + सु	गार्गीय:
	वात्स्यस्य अयं शिष्य:	वात्स्य + छ	पुं + सु	वात्सीय:
	वौद्धस्य अयं शिष्य:	वौद्ध + छ	पुं + सु	वौद्धीय:
	शैवस्य अयं शिष्य:	शैव + छ	पुं + सु	शैवीय:
	पाणिने: अयं शिष्य:	पाणिनि + छ	पुं + सु	पाणिनीय:
	तस्य अयम्	तद् + छ	पुं + सु	तदीय:
	मम अयम्	मम + छ	पुं + सु	मदीय:
	तव अयम्	तव + छ	पुं + सु	त्वदीय:
	अस्माकम् अयम्	अस्मद् + छ	पुं + सु	अस्मदीय:
	युष्माकम् अयम्	युष्मद् + छ	पुं + सु	युष्मदीय:
	गवे हितम्	गो + छ	पुं + सु	गव्यम्
	वत्सेभ्य: हितम्	वत्स + छ	पुं + सु	वत्सीयम्

- **ठञ् – प्रत्यय**

सूत्रम्	वाक्यम्	व्युत्पत्तिः	लिङ्गम्/विभक्तिः	परिनिष्ठतरूपम्
विविधम्	मासे भवम्	मास + ठञ्	क्ली+ सु	मासिकम्
	काले भवः	काल + ठञ्	पुं + सु	कालिकः
	मासे भवः	मास + ठञ्	पुं + सु	मासिकः
	वर्षे भवः	वर्ष + ठञ्	पुं + सु	वार्षिकः
	अह्नि भवः	अह्न + ठञ्	पुं + सु	आह्निकः
	मुहूर्ते भवः	मुहूर्त + ठञ्	पुं + सु	मौहूर्तिकः
	संवत्सरे भवम्	संवत्सर + ठञ्	क्ली + सु	सांवत्सरिकम्
	पुनः पुनः भवः	पुनःपुनः + ठञ्	पुं + सु	पौनःपुनिकः
	संग्रामाय प्रभवति	संग्राम् + ठञ्	पुं + सु	सांग्रामिकः
	सन्तापाय प्रभवति	सन्ताप + ठञ्	पुं + सु	सान्तापिकः
	निसर्गाय प्रभवति	निसर्ग + ठञ्	पुं + सु	नैसर्गिकः
	स्वभावाय प्रभवति	स्वभाव + ठञ्	पुं + सु	स्वाभाविकः
	योगाय प्रभवति	योग + ठञ्	पुं + सु	यौगिकः
	लोके विदितः	लोक + ठञ्	पुं + सु	लौकिकः
	सर्वलोके विदितः	सर्वलोक + ठञ्	पुं + सु	सार्वलौकिकः
	अह्ना निर्वृत्तम्	अहन् + ठञ्	क्ली + सु	आह्निकम्
	संवत्सरेण निर्वृत्तम्	संवत्सर + ठञ्	क्ली + सु	सांवत्सरिकम्
	समयः प्राप्तम् अस्य	समय + ठञ्	पुं + सु	सामयिकः

- **इमनिच्, त्व, तल् – प्रत्ययः**

वाक्यम्	शब्दं	लिङ्गम्/ विभक्तिः	इमनिच् पुं + सु	त्व क्ली + सु	तल्
पृथोः भावः	पृथु	पुं + सु	प्रथिमन् प्रथिमा	पृथुत्व पृथुत्वम्	पृथुता
मृदोः भाव	मृदु	पुं + सु	म्रदिमन् म्रदिमा	मृदुत्व मृदुत्वम्	मृदुता
महतः भावः	महत्	पुं + सु	महिमन् महिमा	महत्व महत्वम्	महता
पटोः भावः	पटु	पुं + सु	पटिमन् पटिमा	पटुत्व पटुत्वम्	पटुता
तनोः भावः	तनु	पुं + सु	तनिमन् तनिमा	तनुत्व तनुत्वम्	तनुता
लघोः भावः	लघु	पुं + सु	लघिमन् लघिमा	लघुत्व लघुत्वम्	लघुता
वहोः भावः	वहु	पुं + सु	भूमन् भूमा	वहुत्व वहुत्वम्	वहुता

साधो: भाव:	साधु	पुं + सु	साधिमन् साधिमा	साधुत्व साधुत्वम्	साधुता
आशो: भाव:	आशु	पुं + सु	आशिमन् आशिमा	आशुत्व आशुत्वम्	आशुता
उरो: भाव:	उरु	पुं + सु	वरिमन् वरिमा	उरुत्व उरुत्वम्	उरुता
गुरो: भाव:	गुरु	पुं + सु	गरिमन् गरिमा	गुरुत्व गुरुत्वम्	गुरुता
वहुलस्य भाव:	वहुल	पुं + सु	वंहिमन वंहिमा	वहुलत्व वहुलत्वम्	वहुलता
खन्डस्य भाव:	खन्ड	पुं + सु	खन्डिमन् खन्डिमा	खन्डत्व खण्डत्वम्	खन्डता
दन्डस्य भाव:	दन्ड	पुं + सु	दन्डिमन् दन्डिमा	दन्डत्व दन्डत्वम्	दन्डता
चन्डस्य भाव:	चन्ड	पुं + सु	चन्डिमन् चन्डिमा	चन्डत्व चन्डत्वम्	चन्डता
होड़स्य भाव:	होड़	पुं + सु	होड़िमन् होड़िमा	होड़त्व होड़त्वम्	होड़ता
पाकस्य भाव:	पाक	पुं + सु	पाकिमन् पाकिमा	पाकत्व पाकत्वम्	पाकता
वत्सस्य भाव:	पत्स	पुं + सु	वत्सिमन् वत्सिमा	वत्सत्व मत्त्सत्वम्	वत्सता
मन्दस्य भाव:	मन्द	पुं + सु	मन्दिमन् मन्दिमा	मन्दित्व मन्दत्वम्	मन्दता
स्वादो: भाव:	स्वादु	पुं + सु	स्वादिमन् स्वादिमा	स्वादुत्व स्वादुत्वम्	स्वादुता
ह्रस्वस्य भाव:	ह्रस्व	पुं + सु	ह्रसिमन् ह्रसिमा	ह्रस्वत्व ह्रस्वत्वम्	स्ह्रस्वता
दीर्घस्य भाव:	दीर्घ	पुं + सु	द्राधिमन् द्राघिमा	दीर्घत्व दीर्घत्वम्	दीर्घता
प्रियस्य भाव:	प्रिय	पुं + सु	प्रेमन् प्रेमा	प्रियत्व प्रियत्वम्	प्रियता
वृषस्य भाव:	वृष	पुं + सु	वर्षिमन् वर्षिमा	वृषत्व वृषत्वम्	वृषता
ऋजो: भाव:	ऋजु	पुं + सु	ऋजिमन् ऋजिमा	ऋजुत्व ऋजुत्वम्	ऋजुता
क्षिप्रस्य भाव:	क्षिप्र	पुं + सु	क्षेपिमन् क्षेपिमा	क्षिप्रत्व क्षिप्रत्वम्	क्षिप्रता
क्षुद्रस्य भाव:	क्षुद्र	पुं + सु	क्षोदिमन् क्षोदिमा	क्षुद्रत्व क्षुद्रत्वम्	क्षुद्रता
अणो: भाव:	अणु	पुं + सु	अणिमन् अणिमा	अणुत्व अणुत्वम्	अणुता
कृशस्य भाव:	कृश	पुं + सु	क्रशिमन् क्रशिमा	कृशत्व कृशत्वम्	कृशता
दृढ़स्य भाव:	दृढ	पुं + सु	द्रढिमन् द्रढ़िमा	दृढ़त्व दृढ़त्वम्	दृढ़ता
भृशस्य भाव:	भृश	पुं + सु	भ्रशिमन् भ्रशिमा	भृशत्व भृशत्वम्	भृशता
विदुष: भाव:	विद्वत्	पुं + सु	-	विद्वत्व	विद्वत्ता
कवे: भाव:	कवि	पुं + सु	-	कवित्व	कविता
गो: भाव:	गो	पुं + सु	-	गोत्व	गोता
नश्वरस्य भाव:	नश्वर	पुं + सु	-	नश्वरत्व	नश्वरता
मत्तस्य भाव:	मत्त	पुं + सु	-	मत्तत्व	मत्तता
सत: भाव:	सत्	पुं + सु	-	सत्त्व	सत्ता
गुणवत: भाव:	गुणवत्	पुं + सु	-	गुणवत्त्व	गुणवत्ता

नीचस्य भाव:	नीच	पुं + सु	–	नीचत्व	नीचता
ग्रामाणां समुह:	जन	पुं + सु	-	-	ग्रामता
जनानां समूह:	जन	पुं + सु	-	-	जनता
वन्धुनां समूह:	गन्धु	पुं + सु			वन्धुता
गजानां मूह:	गज	पुं + सु			गजता
सहायानां समूह:	सहाय	पुं + सु			सहायता
देव: एव	देव	पुं + सु			देवता
शुक्लस्य भाव:	शुक्ल	पुं + सु	शुक्लिमा		शुक्लता
मधुरस्य भाव:	मधुर	पुं + सु	मधुरिमा		मधुरता
रक्तस्य भाव:	रक्त	पुं + सु	रक्तिमा	-	-
नीलस्य भाव:	नील	पुं + सु	नीलिमा	-	-

मतुप् प्रत्यय

व्युत्पत्ति:	प्रत्ययनिष्पन्न शब्द:	वाक्यम्	लिङ्गम् विभक्ति:	परिनिष्ठत रूपम्
श्री + मतुप्	श्रीमत्	श्री अस्य अस्ति	पुं + सु	श्रीमान्
हनू + मतुप्	हनूमत्	हनू अस्य अस्ति	पुं + सु	हनूमान्
भूमि + मतुप्	भूमिमत्	भूमि: अस्य अस्ति	पुं + सु	भूमिमान्
यव + मतुप्	यवमत्	यव: अस्य अस्ति	पुं + सु	यवमान्
व्रीहि + मतुप्	व्रीहिमत्	व्रीहि: अस्य अस्ति	पुं + सु	व्रीहिमान्
मति + मतुप्	मतिवत्	मति: अस्य अस्ति	पुं + सु	मतिमान्
वुद्धि + मतुप्	वुद्धिमत्	वुद्धि: अस्य अस्ति	पुं + सु	वुद्धिमान्
धी + मतुप्	धीमत्	धी अस्य अस्ति	पुं + सु	धीमान्
पितृ + मतुप्	पितृमत्	पिता अस्य अस्ति	पुं + सु	पितृमान्
अंशु + मतुप्	अंशुमत्	अंशु: अस्य अस्ति	पुं + सु	अंशुमान्
धनु + मतुप्	धनुष्मत्त्	धनु: अस्य अस्ति	पुं + सु	धनुष्मान्
वपु + मतुप्	वपुष्मत्त्	वपु: अस्य अस्ति	पुं + सु	वपुष्मान्
अग्नि + मतुप्	अग्निमत्	अग्नि: अस्य अस्ति	पुं + सु	अग्निमान्
वायु + मतुप्	वायुमत्	वायु: अस्य अस्ति	पुं + सु	वायुमान्
नदि + मतुप्	नदीमत्	नदी अस्य अस्ति	पुं + सु	नदीमान्
गो + मतुप्	गोमत्	गो: अस्य अस्ति	पुं + सु	गोमान्

धन + मतुप्	धनवत्	धनम् अस्य अस्ति	पुं + सु	धनवान्
ज्ञान + मतुप्	ज्ञानवत्	ज्ञानम् अस्य अस्ति	पुं + सु	ज्ञानवान्
रूप + मतुप्	रूपवत्	रूपम् अस्य अस्ति	पुं + सु	रूपवान्
विद्या + मतुप्	विद्यावत्	विद्या अस्य अस्ति	पुं + सु	विद्यावान्
लक्ष्मी + मतुप्	लक्ष्मीवत्	लक्ष्मी: अस्य अस्ति	पुं + सु	लक्ष्मीवान्
यश + मतुप्	यशवत्	यश: अस्य अस्ति	पुं + सु	यशस्वान्
भास + मतुप्	भासवत्	भास: अस्य अस्ति	पुं + सु	भास्वान्
आसन्दी + मतुप्	आसन्दीवत्	आसन्दी अस्य अस्ति	पुं + सु	आसन्दीवान्
अष्ठी + मतुप्	अष्ठीवत्	अष्ठी अस्मिन् अस्ति	पुं + सु	अष्ठीवान्
चक्री + मतुप्	चक्रीवत्	चक्री अस्मिन् अस्ति	पुं + सु	चक्रीवान्
लवण + मतुप्	लवणवत्	लवणम् अस्मिन् अस्ति लवणम् अस्य अस्ति	पुं + सु	लवणवान्
चर्मन् + मतुप्	चर्मन्वत्	चर्मन् अस्या अस्ति	पुं + सु	चर्मण्वती
आसन् + मतुप्	आसनवत्	आसनम् अस्य अस्ति	पुं + सु	आसनवान्
चक्र + मतुप्	चक्रवत्	चक्र: अस्य अस्ति	पुं + सु	चक्रवान्
उदक + मतुप्	उदकवत्	उदकम् अस्य अस्ति	पुं + सु	उदकवान्
उदक + मतुप्	उदन्वत्	राजा अस्मिन् अस्ति	पुं + सु	उदन्वान्
राजन् + मतुप्	राजन्वत्	राजा अस्य अस्ति	पुं + सु	राजन्वान्
राजन् + मतुप्	राजवत्	राजा अस्य अस्ति	पुं + सु	राजवान्
हस्त + मतुप्	हस्तवत्	हस्त: अस्य अस्ति	पुं + सु	हस्तवान्
मेधा + मतुप्	मेधावत्	मेधा अस्य अस्ति	पुं + सु	मेधावान्
वत्स + मतुप्	वत्सवत्	वत्स: अस्य अस्ति	पुं + सु	वत्सवान्
अंस + मतुप्	अंसवत्	अंस: अस्य अस्ति	पुं + सु	अंसवान्
फेन + मतुप्	फेनवत्	फेनम् अस्य अस्ति	पुं + सु	फेनवान्
जटा + मतुप्	जटावत्	जटा अस्य अस्ति	पुं + सु	जटावान्
श्रद्धा + मतुप्	श्रद्धावत्	श्रद्धा अस्य अस्ति	पुं + सु	श्रद्धावान्
प्रज्ञा + मतुप्	प्रज्ञावत्	प्रज्ञा अस्य अस्ति	पुं + सु	प्रज्ञावान्
सहस्र + मतुप्	सहस्रवत्	सहस्र अस्य अस्ति	पुं + सु	सहस्रवान्
तापस + मतुप्	तापसवत्	तापस अस्य अस्ति	पुं + सु	तापसवान्
शर्करा + मतुप्	शर्करावत्	शर्करा अस्य अस्ति	पुं + सु	शर्करावान्
दन्त + मतुप्	दन्तवत्	दन्तम् अस्य अस्ति	पुं + सु	दन्तवान्

केश + मतुप्	केशवत्	केश: अस्य अस्ति	पुं + सु	केशवान्
कर्ण + मतुप्	कर्णवत्	कर्ण अस्य अस्ति	पुं + सु	कर्णवान्
माया + मतुप्	मायावत्	माया अस्य अस्ति	पुं + सु	मायावान्
मनस् + मतुप्	मनस्वत्	मन: अस्य अस्ति	पुं + सु	मनस्वान्
हृदय + मतुप्	हृदयवत्	हृदय: अस्य अस्ति	पुं + सु	हृदयवान्
स्व + मतुप्	स्ववत्	स्व अस्य अस्ति	पुं + सु	स्ववान्
दु:ख + मतुप्	दु:खवत्	दु:ख अस्य अस्ति	पुं + सु	दु:खवान्
सुख + मतुप्	सुखवत्	सुख अस्य अस्ति	पुं + सु	सुखवान्
वर्ण + मतुप्	वर्णवत्	वर्ण अस्य अस्ति	पुं + सु	वर्णवान्
वल + मतुप्	वलवत्	वलम् अस्य अस्ति	पुं + सु	वलवान्
तड़ित् + मतुप्	तड़ित्वत्	तड़ित् अस्य अस्ति	पुं + सु	तड़ित्वान्
विद्वत् + मतुप्	विद्वत्वत्	विद्वत् अस्य अस्ति	पुं + सु	विद्युत्वान्
मरुत् + मतुप्	मरुत्वत्	मरुत् अस्य अस्ति	पुं + सु	मरुत्वान्
यद् + वतुप	यावत्	यत् परिमाणम् अस्य	पुं + सु	यावान्
तद् + वतुप	तावत्	तत् परिमाणम् अस्य	पुं + सु	तावान्
एतद् + वतुप	एतावत्	एतत् परिमाणम् अस्य	पुं + सु	एतावान्
किम् + वतुप	कियत्	किम् परिमाणम् अस्य	पुं + सु	कियान्
इदम् + वतुप	इयत्	इदम् परिमाणम् अस्य	पुं + सु	इयान्

अतिशायन

सूत्रम्	**वाक्यम्**	**व्युत्पत्ति:**	**लिङ्गम्/ विभक्ति:**	**परिनिष्ठतरूपम्**	**सूत्रम्**	**वाक्यम्**	**व्युत्पत्ति:**
लघु	अयमनयोरतिशयेन लघु:	लघुतर:	लघीयान्	लघ्	लघिष्ठ:	लघुतम:	अयमेषामतिशयेन लघु:
अन्तिक	अयमनयोरतिशयेन अन्तिक:	अन्तिकतर:	नेदियान्	नेद्	नेदिष्ठ:	अन्तिकतम:	अयमेषामतिशयेनान्तिक:
अल्प	अयमनयोरतिशयेन अल्प:	-	अल्पीयान् कनीयान्	अल्प् कन्	अल्पिष्ठ: कनिष्ठ:	-	अयमेषामतिशयेन अल्प:

ऊरु	अयमनयोरतिशयेन ऊरु	ऊरुतरः	वरीयान्	वर्	वरिष्ठः	ऊरुतमः	अयमेषामतिशयेन ऊरुः
क्षुद्र	अयमनयोरतिशयेन क्षुद्रः	क्षुद्रतरः	क्षोदीयान्	क्षोद्	क्षोदिष्ठः	क्षुद्रतमः	अयमेषामतिशयेन- अयमेषामतिशयेन क्षुद्रः
गुरु	अयमनयोरतिशयेन गुरु	गुरुतरः	गरीयान्	गर्	गरिष्ठ	गुरुतमः	अयमेषामतिशयेन गुरु
दीर्घ	अयमनयोरतिशयेन दीर्घः	दीर्घतरः	द्राघीयान्	द्राघ्	द्राघिष्ठः	दीर्घतमः	अयमेषामतिशयेन दीर्घः
दूर	अयमनयोरतिशयेन दुरः	दूरतरः	दवीयान्	दव्	दविष्ठः	दूरतमः	अयमेषामतिशयेन दूरः
प्रशस्य	अयमनयोरतिशयेन प्रशस्य	प्रशस्यतरः	श्रेयान्	श्र	श्रेष्ठः	प्रशस्यतमः	अयमेषामतिशयेन प्रशस्यः
प्रिय	अयमनयोरतिशयेन प्रियः	प्रियतरः	प्रेयान्	प्र	प्रेष्ठः	प्रियतमः	अयमेषामतिशयेन प्रियः
स्थिर	अयमनयोरतिशयेन स्थिरः	स्थिरतरः	स्थेयान्	स्थ	स्थेष्ठः	प्रियतमः	अयमेषामतिशयेन स्थिरः
पृथु	अयमनयोरतिशयेन पुथुः	-	प्रथीयान्	प्रथ्	प्रथिष्ठः	-	अयमेषामतिशयेन पृथुः
वहु	अयमनयोरतिशयेन वहुः	वहुतरः	भूयान्	भू	भूयिष्ठः	वहुतमः	अयमेषामतिशयेन वहुः
वाढ़	अयमनयोरतिशयेन वाढ़ः	-	साधीयान्	साध्	साधिष्ठः	-	अयमेषामतिशयेन वाढ़ः
वहुल्	अयमनयोरतिशयेन वहुल्	वहुलतरः	वंहीयान्	वंह	वंहिष्ठः	वहुलतमः	अयमेषामतिशयेन वहुल
मृदु	अयमनयोरतिशयेन मदु	मृदुतरः	म्रदीयान्	म्रद्	म्रदिष्ठः	मृदुतमः	आयमनयोरतिशयेन- अयमेषामतिशयेन मृदु
युवा	अयमनयोरतिशयेन युवा	-	यवीयान् कनीयान्	यव् कन्	यविष्ठः कनिष्ठः	-	अयमेषामतिशयेन युवा

वृद्ध	अयमनयोरतिशयेन वृद्धः	-	वर्षीहान् ज्यायान्	वर्ष् ज्या	वर्षिष्ठः ज्येष्ठः	-	अयमेषामतिशयेन वृद्धः
साधु	अयमनयोरतिशयेन साधुः	-	साधीयान्	साध्	साधिष्ठः	-	अयमेषामतिशयेन साधुः
महत्	अयमनयोरतिशयेन महान्	महत्तरः	महीयान्	मह्	महिष्ठः	महत्तमः	अयमेषामतिशयेन महान्
स्थूल	अयमनयोरतिशयेन स्थूलः	स्थूलतरः	स्थवीयान्	स्थव्	स्थविष्ठ	स्थूलतमः	अयमेषामतिशयेन स्थूलः
कृश	अयमनयोरतिशयेन कृशः	कृशतरः	क्रशीयान्	क्रश्	क्रशिष्ठः	कृशतमः	अयमेषामतिशयेन कृशः
दृढ़	अयमनयोरतिशयेन दृढ़ः	दृढ़तरः	द्रढ़ीयान्	द्रढ़	द्रढ़िष्ठः	दृढ़तमः	अयमेषामतिशयेन दृढ़ः
पापिन्	अयमनयोरतिशयेन पापी	-	पापीयान्	पाप्	पापिष्ठः	-	अयमेषामतिशयेन पापी
वलवत्	अयमनयोरतिशयेन वलवान्	वलवत्तरः	वलीयान्	वल्	वलिष्ठः	वलवत्तमः	अयमेषामतिशयेन वलवान्
वलिन्	अयमनयोरतिशयेन पापी	-	पापीयान्	पाप्	पापिष्ठः	दृढ़तमः	अयमेषामतिशयेन दृढ़ः
वृन्दारक	अयमनयोरतिशयेन वृन्दारकः	-	वृन्दीयान्	वृन्द्	वृन्दिष्ठः	-	अयमेषामतिशयेन वृन्दारकः
भृश	अयमनयोरतिशयेन भृशः	-	भ्रशीयान्	भ्रश्	भ्रशिष्ठः	-	अयमेषामतिशयेन भृश
मायाविन्	अयमनयोरतिशयेन मायावी	-	मायीयान्	माय्	मायिष्ठः	-	अयमेषामतिशयेन मायावी
युवन्	अयमनयोरतिशयेन युवा	-	यवीयान् कनीयान्	यव् कन्	यविष्ठः कनिष्ठः	-	अयमेषामतिशयेन युवा
तृप्त	अयमनयोरतिशयेन तृप्तः	-	त्रपीयान्	त्रप्	त्रपिष्ठः	-	अयमेषामतिशयेन तृप्त
पुण्य	अयमनयोरतिशयेन पुण्यः	पुण्यतरः	-	-	-	पुण्यतमः	अयमेषामतिशयेन पुण्यः

मेधाविन्	अयमनयोरतिशयेन मेधावी	-	मेधीयान्	मेध्	मेधिष्ठः	-	अयमेषामतिशयेन मेधावी
विद्वस्	अयमनयोरतिशयेन विद्वान्	विद्वत्तरः	-	-	-	विद्वत्तमः	अयमेषामतिशयेन विद्वान्
ऋजु	अयमनयोरतिशयेन ऋजुः	-	ऋजीयान्	ऋज्	ऋजिष्ठः	-	अयमेषामतिशयेन ऋजुः
उच्च	अयमनयोरतिशयेन उच्चः	उच्चतरः	-	-	-	उच्चतमः	अयमेषामतिशयेन उच्चः
स्फिर्	-	-	स्फेयान्	स्फेय्	स्फेष्ठः	-	-
स्रज्	-	-	स्रजीयान्	स्रज्	स्रजिष्ठः	-	-
विपुल	आयमनयोरतिशयेन विपुलः	विपुलतरः	ज्यायान्	ज्या	ज्येष्ठः	विपुलतमः	आयमनयोरतिशयेन विपुलः

6.9. स्त्री प्रत्यया:

१. स्त्रियाम् – ४/१/३

वरदराजः – अधिकाराऽयम्। समर्थनमिति यावत्।

२. अजाद्यतष्टाप् – ४/१/४

वरदराजः – अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप् स्यात्। अजा। एढका। अश्वा, चटका, मूषिका। वाला। वत्सा। होडा। मन्दा। विलाता इत्यादि। मेधा। गङ्गा। सर्वा।।

उदाहरण: अजा – अज+ टाप्। एढका – एढका + टाप्। अश्वा – अश्व + टाप्। चटका – चटक + टाप्। मूषिका – मूषिक + टाप्। वाला – वाल + टाप्। वतसा – वत्स + टाप्। होज – होड् + टाप् । मन्दा – मन्द + टाप् । विलाता – विलात + टाप्।

३. उगितश्च ४/१/६

वरदराजः – उगिदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप स्यात्। भवती। भवन्ती। पचन्ती। दीव्यन्ती

उदाहरण: - भवती – भवत् + ङीप। भवन्ती – भवत् + ङीप्। पचन्ती – पचत् + ङीप्। दीव्यन्ती – दीव्यन्त + ङीप्।

४. टिड्ढाणञद्वयसजदघ्न ञमात्रच्तयप्ठक्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः – ४/१/१५

वरदराजः - अनुपसर्जनं यट्टिदादि तददन्तं यदप्तं प्रातिपादिकं ततः स्त्रियां ङीप स्यात्। कुरुचरी। नदट् नदी। देवट् देवी। सौनपर्णयी। ऐन्द्री। औत्सी। उरुद्वयसी। उरुदघ्नी। उरुमात्री। पञ्चतयी। आक्षिकी। लावणिकी। यादृशी।

इत्वरी। (नेञस्नञीककसंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम) स्त्रैनी। पौंस्नी। शाक्तिकी। याष्टीकी। आढ्यङ्करणी। तरुणी। तलुनी।।

उदाहरणम् – कुरुचरी – कुरुचर + ङीप्। मदट – मद + ङीप्। देवट – देव + ङीप्। सौपणेयी – सौपर्णेय + ङीप्। ऐन्द्री – इन्द्र + ङीप्। औतसी – औतस + ङीप्। उरुद्वयसी – उरुद्वयस + ङीप्। उरुदध्न + ङीप्। उरुदघ्न + ङीप् – उरुदघ्नी। उुरुमात्री – उरुमात्र + ङीप्। पञ्चतयी – पञ्चतय + ङीप्। अक्षिकी – आक्षिक + ङीप्। लावणिकी – लावणक + ङीप्। स्त्रैणी – स्त्रैण + ङीप्। पौंस्मी – पौंस्न + ङीप्। शाक्तीकी – शाक्तीक + ङीप्। याष्टीकी – याष्टीक + ङीप्। आढ्यङ्करणी – अढङ्करण + ङीप्। तरुणी – तरुण + ङीप्। तलुनी – तलुन + ङीप्।

५. यञश्च – ४/१/१६

वरदराज: – यञन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात्। अकारलोपे कृते

६. हलस्तद्धितस्य – ६/४/१५०

वरदराज: – हल: परस्य तद्वितयकारस्योपधाभूतस्य लोप: इति पर। गार्गी।

उदाहरण: – गार्गी – गार्ग्य + ङीप्।

७. षिद्गौरादिभ्यश्च – ४/१/४१

वरदराज: – षिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च स्त्रियां ङीष् स्यात्। गार्ग्यायणी। नर्तकी। गौरी। अनुडुही। अनड्वाही। आकृति गणोऽयम् ।

उदाहरण: – गार्ग्यायणी – गार्ग्यायण + ङीष। गौरी – गौर + ङीष। अनडुही – अनडुह् + ङीष।

८. **प्राचां ष्फ तद्धित:** (४/१/१७)

वरदराज: – यञप्तात् ष्फो वा स्तात् स च तद्धित:।

९. **वयसि प्रथमे** – ४/१/२०)

वरदराज: – प्रथमवयोवाचिनोऽदान्तात् स्त्रियां ङीप्स्यात् कुमारी।।

उदाहरण: – कुमारी – कुमार + ङीप्।

१०. द्विगो: – ४/१/२१

वरदराज: – अदन्ताद् द्विगोर्ङीप् स्यात्। त्रिलोकी। अजादित्वात्त्रिफला। त्र्यणीका सेना।।

उदाहरणम् –त्रिलोकी – त्रिलोक + ङीप्।

त्रिफला – त्रिफल + टाप्।

त्र्यणीका – त्र्यणीक + टाप्।

११. **वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तोन:** – ४/१/३९)

वरदराज: वर्णवाची योऽनुदात्तन्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात् प्रातिपदिकाद् वाङीप् एकारस्य नकारादेशश्च। त्रणी, एता। रोहिनी, रोहिता।।

उदाहरण: त्रणी – त्रण + ङीप। रोहिनी – रोहिन + ङीप्। एता – एत + टाप् । रहिता – रोहित + टाप्

१२. **वोतोगुणवचनात् :** ४/१/४४

वरदराज: उदप्ताद् गुणवाचिनो वाङीष् स्यात्। मृद्वी, मृदु:।

उदाहरण: – मृद्वी – मृदु + ङीय्

मृदु: – मृदु + सु।

१३. **वह्वादिभ्यश्च:** – ४/१/४५

वरदराज: – एभ्यो वाङीष् स्यात्। वह्वी, वहु:। (कृदिकारादक्तिप:)। रात्री। रात्रि:। (सर्वऽक्तिन्मर्थादित्येके)। शकटी, शकटि:।

उदाहरण: वह्वी – वह + ङीष। रात्री – रात्रि – + ङीप। वहु: – वहु: + ङीष। रात्रि: - रात्रि + सु। शकटी – शकटि + ङीप।

१४. **पुंयोगादाख्यायाम्** – ४/१/४८

वरदराज: – या पुमाख्या पंयोगात् स्त्रियां वर्तते ततो ङीष। गोपस्य स्त्री गोपी (पालकाप्तान्न)

उदाहरण: – गोपस्य स्त्री – गोपी – गोप + ङीष।

१५. **प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुप:** – ७/३/४४

वरदराज: – प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्याकारस्येकार: स्यादापि स-स आप् सुप: परो न चेत्। गोपालिका। अश्वपालिका। सर्विका। कारिका। अत: किम्? नौका। प्रत्ययस्थात् किम्? शक्नोतीति शका। असुप: किम्? वहुपरिव्राजका नगरी। (सूर्याद्देवतायां चाव्वाच्य:)। सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या। देवतायां किम्? (सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च) यलोप:। सूरी कन्ती; मानुषीयम्।।

१६. क्रीतात्करण पूर्वात् – ४/१/५०

वरदराज: – क्रीतान्ताददन्तात् करणादे: स्त्रियां ङीष् स्यात्। वस्त्रक्रीती क्वचिन्म। धनक्रीता।।

उदाहरण : –

१७. स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् – ४/१/५४

वरदराज: असंयोगोपधमुपसर्जनं यत् स्वाङ्गं तदन्ताददप्तान् ङीष वा स्यात् । केशानतिक्रान्ता अतिकेशी, अतिकेशा। चन्द्रमुखी। चन्द्रमुखा। असंयोगोपधात् किम्? सुग्धल्फा। उपसर्जनात् किम्? शिखा।।

उदाहरण – अतिकेशी – अतिकेश + ङीष्।

अतिकेशा – अतकेश + टाप् ।

चन्द्रमुखा – चन्द्रमुख + ङीष।

सुगुल्फा – सुगुल्फ + टाप्।

१८. न क्राडादिवह्वच: – ४/१/५६

वरदराज: - क्रोडादेर्वह्वचश्च स्वाङ्गान्म ङीष्। कल्याणक्रोड़ा। आकृतिगणोऽयम् । सुजघना।

उदाहरणम्– कल्याणक्रोड़ा – कल्याणक्रोड़+ टाप्। सुजघना – सुजघन + टाप्

उदाहरण: – गोपालिका– गोपालक + टाप्।

अश्वपालिका – अश्वपालक + टाप्।

सर्विका – सर्व + टाप्।

सूर्या – सूर्य + टाप्।

१९. इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक – ४/१/४९

वरदराज: –एषामानुगागम: स्यात् ङीष् च। इन्द्रस्य स्त्री-इन्द्रानी। वरुणानी। भवानी। शर्वाणी। रुद्रानी। मृडानी। (हिमारण्ययोर्महत्त्वे)। महद्धिमं हिमानी। महदरण्यमरण्यानी। (यवाद्दोषे)। दुष्टो यवो यवानी। (यवनाल्लिप्याम्)। मातुलानि, मातुली। उपाध्ययानी, उपाध्यायी। (आचार्यदणत्वं च)। आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी। अर्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे)। अर्यानी। अर्या। क्षत्रियाणी, क्षत्रिया।

उदाहरण: – इन्द्रानी – इन्द्र + आनुक् ङीष। भवानी – भव + आनुक ङीष। शर्वाणी – शर्व + आनुक ङीष। रुद्रानी – रुद्र + आनुक ङीष। मृडाने – मृड + आनुक ङीष। हिमानी – हिम + आनुक ङीष। अरण्यानी – अरण्य + आनुक ङीष। यवानी – यव + आनुक ङीष। मातुलानि – मातुल + आनुक ङीष। उपाध्यायानी – उपाध्याय + आनुक ङीष्। अर्यानी – अर्य + आनुक ङीष्। आचार्यानी – आचार्य + आनुक् ङीष।

२०. नखमुखात्संज्ञायाम् – ४/१/५८

वरदराज: – न ङीष।।

२१. पूर्वपदात् संज्ञायामग: – ८/४/३

वरदराज: – पूर्वपदस्थान्मिमित्तात् परस्य नस्यण: स्यात्संज्ञायां न तु गकारव्यवधाने। शूर्पणखा। गौरमुखा। संज्ञायां किम्? ताम्रमुखी कन्या।।

उदाहरण: – शूर्पणखा – शूर्पणखा + टाप्।

गौरमुखा – गौरमुख + टाप्।

२२. जातेरस्त्रीविषययादयोपधात् – ४/१/६३)

वरदराज: – जातिवाचि यन्म चस्त्रियां नियतमयोपधं तत: स्त्रियां ङीष् स्यात्। तटी। वृषली। कठी। वह्वची, जाते: किम्? मुन्डा। अस्त्रीविषयात् किम्? वलाका। अयोपधात् किम्? क्षत्रीया (योपधप्रतिषेधे – हयगवय-मुकय मनुष्यमत् स्यानामप्रतिषेध:)। हयी। गवयी। मुकयी। हलस्तद्धितस्येति यलोप: मनुषी। (मत्स्यस्य ङ्याम)। यलोप:। मत्सी।।

उदाहरण: तटी – तट् + ङीष। वृषली – वृषल ङीष। कण्ठी – कठ + ङीष। वह्वची – वह्वच ङीष। मुन्डा – मुन्ड + ङीष। क्षत्रिया – क्षत्रिय + टाप् । मुनषी – मनुष्य + ङीष। मत्सी – मत्स्य + ङीष।

२३. इतो मनुष्यजाते: – ४/१/६५

वरदराज: – ङीष्। दाक्षी।

उदाहरण: - दाक्षी – दाक्षि + ङीष्।

२४. ऊङुत: – ४/१/६६

वरदराज: – उदन्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिन: स्त्रियामूङ् स्यात् । कुरु:। अयोपधात् किम्? अध्वर्युर्व्राक्ष्मणी।

उदाहरण : कुरुः – कुरु + ऊङ्

२५. पङ्गोश्च – ४/१/६८

वरदराजः – पङ्गूः (श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च)। श्वश्रुः।।

उदाहरणः पङ्गु – पङ्गु + ऊङ् (पङ्गोश्च)

श्वशुर – श्वश् र् + ऊङ् (श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च)

श्वश्रुः – श्वश्र् + ऊङ्।

२६. **ऊरुत्तरपदादौपम्ये** – (४/१/६९)

वरदराजः – उपमानवाचि पूर्वपदमूरुत्तरपदं यत प्रातिपादिकं तस्मादूङ् स्यात्। करोभोरुः।

उदाहरणः - करभेदाः – करभोरु + ऊङ्।

२७. **संहितशफलक्षणवामादेश्च** – ४/१/७०

वरदराजः - अनौपम्यार्थं सूत्रम्। संहितोरुः। शफोरुः। लक्षणोरुः। वामोरुः।।

उदाहरणः संहितोरुः – संहितोरु + ऊङ्

शफोरुः – शफ ऊरु + ऊङ्।

लक्षणोरुः लक्षण ऊरु + ऊङ्।

वामोरुः – वामोरु + ऊङ्।

२८. **शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्** – ४/१/७३

वरदराजः - शार्ङ्गरवादेरञो योऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो ङीन् स्यात्। शार्ङ्गरवी। वैदी। ब्राह्मणी – (नृनरयोर्वृद्धिश्च)। नारी।

उदाहरणः शार्ङ्गरवी – शार्ङ्गरव + ङीन्

वैदी – वैद + ङीन्

ब्राह्मणी – ब्राह्मण + ङीन्

न्नारी – नृ + ङीन्/नर + ङीन्

२९. **यूनस्तिः** ४/१/७७

वरदराजः – युवञ्छब्दात् स्त्रियां तिः प्रत्ययः स्यात् युवतीः।

उदाहरणः युवतिः – युवन् + ति

6.10. कारक-प्रकरणम्

6.10.1 कर्तृकारक

सुवर्थप्रकरणे – प्रथमा,

प्रतिपदिकार्थ-लिंग-परिमाण-वचनमात्रे प्रतमा, २/३/४६

दीक्षित: नियतोपस्थितिक: प्रातिपादिकार्थ:। मात्रशव्दस्य प्रत्येकं योग: प्रातिपदिकार्थमात्रे, लिंगमात्राद्यधिक्ये संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात्।

उदाहरम्:

- अंलिगा – उच्चै:, नीचे:।
- नियतलिंगाश्च – कृष्ण:, श्री:, ज्ञानम्।
- अनियतलिंगास्तु लिंगमात्राधिक्यस्य – तट:, तटी, तटम्।
- परिमाणमात्रे – द्रोणो व्रीहि:। द्रोणरुपं यत् परिमाणं तत्परिच्छिन्न। व्रीहिरित्यर्थ:।
- वचनं संख्या – एक:, द्वौ, वहव:।

सम्वोधने च २/३/४७

दीक्षित: इह प्रथमा स्यात्।

उदाहरणम् – हे राम!

अभिमुखीकृत्य ज्ञापनं सम्बोधनम्।

6.10.2 कर्मकारक:

कारके १/४/२३

दी: - इत्यधिकृत्य –

कर्तुरीप्सिततमं कर्म १/४/४९

दी: – कर्तु: क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्।

कर्तु: किम्? माषेष्वश्वं वध्नाति। कर्मण इप्सिता माषा न तु कर्तु:।

तमव्ग्रहणं किम्? पयसा ओदनं भुङ्क्ते। कर्म इत्यनुवृत्तौ पुन: कर्मग्रहणमाधारनिवृत्यर्थम्। अन्यथा गेहं प्रभिशति इत्यत्रैव स्यात्।

उदाहरणम् : -

१.माषेष्वश्वं वध्नाति।

२. पयसा ओदनं भुङ्क्ते।

अनभिहिते २/३/१

दी: – इत्यधिकृत्य –

कर्मणि द्वितीया – २/३/२

दी: – अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात्। हरिं भजति। अभिहिते तु कर्मणि प्रातिपदिकार्थ-मात्रे-(५३२-२/३/४६) प्रथमैव।

उदाहरणम् – हरिं भजति।

अभिधान: -

दी: - अभिधानञ्च प्रायेन तिङ् कृत्तद्धित समासै:।

उदाहरणद्व्: -

तिङ् – हरि सेव्यते।

कृत् – लक्ष्म्या सेवित:।

तद्धित: शतेन क्रीत: शत्य:।

दी: – क्वचिन्निपातेनभिधानम्।

उदाहरणम: –

विषवृक्षोऽपि संवर्ध स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्।

तथायुक्तञ्चानीप्सितम् १/४/५०

दी: - ईप्सिततमवत् क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्।

उदाहरणम् : -

ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशति।

ओदनं भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते।

अकथितञ्च १/४/५१

दी: - अपादानाविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्।

उदाहरणम् : - गां दुग्ध दोग्धि।

दी: - दुह्याच्-पच्-दन्ड-रुधि-प्रच्छि-चि-व्रू-शासु-जि-मन्थ-मुषाम्।

कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नी-हृ-कृष्-वहाम।।

दुहादीनां द्वादशानां, नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद् युज्यते तदेव अकथितं कर्म इति परिगणणं कर्तव्यमित्यर्थ:।

उदाहरणम्: - गां दोग्धि पय। वलिं याचते वसुधाम्। अविणीतं विनयं याचते। तन्डुलानोदनं पचति। गर्गान् शतं दण्डयति। व्रजमवरुणद्धि गाम्। मानवकं पन्थानं पृच्छति। वृक्षमवचिनोति फलानि। मानवकं धर्मं व्रुते शास्ति वा। शतं जयति देवदत्तम्। सुधां क्षीरनिधिं महानाति। देवदत्तं शतं मूष्णाति। ग्राममजां नयति हरति कर्यति वहति वा।

दी: – अर्थनिवन्धनेयं संज्ञा।

उदाहरणम् : -

वलिं भिक्षते वसुधाम्।

माणवकं धर्मं भाषते अभिधत्ते व्यक्ति।

दी: - कारकं किम्?

उदाहरणम् : - माणवकस्य पितरं पन्ताणं पृच्छति। : – अकर्मकधातुभिर्योगे देश: कालोभावो-गन्तव्योऽध्वा - च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम (वार्तिकम्)।

उदाहरणम् : –

कुरुन् स्वपिति।

मासमास्ते।

गोदोऽमास्ते।

क्रोशमास्ते।

गति-वुद्धि-प्रत्यवसाणार्थ-शब्द कर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ १/४/५२

दी: - गत्याद्यर्थाणां शब्दकर्मनामकर्मकानाञ्च अणौ य: कर्ता स णौ स्यात्।

शक्रुणगमयत् स्वर्गं वेदार्थं स्वाणवेदयत्।

आशयाच्चामृतं देवान् वेदमध्यापयद्विधिम्।

असयत् सलिले पृथ्वीं य: स मे श्रीहरिर्गति:।।

उदा: शुक्रणगमयत् स्वगम् इत्यादि।

गति – पाचयत्योदणं देवदत्तेन।

अन्यन्तानां – गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तम्।

तमपर: प्रयुङ्क्ते – गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तम्।

तमपर: प्रयुङ्क्ते – गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्र:

प्रयोज्य-कर्मेर प्रतिषेध - प्रतिप्रसव विषये वार्तिक सूत्रम् –

दी: -

१. नीवह्योर्ण। उदा: नाययति वाहयति वाभारं भृत्येण

२. नियन्तकर्तृकस्य-वहेरनिषेध:।

उदा: – वाहयति रथं वाहान् सूत:।

३. आदिखाद्योर्ण। उदा: आदयतिखादयति वा अन्नं वटुना

४. भक्षेरहिंसार्थस्य न उदा: - भक्षयत्यन्नं वटुना अहिंसार्थस्य किम्? उदा: - भक्षयति वलौवर्दान् शस्यम्।

५. जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्याणुम्।

उदा: - जल्पयति भाषयति वा धर्मं पुत्रं देवदत्त:।

६. दृशेश्च। दर्शयति हरिं भक्तान्। सूत्रे ज्ञान-सामान्यार्थानामेव ग्रहणं न तु तद्विशेषार्थानाम् इत्यनेन ज्ञाप्यते। तेनस्मरति जिघ्रति इत्यादीनां न। यथा – स्मारयति घ्रापयति देवदत्तेन।

७) शब्दायर्तेन शव्दाययति देवदत्तेन। धात्वर्थसंगृहीतकर्मत्वेन अकर्मकत्वात् प्राप्ति:। यथा – शब्दायति – ।

दी: – येषां देशकालादिभिन्नं कर्म-न-सम्भवतिते अकर्मका:, न तु अविवक्षितकर्माणोऽपि। तेन- मासमासयति देवदत्तम् इत्यादौ कर्मत्व: भवतिं देवदत्तेन पाचयति इत्यादौ तु न।

उदा: – देवदत्त: पचति। देवदत्तेण पाचयति।

हृक्रोरण्यतरस्याम् १/४/५३

दी: - हृ-क्रो: अणौ य: कर्ता स णौ वा कर्मसंज्ञ: स्यात्।

उदाहरणम् हारयति कारयति वा भृत्यं भृत्येन वा कटम्।

दी: अभिवादि-दृशोरात्मनेपदे वा इति वाच्यम् (वार्तिक)

उदाहरणम् – अभिवादयते दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन वा।

अधि-शीङ-स्थासां कर्म १/४/४६

दी: अधिपूर्वानामेषामाधार: कर्म-स्यात्।

उदाहरणम् : -

अधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरि:।

अभिनिविशश्च १/४/४७

दी: अभि नि इत्येतत् – संघातपूर्वस्य विशतेरधार: कर्म स्यात्।

परिक्रयणे सम्प्रदाणम् – इतिसूत्रादिह मण्डूकप्लुत्या अन्यतरस्या: ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयानात् क्वचिन्न।

उदाहरणम् – अभिनिविशते सन्नार्गम्। पापेऽभिनिवेश:।

उपान्वध्याङ् वस: १/४/४८

दी: उपादिपूर्वस्य वसतेराधार: कर्म स्यात्।

अभुक्त्यर्थस्य न (वार्तिक)।

उदाहरणम् – उपवसति अधिवसति आवसति वा वैकुण्ठं हरि:। वने उपवसति।

दी: उभ-सर्व-तसो: कार्या-धिगुपर्यादिषु त्रिषु। द्वितीयाम्रेड़ितान्तेषु, ततोऽन्यत्रापि दृश्यते। (वार्तिक)

उदाहरणम्: - उभयत: कृष्णं गोपा: सर्वत: कृष्णम्। धिक् कृष्णाभक्तम्। उपर्युपरि लोकं हरि:। अध्यधि लोकम्। अधोऽधोलोकम्।

दी: अभित: परित: समया निकषा-हा-प्रति-योगेऽपि (वार्तिक)।

उदाहरणम्: - अभित: कृष्णम् परिकृष्णम्। ग्रामं समया। निकषालंकाम्। हा-कृष्णाभक्तम्। तस्य शोच्यता।

अन्तरान्तरेणयुक्ते १/२/४

दी: - आभ्यां योगे द्वितीया स्यात्।

उदाहरणम्: -

अन्तरा त्वां मां हरि:।

अन्तरेण हरिं न सुखम्।

कर्मप्रवचनीया: १/४/८३

दी: इत्यधिकृत्य –

अनुर्लक्षणे १/४/८४

दी: लक्षणे द्योत्ये अनुरुक्तसंज्ञ: स्यात्।

गत्युपसर्गसंज्ञापवाद:।

उदाहरणम: – जपमनुनिशम्य प्रावर्षत् मेघ:।

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया २/३/८

दी: एतेन योगे द्वितीया स्यात्।

उदाहरणम् - जपमनु प्रावर्षत्।

दी: परापि तौ तृतीया अनेन वाध्यते, लक्षणेम्भूत – (५५२ – १/४/९०) इत्यादिना सिद्धे पुन: संज्ञाविधानसामर्थ्यात्।

उदाहरण: - जपमनु प्रावर्षत् मेघ:।

तृतीयार्थे १/४/८५

दी: अस्मिन् द्यत्ये अनुरुक्तसंज्ञ: स्यात्।

नद्या सह संवद्धा इत्यर्थ: षिञ् वन्धने – क्त

उदाहरणम् – नदीम् अनु अवसिता सेना।

हीने १/४/८६

दी: - हीने द्यत्ये अनु: प्राग्वत्।

उदाहरणम् – अणु हरिं सुरा:

उपोऽधिके च १/४/८७

दी: - अधिके हीने च द्योत्ये उप इत्यव्ययं प्राक् संज्ञं स्यात्। अधिके सप्तमी भक्ष्यते।

उदाहरणम् : हीने उप हरिं सुरा।

लक्षणेम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव: १/४/९०

दी: एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसंज्ञा: स्यु:।

उदा: लक्षणे – वृक्ष: प्रति परि अनु वा विद्यतते.... इथ्थम्भूख्याने – भक्तो विष्णुं प्रति परि अनु वा।

भागे – लक्ष्मीर्हरिं प्रति परि अनुवा

वीप्सायाम् – वृक्षं वृक्षं प्रति परि अनु वा सिञ्चति। परिषिञ्चति।

अभिरभागे १/४/९९

दी: - भागवर्जे लक्षणादौ अभिरुक्तसंज्ञ: स्यात्।

उदा: – हरिमभिवर्तते। भक्तो हरिमभि। देवं देवमभि सिञ्चति। यदत्र ममाभिष्यात् तद्दीयताम।

अधिपरी अनर्थकौ १/४/९३

दी: उक्तसंज्ञौ स्त:। कुतोऽधि आगच्छति। कुत: परि आगच्छति। गतिसंज्ञावाध्यात् गतिर्गतौ इतिपियातो न।

उदा: कुतोऽधि आगच्छति। कुत: परिआगच्छति।

सु पूजायाम् १/४/९४

दी: सुसिक्तम्। सु स्तुतम्। अनुपसर्गत्वान्न ष:।

पूजायां किम्? सुषिक्तकिंतवात्र? क्षेपोऽयम्।

उदा: सुसिक्तम् इत्यादि। सुषिक्तं इत्यादि।

अतिरतिक्रमणे च १/४/९५

दी: अतिक्रमणे पूजायाञ्च अति: कर्मप्रवनीयसंज्ञ: स्यात्।

उदा: अति देवान् कृष्ण:।

अति सिक्तम्।

अति स्तुतम्।

अपि: पदार्थ-सम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु १/४/९६

दी: एषु द्योत्येषु अपिरुक्तसंज्ञ: स्यात्।

उदा: - पदार्थतना – सर्पिषोऽपि स्यात्।

सम्भावन – अपि स्तुयाद्विष्णुम्।

अन्ववसर्गे – अपि स्तुहि।

गर्हार्थे – धिग्देवदत्तम् अपि स्तयाद् वृषलम्।

समुच्चये – अपि सिञ्च अपि स्तुहि।

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे २/३/५

दी: इह द्वितीया स्यात्

उदा: कालावाचक शब्द: – मासं कल्याणी। मासमधीते। मासंगुड़धापा:।

अधववाचक शब्द: – क्रोशं कुठिनो-नदी। क्रोशमधीते। क्रोशं गिरि:।

अत्यन्तसंयोग – मासस्य-द्विरधीते। क्रोशस्यैकदेशे पर्वत:।

6.10.3 करणकारक:

१. स्वतन्त्र: कर्त्ता – १/४/५४।।

दीक्षित: – क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षित: अर्थ: कर्ता स्यात्।

उदाहरणम् – प्रभु: पाचकेन अन्नं पाचयति।

२. साधकतमं करणम् – १/४/४२।।

दीक्षित: क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं कारकं करणसंज्ञंस्यात्। तमव् ग्रहणं किम्? गंगायां घोष:।

उदाहरणम् – गंगायां घोष:, हस्तेन वस्त्रं गृह्णाति, चक्षुषा चन्द्रं पश्यति।

३. कर्तृकरणयोस्तृतीया – २/३/२८।।

दीक्षित: – अनभिहिते कर्तार करणे च तृतीया स्यात्।

उदाहरणम् – रामेण वाणेन हतो वाली।

दीक्षित: प्रकृत्यदिभ्य उपसंख्यानम्।

उदाहरणम् – प्रकृत्या चारु:। प्रायेण याज्ञिक:। गोत्रेण गाग्य:।

५) दिव: कर्म च – १.४.४३

दीक्षित: दिव: साधकतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। चात् करणसंज्ञम्। अक्षैरक्षान् वा दीव्यति।

उदाहरणम् –

५) अपवर्गे तृतीया – २/३/६/१

दीक्षित: अपवर्ग: फलप्राप्ति:। तस्यां द्यत्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात्। अह्ना क्रोशेन वा अनुवाकोऽधीत। अपवर्गे किम्? मासमधीतो नायात:।

उदाहणरम – १) कालवाचक: – अह्ना अनुवाक: अधीत:

२) अध्वावाचक: – क्रोशेन अनुवाचक: अधीत:। मासमधीतो नायात:।

६) सहयूक्तेऽप्रधाने – २/३/१९

दीक्षित – सहार्थेन युक्ते अप्रधाने तृतीया स्यात्। पुत्रेण सह आगत: पिता। एवं साकं सार्धं समं योगेऽपि। विलापि तद्योगं तृतीया – बृद्धो यूणा – (९३१-१/२/६५) इत्यादि निर्देशात्।

उदाहरणम् – पुत्रेण सह पिता आगत:।

७) येनांगविकार: – २/३/२०

दीक्षित: येनांगेन विकृतेन अंगिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया स्तात् अक्ष्णा काण:। अक्षिस्वन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थ:। अंगविकार; किम्? अक्षि काणमस्य।

उदाहरणम्- वालक: अक्ष्ना कारण:।

हाने: उदा: – पादेन मञ्ज:, पृष्ठेन कुव्ज:, सिरसा मलति:।

आधिकस्य उदा: – मुखेन त्रिलोचन:, वपुषा चतुर्भुज:।

८) इत्थम्भूतलक्षणे २/३/२१

दीक्षित: कञ्चित् प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात्। जटाभिस्तापस:। जटा-ज्ञाप्य-तापसत्वविशिष्ट इत्यर्थ:।

उदाहरणम् – शिखया परिव्राजकम्, जटाभिस्तापस:। काकै: गृहम् अद्राक्षम्, यज्ञसूत्रेण द्विजम् अद्राक्षम्।

९) संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि – २/३/२२

दीक्षित: - सम्पूर्णस्य जानाते: कर्मणि तृतीया वा स्यात्। पिसा पितरं वा संजानीते।

उदाहरणम् – पितरं वा संजानीते।

१०) हेतौ। २/३/२३

दीक्षित: हेत्वर्थे तृतीया स्यात्। द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापारसाधारणञ्च हेतुत्वम्। करणत्वं तु क्रियामात्राविषय व्यापारनियतञ्च। दण्डेन घट:। पुण्येन दृष्टो हरि:।

उदाहरणम् – हेतु: –

१. दन्डेन घट:

२. विद्यया यश:।

३. पुण्येन दृष्टो हरि:।

करण: १. दण्डेन घटं करोति।

२. हस्तेन गृह्णाति फलम्।

दीक्षित: फलमपीह हेतु:। अध्ययनेन वसति।

उदाहरणम् – अध्ययनेन वसति।

दीक्षित: गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका। अलं श्रमेण। श्रमेण साध्यं नास्ति इत्यर्थ:। इह साधनक्रियां प्रति श्रम: करणम्। शतेन शतेन वत्साल पाययति पय:। शतेन परिच्छिद्य इत्यर्थ:।

उदाहरणम् – अलं श्रमेण, अलमेतावद्भि: कुसुमै:,

दीक्षित: अशिष्टव्यवहारे दान: प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया (वार्तिक)। दास्या संयच्छते कामुक:। धर्म्ये तु भार्यायै संयच्छति।

उदाहरणम् – १. भार्षायै संयच्छति।

२. पत्न्यै पतिर्वस्त्रं संददाति। (धर्म्य)

३. दास्यै वस्त्रं संददाति कामुक:। (अधर्म्य)

6.10.4 सम्प्रदान कारक

१. कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्। १/४/३२।।

दी. दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानसंज्ञः स्यात।

उदाहरणम् –

क. विप्राय वस्त्रं ददाति नृपः।

ख. उपाध्यायः शिष्याय चपेटां ददाति।

२. चतुर्थी सम्प्रदाने।। २/३/१३

दी. अनभिहिते इत्येव। दीयते अस्मै दानीयो विप्रः।

उदाहरणम् – १. बिप्राय गां ददाति।

३. दीक्षित – क्रिया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्

उदाहरणम् – १. पत्ये शेते।

४. दीः कर्मणः करणसंज्ञा सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा।

उदाहरणम – १. पशुणा रुद्रं यजते।

५. रुच्यर्थाणां प्रीयमाणः।। १/४/३३

दी. रुच्यर्थाणां धातुनां प्रयोगे प्रीयमाणः अर्थ; सम्प्रदानं स्यात्। अन्य कर्तृकोऽभिलाषो रुचिः। प्रीयमाणः किम्?

उदाहरणम् – १. हरये रोचते भक्तिः।

२. देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि।

६. श्लाघ-ह्नुभ्-स्था-शपां ज्ञीप्स्यमानः।। १/४/३४

दी. एषां प्रयोगे वोधयितुमिष्टः सम्प्रदानं स्यात्। जीप्स्यमानः किम्?

उदाहरणम् – १. गोपी स्मरात् कृष्णाय श्लाघते, ह्नुते, तिष्ठते, शपते वा।

२. देवदत्ताय श्लाघते पथि।

७. धारेरुत्तमर्णः ।।१/४/३५।।

दी. धारतयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तसंज्ञः स्यात्। उत्तमर्णः किम्?

उदाहरणम् – १. भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः।

२. देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे।

८. स्पृहेरीप्सितः।। १/४/३६।।

दी. स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः सम्प्रदानं स्यात्। ईप्सितः किम्? ईप्सित मात्रे इयं संज्ञा। प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात् कर्मसंज्ञा। पुष्पाणि स्पृहति।

उदाहरणम् – १. पुष्पेभ्यः स्पृहयति।

२. पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति।

९. क्रुध-द्रुहेर्षासूयार्थानां यं प्रति कोपः ।। १/४/३७।।

दि. क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः स उक्तसंज्ञः स्यात्। यं प्रति कोपः किम्? भार्षामीर्ष्यति मैनामन्योऽद्राक्षीदिति। क्रोधोहमर्षः द्रोहोऽपकारः। ईर्ष्या अक्षमा। असूया गुणेषु दोषाविष्करणम्। द्रोहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते, अतो विशेषणं सामान्येन यं प्रति कोपः इति।

उदाहरणम् - -१. हरये क्रुध्यति, क्रुह्यति ईष्यति असूयति वा.

१०. क्रुध-द्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म।। १/४/३८

दी. सोपसर्गयोरणयोर्योगे यं प्रति कोपस्तत् कारकं, कर्मसंज्ञ स्यात।

उदाहरणम् - क्रुरमभिक्रुध्यति, अभिद्रुह्यति।

राधीक्ष्येर्यस्य विप्रश्नः ।। १/४/३९।।

दी. एतयोः कारकं सम्प्रदानं स्यात् यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते।

उदाहरनम्— १. कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा।

२. ईक्षितव्यं परस्त्रीभ्यः स्वधर्मो रक्षसामयम्।

१२. प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता।। १/४/४०।।

दी. आभ्यां परस्य शृणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्तनरूपव्यापारस्य कर्ता सम्प्रदानं स्यात्।

उदाहरनम् १. विप्राय गां प्रतिशृणोति आशृणोति वा।

१३. अनु-प्रति-गृणश्च।। १/४/४१।।

दी. आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतम् उक्तसङ्गं स्यात्।

उदाहरणम्— १. होत्रे अनुगृणाति प्रतिगृणाति वा।

१४. परिक्रियणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम् ।। १/४/४४।

दी. नियतकालं भूत्या स्वीकरणं परिक्रयणम्। तस्मिन् साधतमं कारकं सम्प्रदानसंज्ञं वा स्यात्।

उदाहरणम्

१. शतेन शताय वा परिक्रीतः।

१५. दीक्षित तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या।

उदाहरणम् १. मुक्तये हरिं भजति।

२. मशकाय धूमः।

३. यूपाय दारु।

६. कळपि सम्पद्यमाने च

उदाहरणम् १. भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते, सम्पद्यते, जायते।

२. यवागूर्मूत्राय सम्पद्यते।

३.उच्चाराय कल्पते माषः।

१७. दी. उत्पातेन ज्ञापिते च।

उदाहरणम् १. वाताय कपिला विद्युत्।

१८. दी. हितयोगे च।

उदाहरणम् — १. ब्राह्मणाय हितम्।

१९. क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः।। २/३/१४।।

दी. क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनः, अप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मनि चतुर्थी स्यात्।

उदाहरणम् —

१. फलेभ्यो याति।

२०. तुमर्थाच्च भाववचनात् ।।२/३/१५।।

दी. भाववचनाश्च (३२०-३/३/११) इति सूत्रेण वा यो विहितः तदन्ताच्चतुर्थी स्यात्।

उदाहरणम् — १. यागाय याति

नमः स्वस्ति-स्वाहा-स्वधालं वषड्योगाच्च ।।२/३/१६।।

दी. एभिर्योगे चतुर्थी स्यात्।

उदाहरणम् १. हरये नमः।

२. प्रजाभ्यः स्वस्ति।

३. पितृभ्यः स्वधा।

२१. मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु।।२/३/९७।।

दी. प्राणिवर्जे मन्यते :कर्मणि चतुर्थी वा स्यात् तिरस्कारे।

उदाहरणम् — १. न त्वां तृणं तृणाय वा।

दी. अप्रानिष्वित्यपनीय नौ-काकान्न-शुक-शृगालवर्जेज्विति वाच्यम्।

उदाहरणम् — १. न त्वां तृणं मन्वे।

२. न त्वां, शुने मन्ये।

२२. गत्यर्थकर्मणि द्वितीया - चतुर्थ्यौ चेष्टायमनध्वनि।। २/३/१२।।

दि. अध्वभिन्ने गत्यथानां कर्मणि एते स्तः चेष्टायाम्। गन्त्राधिष्ठिते अध्वण्येदवायं निषेधः। यदा तु उत्पथात् पन्था एव आक्रमितुमष्यते तदा चतुर्थी भवत्येव।

उदाहरणम् — १. ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति।

२. मनसा हरिं ब्रजति।

३. पन्थानं गच्छति।

6.10.5 अपादान कारक

१. ध्रुवमपायेऽपादानम्। १/४/२४।।

अपायो विश्लेषः। तस्मिन् मध्ये ध्रुवम् अवाधीभूतं कारक-मपादानं स्यात।

२. अपादाने पञ्चमी।। २/३/२८।।

ग्रामादायातो। धावतिऽश्वात् पतति। कारकं किम्? उदाहरणम् – वृक्षस्य पर्णं पतति।

३. जुगुप्सा-विराम-प्रमादार्थानमुपसंख्यानाम् (वार्तिक)।

उदाहरणम् – क. पापाजुगुप्सते, विरामति। ख. धर्मात् प्रमाद्यति।

४. भीत्रार्थानां भयहेतुः ।१/४/२५।।

भयार्थानां त्राणार्थानाञ्च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात्। उदाहरणम् – क. चोराद् विभेति। ख. चोरात् त्रायते। भयहेतुः किम्? उदाहरणम –अरण्ये विभेति त्रायते वा।

५. पराजेरसोढ़ः । १/४/२६।।

पराजेः प्रयोगे असह्यः अर्थः अपादानं स्यात्। उदाहरणम् – पराजयते, ग्लायतात्यर्थः। असोढ़ः किम्? उदाहरणम् – शत्रुन् पराजयते, अभिभवतीत्यर्थः।

६. वारणार्थानामीप्सितः ।। १/४/२७।।

प्रवृत्तिविघातो वारणम्। वारणार्थानां धातुनां प्रयोगे इप्सितोऽर्थः अपादनं स्यात्। उदाहरणम् - यवेभ्यो गां वारयति। ईप्सितः किम्? उदाहरणम् - यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे।

७. अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति। १/४/२८।।

व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्य आत्मनो दर्शनस्य अभावमिच्छति तदपादनं स्यात्। उदाहरणम् – मातुर्निलीयते कृष्णः अन्तर्धौ किम्? उदाहरणम् - चौरान्न दिदृक्षते, इच्छतिग्रहणं किम्? उदाहरणम् – क. आदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात्। ख. देवदत्तात् यज्ञदत्तो निलीयते।

८. आख्यातोपयोगे। १/४/२९।।

नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात। उदाहरणम् – उपाध्ययादधीते। उपयोगे किम्। उदाहरणम् – नटस्य गाथं शृणोति।

९. जनिकर्तुः प्रकृतिः ।।१/४/३०।।

जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात्। उदाहरणम् – ब्राह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते।

१०. भूवः प्रभवः ।।१/४/३१।।

भवनं भूः। भूकर्तुः प्रभवस्तथा। उदाहरणम् – हिमवतो गंगा प्रभवति, तत्र प्रकाशते इत्यर्थः।

११. ल्यवलोपे कर्मण्यधिकरणे च (वार्तिक)। उदाहरणम् – क. प्रसादात् प्रेक्षते ख. असनात् प्रेक्षते ग. प्रासादमारुह्य घ. आसने उपविश्य प्रेक्षते इत्यर्तः ङ. श्वशुराज्जिह्रेति च. श्वशुरं वीक्ष्य इत्यर्थः।

१२. गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तम्।

कस्मात् त्वम्? उदाहरणम् – नद्याः?

१३. यतश्चाध्वकाल –निर्माणं तत्र पञ्चमी, तद्युक्तादध्वनः प्रथमा – सप्तम्यौ, कानात् सप्तमी च वक्तव्य (वार्तिक)।

उदाहरणम् – १. वनात् ग्रामो योजनत् योजने वा.

२. कार्तिक्याः आग्रहायनी मासे।

१४.अन्यारादितरर्तेदिक् – शब्दाञ्चुत्तरपदाजहियुक्ते।। २/३/२९।।

एतैर्योगे पञ्चमी स्यात्। अन्य इत्यर्तग्रहणम्, इतर-ग्रहणं प्रपञ्चर्थम्।

उदाहरणम् – क. अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात् ख. आराद्वनात् ग. ऋते कृष्णात् घ. पूर्वो ग्रामात्। दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः। तेन सम्प्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति। उदाहरणम् – चैत्रात् पूर्वः फाल्गुनः। अवयववाचियोगे तु न, तस्य पर-माम्रेड़ितम् (८३-८/१/२) इति नर्देशत्। उदाहरणम् – पूर्वं कायस्य। अञ्चूत्तरपदस्य तु दिक्शब्दत्वेऽपि षष्ठ्यतसर्थ – (६०९-२/३/३०) इति षष्ठीं उदाहरणम् – प्राक् – प्रत्यक् वा ग्रामात्। आच – उदाहरणम् – दक्षिणा ग्रामात्। आहि – उदाहरणम् – दक्षिणाहि ग्रामात्।

१५. अपादाने पञ्चमी – (५८३-२/३/२८) इति सूत्रे कार्तिक्याः प्रभृति इति भाष्यप्रयोगात् प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमी।

उदाहरणम् – भवात् प्रभृति आरभ्य वा सेव्यो हरिः।

१६. अप-परि-वहिः - (६६६-२/१/१२) इति समासविधानात् ज्ञापकात् वहिर्योगे पञ्चरी।

उदाहरणम् –ग्रामाद् वहिः।

१७. अप-परी वर्जने।। १/४/८८।।

एतौ वर्जने कर्मप्रवनीयौ स्तः।

१८. आङ्मर्यादावचने ।।१/४/८८।।

आङ् मर्यादायामुक्तसंज्ञः स्यात्। वचनग्रहणादभिविधावपि।

१९. पञ्चम्यपाङ् परिभिः ।२/३/१०।।

एतै; कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात्। उदाहरणम – क. अप हरेः ख. परि हरे संसार ग. परिरत्र वर्जने। लक्षणादौ तु। उदाहरणम् – हरिं परि। क. आ मुक्तेः संसारः ख. आ सकलात् ब्रह्म।

२०. प्रतिः प्रतिनिधि प्रतिदानयोः।। १/४/३२।।

एतयोरर्थोयोः प्रतिरुक्तसंज्ञः स्यात्।

२१. प्रतिनिधि – प्रतिदाने च यस्मात्।। २/३/११।।

अत्र कर्मप्रवनीयोयोगे पञ्चमी स्यात्। उदाहरणम् - - प्रद्युम्नः कृष्णात् प्रति ख. तिलेभ्यः प्रति यच्छति माषान्।

२२.अकर्तर्षृणे पञ्चमी।। २/३/२४।।

कर्तृवर्जितं यत् ऋणं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात्।

उदाहरणम् – शतात् वद्ध। अकर्तरि किम्? उदाहरणम् - शतेन वन्धितः।

२३. विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्।।२/३/२५।।

गुणे हेतौ अ-स्त्रिलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात्। उदाहरणम् – जाड्यात् जाड्येन वा वद्धः। गुणे किम्? उदाहरणम् – धनेन कुलम्। अस्त्रियां किम्? उदाहरणम् – वद्ध्या मुक्तः। विभाषा इति योगविभागात् अगुणे स्त्रियाञ्च क्वचित्। उदाहरणम् – धुमाद्ग्निमान्। नास्ति घटोऽपलब्धेः।

२८. पृथग्विना – नानाभिस्तृयान्यतरस्याम्। २/३/३२।।

एभिर्योगे तृतीया स्यात, पञ्चमी – द्वितीये च। अन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थम्। पञ्चमी – द्वितीये चानुवर्तेते। उदाहरणम् – पृथक् रामेण रामात् रामं वा। एवं विना नाना।

२५. करणे च स्तोकाल्प-कृच्छ्र-कतिपयस्यासत्त्ववचनस्य।। २/३/३३।।

एभ्यः अद्रव्यवचनेभ्यः करणे तृतीया –पञ्चम्यौ स्तः। उदाहरणम— स्तोकेन स्तोकद्वा मुक्तः। द्रव्ये तु – उदाहरणम् – स्तोकेन विषेण हतः।

२६. दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च।।२/३/३५।।

एभ्यो द्वितीया स्यात। चात् पञ्चमी तृतीये च। प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयम्। उदाहरणम् – क. ग्रामस्य दूरात् दूरं दूरेण वा ख. अन्तिकम् अन्तिकात् अन्तिकेन वा। असत्त्ववचनस्य इत्यनुवृत्तेर्नेह – उदाहरणम् – दूरः पन्थाः।

6.10.6 षष्ठी

१. षष्ठी शेषे। २/३/५०

दीक्षितः कारक प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्व-स्वामिभावादिसम्वन्धः शेषः । उदाहरणम् – राज्ञः पुरुषः।

दीक्षितः कर्मादीनामपि सम्वन्धमात्रविवक्षया षष्ठी एव।

उदाहरणम् – सतां गतम्।

१. कर्तृशेषः सतां गतम्

२. कर्मशेषः मातुः स्मरति

३. करणशेषः फलानां तृप्तः

४. सम्प्रदान शेषः

५. अपादान शेषः तावद्भयस्य भेतव्यं यावद्भयमनागतम्

६. अधिकरण शेषः द्विर्दिवसस्य न भुङक्ते ब्राह्मणः।

२. षष्ठी हेतुप्रयोगे। २/३/२६

दीक्षितः हेतुशव्दप्रयोगे हेतौ द्यत्ये षष्ठी स्यात्। उदाहरणम् : अन्नस्य हेतोर्वसति।

सर्वनाम्नस्तृतीया च। २/३/२७

दीक्षितः सर्वनाम्नो हेतुशव्स्य च प्रयोगे हेतौ देगत्ये तृतीया स्यात्। षष्ठी च।

उदाहरणम् – कस्य हेतोः।
दीक्षितः निमित्तपर्याप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्। (वाः) उदाहरणम् : ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः।

३. षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन। २/३/३०
दीक्षितः एतद्योगे षष्ठी स्यात्। अन्यारादितरर्ते – इति पञ्चम्या अपवादः।
उदाहरणम् : ग्रामस्य दक्षिणतः।

४. एनपा द्वितीया। २/३/३१
दीक्षितः एणवन्तेन योगे द्वितीया स्यात। एनपा इति योगविभागात् षष्ठी अपि।
उदाहरणम्: दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा।

५. दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्। २/३/३४
दीक्षितः एतैर्योगे षष्ठी स्यात पञ्चमी च।
उदाहरणम् –दूरं निकटं ग्रामस्य ग्रामाद्वा।

६. ज्ञोऽविदर्थस्य करणे। २/३/५१
दीक्षितः जागातेरज्ञानार्थस्य करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात्।
उदाहरणम् : सर्पिषो ज्ञानम्।

७. अधीगर्थदयेशां कर्मणि। २/३/५२
दीक्षितः कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात्। उदाहरणम् – मातुः स्मरणम्
कृञः प्रतियत्ने। ६/४/३४
दीक्षितः प्रतियत्नो गुणाधानम्। कृञः कर्माणि शेषे षष्ठी स्याद् गुणाधाने।
उदाहरणम् – एधो दकस्यपस्करणम्।

९. रुजार्थानां भावचनामामजरेः। २/३/५४
दिक्षितः भावकर्तृकाणां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात्। उदाहरणम् - चौरस्य रोगस्य रुजा।

१०. दीक्षितः अजुरि-सन्ताप्यरिति वाच्यम्। (वाः) उदाहरणम् – रोगस्य चौरज्वरः चौरसन्तापो वा।

११. आशिषि नाथः। २/३/५५

दीक्षितः आशीरर्थस्य नाथतेः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात्। उदाहरणम्: सर्पिषो नाथनम्

१२. जासि-नि-प्र-हण-नाट-क्राथ-पिषां हिंसायाम्। २/३/५६

दिक्षितः हिंसार्थानोमेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात। उदाहरणम्- चौरस्य उज्जासनम्।

१३. व्वय-ह-पणोः समर्थयोः। २/३/५७

दिक्षितः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात। उदाहरणम्: शतस्य व्ववहरणं पर्णनं वा।

१४. दिवस्तदर्थस्य। २/३/५८

दीक्षितः दूतार्थस्य क्रय-विक्रयरूप-व्वावहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात्। उदाहरणम् – शतस्य दीव्यति।

१५. विभाषोपसर्गे। ३/२/५९

दीक्षितः पूर्वयोगापवादः।

उदाहरणम्- शतस्य शतं वा प्रतिदिव्यति।

१६. प्रेषव्रुवोऽविषो देवतासम्प्रदाणे। २/३/६१

दीक्षितः देवता – सम्प्रदानके अर्थे वर्तमानयोः प्रेष्यव्रुवोः कर्मणि हविषो वाचावात् शव्दात् षष्ठी स्यात्।

उदाहरणम् : अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य अनुव्रुहि वा।

१७. कृत्वोऽर्थानां प्रयोगे कालवाचिनि अधिकरणे शेषे षष्ठी स्यात्। उदाहरणम् – पञ्चकृत्वः अह्नो भोजनम्।

१८. कर्तृकर्मणोः कृति। २/३/६५

दीक्षितः कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात्। उदाहरणम् – कृष्णस्य कृतिः

१९. उभयप्राप्तौ कर्मणि। २/३/६६

दीक्षितः उभयोः प्राप्तियस्मिन् कृति तत्र कर्मन्येव षष्ठी। उदाहरणम् – आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेण।

२०. दीक्षितः स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्णायं नियमः। (वा) उदाहरणम् – भेदिका विभित्सा वा रुद्रस्य जगतः।

२१. क्तस्य च वर्तमाने। २/३/६७

दीक्षित: वर्तमानार्थस्य क्तस्य प्रयोगे षष्ठी स्यात्।

न लोका – इति निषेधस्यापवाद:।

उदाहरणम् – राज्ञां मत: वुद्ध: पूजितो वा।

२२. अधिकरणवाचिनश्च। २/३/६८

दीक्षित: क्तस्य योगे षष्ठी स्यात्। उदाहरणम् – इदमेषाम् असितं शयितं गतं भुक्तं वा।

२३. न लोकाव्ययनिष्ठामलर्थतृणाम्। २/३/६९

दीक्षित: एषां प्रयोगे षष्ठी न स्यात्। उदाहरणम् – लादेश: कुर्वणो वा सृष्टिं हरि:।

२४. दिक्षित: वामेरनिषेध: (वा:) उदाहरणम् : लक्ष्मा: कामुको हरि:

२५. दीक्षित: द्विष: शतुर्वा (वा:) उदाहरणम् : मुरस्य मुरं वा द्विषन्।

२६. अकेनोर्भविष्यदधमर्ण्ययो:। २/३/७०

दीक्षित: भविष्यति अकस्य, भविष्यदाधमर्ण्यार्थे इनश्च योगे षष्ठी ग स्यात। उदाहरणम् – सत: पालकोऽवतरति। कृत्याना: कर्तरि वा। २/३/७१

२७. दीक्षित: षष्ठी स्यात्। मया मम वा सेव्यो हरि: । उदाहरणम् – तुल्यार्थैतुलोपमाभ्यं तृतीयान्यतरस्याम्। २/३/७२

२८. दीक्षित: तुल्यार्थैर्योगे तृतीया वा स्यात्। पक्षे षष्ठी। उदाहरणम्: तुल्य: सदृश: समो वा कृष्णस्य कृष्णेण वा।

२९. चतुर्थी चाशिष्ययष्य-मद्र-भद्र-कुशल सुमार्त थित:। २/३/७३

दीक्षित: एतदर्थैयोगे चतुर्थी वा स्यात् पक्षे षष्ठी अशिषि। उदाहरणम्: आयुष्यं चिरञ्जीवितं कृष्णाय कृष्णस्य वा भूयात्।

6.10.7 सुवर्थप्रकरणे – सप्तमी

१. आधरोऽधिकरणम्।। १/४/४५।।

दीक्षित: कर्तृकर्मद्वारा अन्निष्ठाया आधार: कारकमधिकरणसंज्ञ: स्यात्। उदाहरणम् – (क) शिशु: शय्यायां शेते (ख) पाचक: स्थाल्यां तण्डुलान् पचति।

२. सप्तम्यधिकरणे च।।२/३/३५।।

दीक्षित। अधिकरणे सप्तमी स्यात्। चकारादुरान्तिकार्थेभ्य:। औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यपकश्च इत्याधारस्त्रिधा। कटे आस्ते। स्थाल्यां पचति। मोक्षे इच्छास्ति। सर्वस्मिन्नात्मास्ति। वनस्य दूरे अन्तिके वा, दूरान्तिकार्थेभ्य: (६०५-२/३/२५) इति विभक्तित्रयेण सह तेस्त्रोऽत्र विभक्तय: फलिता:।

उदाहरणम् – वनस्य दूरे अन्तिके वा।

अधिकरणार्थ आधार:।

आधार: त्रिविध:

(क) औपश्लेषिक (उदा: - (१) कण्ठे वालक आस्ते। (ख) स्थाल्यां तन्डुलान् पचति पाचक:।

(ख) अभिव्यापक (उदा: (१) तिलेषु तैलमस्ति। (ख) सर्वस्मिन् आत्मास्ति)

(ग) वैषयिक (उदा: (१) मोक्षे इच्छास्ति (२) बिद्यायाम् अनुराग:। (३) धर्मे वेदा: प्रमाणम्।)

3. दीक्षित: **भक्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यान्** (वार्तिक)। अधीती व्याकरण। अधीतमनेन इति विग्रहे इष्टादिभ्यश्च (१८८८-५/२/८८) इति कर्तारि इनि:।

उदाहरणम्- अधीती व्याकरणे

4. दीक्षित साध्वसाधुप्रयोगे च (वार्तिक)। साधु: कृष्णो मातरि, असाधुर्मातुले। उदाहरणम् – साधु: कृष्णो मातरि, असाधुर्मातुले।

दीक्षित – निमित्तात् कर्मयोगे (वार्तिक)। निमित्तमिहफलम् । योग: संयोगसमवायत्मक:।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोऽस्ति कुञ्जरम्।

केशेषु चमरीं हन्ति, सीम्नि पुष्कलको हत:।।

हेतौ तृतीयात्र प्राप्ता। सीमा अण्डकोश:. पुष्कलको गन्धमृग: योगविसेषे किम्? वेतनेन धान्यं लुनाति।

उदाहरणणं – (क) चर्मणि द्वीपिनं। (ख) वस्त्रेषु रजकमवधीत्

5. यस्य च भावेन भावलक्षणम् ।। २/३/३७।।

दीक्षीतयस्य क्रियया क्रियान्तर लक्ष्यते तत: सप्तमी स्यात्। गोषु दुह्यमानसु गत:।

उदाहरणम्- (क) ब्राह्मणेषु अधीयानेषु विष्णुमित्र: गत:। (ख) गोषु दुह्यमानासु देवदत्त: गत:।

दीक्षित: अऽर्णं कर्तृत्वेऽनर्हानामकर्तृत्वे तद्वैपरीतो च (वार्तिक)

सत्सु तरत्सु असन्त आसते। असत्सु तिष्ठत्सु सन्तओरन्ति। सत्सु तिष्ठतसु असन्तस्तरन्ति। असतसुतरतसु .. .. .. ।

उदाहरणम्: (१) सत्सु तरत् सु असन्त आसते।

(२) असतसु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति।

(३) सत्सु तिष्ठत्सु असन्तस्तरन्ति।

(४) अयात्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति।

6. षष्ठी चानादरे।। २/३/३८।।

दीक्षित। अनादराधिक्ये भावलक्षणे षष्ठी सप्तम्यौ स्त:। रुदति रुदतो वा प्राव्राजीत्। रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य संन्यस्तवानित्यर्थ:।

उदाहरणम् (क) रुदत: पुत्रस्य, रुदति पुत्रे वा पिता प्राव्राजीत्।

(ख) पश्यत: वकमूर्खस्य नकुलैर्भाता: सुता:।

7. स्वामीश्वराधिपति – दायाद –साक्षि – प्रतिभू-प्रसूतैश्च।। २/३/३९।।

दीक्षित। एतै: लप्तभियोगे षष्ठीसप्तमौ स्त:। षष्ठ्यामेव प्राप्तेयां पाक्षिक सप्तम्यर्थ वचनम्। गवां गोषु वा स्वामी। गवांगोषु वा प्रसुत:। गा एवानुभवितुं जात इत्यर्त:

उदाहरणम् – (१) गवां गोषु वा स्वामी।

(२) गवां गोषु वा प्रसूत:

(३) गवां गोषु वा दायाद:।

(४) विवादस्य विवादे वा साक्षी।

(५) ऋणवद्धस्य ऋणवद्धे प्रतिभू:।

8. **अयुक्त –कुशलाभ्याञ्चासे वायाम्।। २/३/४०।।**

दीक्षित। आभ्यां योगे षष्ठी-सप्तमौ स्त: तात्पर्ये अर्थे। आयुक्तो व्यापारित:। अयुक्त कुशशो वा हरिपूजने हरिपूनस्य वा। आसेवायाम् किम्? आयुक्तो गौ: शकटे। ईषदयुक्त इत्यर्त:।

उदाहरणम् – (१) अयुक्तकुशलो वा हरिपूजने हरिपूनस्य वा।

(२) आयुक्तो गौ: शकटे।

9. यतश्च निर्धारणम् ।।२/३/४१।।

दीक्षित – जाति-गुण-क्रिया-संज्ञाभि: समुदायादेकदेशस्य पृथककरणं यत: तत: षष्ठी-सप्तम्यौ स्त:। नृण्यां नृषु वा व्राह्मण: श्रेष्ठ। गवां गोषु वा कृष्णो वहुक्षीरा। गच्छतां गच्छत्सु वा धावन् शीघ्र:। छात्राणां छात्रेषू वा मैत्र: पटु:

उदाहरणम् – (१) नृण्यां नृषु वा व्राह्मण: श्रेष्ठ:

(२) गवां गोषु वा कृष्णा वहुक्षीरा।

(३) गच्छतां गच्छत्सु वा धावन् शीघ्र:।

(४) छात्राणां छात्रेषु वा मैत्र: पटु:।

10. **पञ्चमी विभक्ते १२/३/४२।।**

दीक्षित: विभागो विभक्तम्। निर्धायमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पञ्चमी स्यात्। माथुरा: पाटनिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा:।

उदाहरणम् – (१) माथुरा: पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा: (२) जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गदपि गरीयसी।

11. साधु-णिणापभ्यमर्चायस्य सप्तम्यप्रते: ।।२/३/४३।।

दीक्षित। आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चायाम्। नतु प्रते: प्रयोगे। मातरि साधु निपुणौ वा। आर्चायाम् किम्? निपुनौ राज्ञो भृत्य:। इह तत्त्वकथण तात्पर्यम्।

उदाहरण – (१) मातरि साधुनिपुणो वा।

6.11.1. परस्मैपदम्

१. **शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्** (१/३/७८)

येषाम् धातो: उत्तरं आत्मनेपदं न विधीयते, तेषां धातो: उत्तरं कर्तृवाच्ये परस्मैपदं भवति।

उदाहरणम् - याति, वाति, प्रविशति, वर्धयति।

२। **अनु-पराभ्यां कृञ:** (१/३/७९)

अनु परा पूर्वकं च कृ-धातो: उत्तरं करोते: परस्मैपदं भवति।

उदाहणम् – स माम् अनुकरोति। वृद्धो मे आवेदनं पराकरोति।

३। **अभि-प्रत्यतिभ्य: क्षिप:** (१/३/८०)

कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायाम् आत्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते। अभि प्रति अति च इत्येवं पूर्वात् क्षिप: परस्मैपदं भवति।

उदाहरणम् – स दानेन कर्णम् अभिक्षिपति, स वेगेन वायु प्रतिक्षिपति, स लक्ष्यम् अतिक्षिपति।

४। **प्राद्वह:** (१/३/८१)

प्र-पूर्वकं वह्-धातो उत्तरं परस्मैपदं भवति।

उदाहरणम् – नदी प्रवहति।

५। **परेर्मृष:** (१/३/८२)

परि-पूर्वकं मृष्-धातो: उत्तरं परस्मैपदं भवति।

उदाहणरम् – स ज्ञातिभ्य: परिमृष्यति। (क्रुध्यति असूयति वा) ममोने परिमृष्यन्तं दैत्यं हन्ति सदा हरि:।

६. **व्याङ्-परिभ्यो रम:** (१/३/८३)

वि.आङ् परि च पूर्वकं रम् धातो: उत्तरं परस्मैपदं भवति।

उदाहरणम् – भृत्य: कार्यात् विरमति, एतावदुक्त्वा विरराम राम:, वृद्ध: उद्याने आरमति, वालक: क्रीड़ायां परिरमति।

(क) उपाच्च (१/३/८४)

अपि च उप-पूर्वकं रम्-धातोः उत्तरं परस्मैपदं भवति।

उदाहरणम् – स वालकं व्यसनात् उपरमति।

(ख) विभाषाऽकर्मकात् (१/३/८५)

अकर्मक-उप-पूर्वकं रम्-धातोः उत्तरं विकल्पे परस्मैपदं भवति।

उदाहरणम् – स भोजनात् उपरमति उपरामते वा, निरीक्षितुं नोपरराम वल्लवीः (उपरेमे वा)।

७। **बुध-युध-नश-जनेङ्-प्रु-द्रु-स्रुभ्यो-णेः** (१/३/८६)

फलं कर्तृगामी भूत्वापि णिजन्त-वुध्, युध्, नश्, जन्, इङ्, प्रु, द्रु, स्रु, च इत्येवं धातो उत्तरं परस्मैपदं भवति।

उदाहरणम् – सूर्यः पद्मं वोधयति, राजा सैनिकान् वोधयति, ज्ञानं दुःखं नाशयति, पापं दुःखं जनयति, गुरुः शिष्यान् अध्यापयति, नदी जलं प्रावयति, दुःखं चित्तं द्रावयति, आद्वातः शोणितं स्रावयति।

८। **निगरण-चलनार्थेभ्यश्च** (१/३/८७)

क्रियाफलं कर्तृगामी भूत्वापि णिजन्त-भोजनार्थक-गमनार्थकयोः धातोः उत्तं परस्मैपदं भवति।

उदाहरणम् – माता पुत्रं भोजयति, धनी दरिद्रान् आशयेत्। पवनः वृक्षापत्रं चलयति, विपत् हृदयं कम्पयति

(क) अदेः प्रतिषेधः (वा)

णिजन्त-अद्-धातोः उत्तरं क्रियाफलं यदि कर्तृगामी न भवति तर्हि परस्मैपदं न भवति।

उदाहरणम् – स देवदत्तेन अन्नम् आदयते।

९। **अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्** (१/३/८८) क्रियाफलं कर्तृगामी अस्ति परन्तु अणिजन्त अकर्मक धातोः यस्य प्राणि कर्ता च भवति तत् णिजन्ते परस्मैपदी भवति।

उदाहरणम् – शिशुः शेते – माता शिशुं शाययति। बालकः जार्गति – शव्दो वालकं जागरयति।

१०। **न पा-दम्याङ् यम्याङ् यस् परिमुह-रुचि-नृति-वद वसः** (१/३/८९)

पां दम्, आङ् + यम्, परि + मुह,, रुच्, नृत्, वद् वस् च धातोः परार्थे परस्मैपदी भवति।

उदाहरणम् – वत्सान् पाययति पयः।

भिक्षां वासयति।

दमयन्ती कमनीयतामदम्

११। **वा क्यषः** (१/३/९०)

क्यष्-प्रत्यतान्तः धातोः उत्तर विकल्पे परस्मैपदं भवति।

उदाहरणम् – एषः लोहितायति लोहितायते वा।

१२। **द्युद्भ्यो लुङि** (१/३/९१)

लुङ् – विङक्तियाम् द्युतादि धातोः उत्तरं विकल्पे परस्मैपदं भवति।

उदाहरणम् अद्युतत्, आद्योतिष्ट, अमिदं अमेदिष्ट, अस्विदत्, अस्वेदिष्ट, अरुचत्, अरोचिष्ट, अशुभम्।

१३। **वद्भ्य: स्य-सनो:** (१/३/९२)
अपि च स्य सन् च प्रत्यये वृत्, वृध्, स्यन्द् च धातो: उत्तरं विल्पे परस्मैपदं भवति।
उदाहरणम् – वृत्-वर्तस्यति, वर्तिष्यते; विवृत्सति, विवर्तिषते वृध्-वर्त्स्यति, वर्धिष्यते; विवृत्सति, विवर्धिषते
स्यन्द् –स्यन्तस्यति, स्यन्दिष्यते, सिस्यन्तसति, सिस्यन्दिषते।
१४। **लुटि च कुठप:** (१/३/९३)
स्य (लृट्), सन्, लुट् प्रत्यये च कुठप: धातो: उत्तरं विकल्पे परस्मैपदं भवति।
उदाहरणम् – कल्पस्यति, कल्पिष्यते, चिक्ठप्सति, चिकल्पिषते, कल्पतासि, कल्पितासे।

6.11.2. आत्मनेपदम्

१. अनुदात्त ङित आत्मनेपदम् (१/३/१२)
सूत्रार्थ: - अनुदात्तेत: ङितश्च धातो: आत्मलेपदं भवति।
उदाहरणम् : - आस् – अस्ते, वस् –वस्ते, सूङ्-सूते शीङ् –शेते।
२. सूत्रम् : - भावोकमणो: (१/३/१३)
सूत्रार्थ: - भावे कर्माणि च अर्थे धातो: आत्मनेदं भवति।
उदाहरणम् : - मया स्थीयते, तेन आस्यते शिशुना चन्द्रो दृश्यते, भृत्येन कार्यं क्रियते।
३. सूत्रम् – णिचश्च (१/३/७४)
सूत्रार्थ: - णिजन्तात् धातो: कत्राभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति।
उदाहरणम् – आत्मार्थे – पाययते, कारयते अभिवादयते
परार्थे – पाययति, कारयति अभिवादयति।
४. सूत्रम् – स्वरित-ञित: कर्तभिप्राये क्रियाफले
सूत्रार्थ: - स्वरितेत: ञित: च धातुभ्य आत्मनेपदं भवति, क्रियाफलं यदि कर्त्तारम् अभिप्रौति।
उदाहरणम् – ब्राह्मण: (नृपार्थे) यजति, ब्राह्मण: (आत्मार्थं) यजते, अहं (तुभ्यं) पूजां करिष्यामि, अहं (मदर्थं) पूजां करिष्ये
५. सूत्रम् – विभाषोपपदेन प्रतीयमाने
सूत्रार्थ: - कर्तभिप्राये क्रियाफले उपरिष्टात् पञ्चभि: सूत्रै: आत्मनेपदं विहितं।
उदाहरणम् – व्राह्मण: स्वं यज्ञं यजते यजति वा, भृत्य: स्वं कटं कुरुते करोति वा।
६. सूत्रम् – कर्तरि कर्मव्यतिहारे
सूत्रार्थ: - कार्यशव्द: क्रियावाची, न, तु इति। व्यतिहार: - विनिमय:, परस्परक्रियाकरणम्। क्रियाया: व्यतिहारे – विनिमये कर्तृवाच्ये आत्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् – कृषका भारं व्यतिवहन्ते, चौरा धान्यं व्यतिहरन्ते, चन्द्रः सूर्यं व्यतिभवते, अन्यो व्यतिस्ते ममापि धमः, व्यतिजिग्ये समुद्रोऽपि न धैर्यं तस्य गच्छतः। राजानः संप्रहरन्ते, प्रियामुखं किम्पुरुषश्चुचुम्वे।

७. सूत्रम्-न गति – हिंसार्थकेभ्यः (१/३/१५)

सूत्रार्थः - गत्यर्थेभ्यः धातुभ्यः हिंसार्थेभ्यः च कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न भवति। पूर्वेण प्राप्तिः प्रतिषिध्यते।

उदाहरणम् – व्यतिसर्पन्ति, व्यतिगच्छन्ति, व्यतिहिंसन्ति व्यतिघ्नन्ति।

८. सूत्रम – इतरेतरान्योपपदाच्च (१/३/१६)

सूत्रार्थः - इतरेतरान्योन्योपपदात् धातोः, आत्मनेपदं न भवति, कर्मव्यतिहारे अर्थे।

उदाहरणम् – इतरेतरस्य धान्यां व्यतिलुनन्ति, अन्येऽन्यस्य जलं व्यतिपिवन्ति, परस्परस्य कार्यं व्यतिकुर्वन्ति।

९. सूत्रम् – नेर्विशः (१/३/१७)

सूत्रार्थः - निपूर्वात् विश् धातोः, आत्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् – निपूर्वात् विश् धातोः, आत्मनेपदं

उदाहरणम् – राजा नगरीं निबिशते, न्यविक्षत महाग्राहसंकुलं मकरालयम् निविशते यदि शूकशिखा पदे, साधुः सन्मार्गम् अभिनिविशते। भ्रमराः मधुनि विशन्ती।

१०. सूत्रम् - परि-व्यवेभ्यः क्रियः (१/३/१८)

सूत्रार्थः - परि, वि अव इत्येवं पूर्वात् धातोः आत्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् – स शतेन गृहं परिक्रीणीते, वणिक, वस्त्रं विक्रीणीते वा अविक्रीणीते।

११. सूत्रम् – वि पराभ्यां जेः (१/३/१९)

सूत्रार्थः - वि. परा इत्येवं पूर्वात् जि धातोः आत्मनेपदं भवति।।

उदाहरणम् – विजयते महाराजः शूद्रवाः। राजन् विजयस्व।

विष्णुः दैत्यकुल्यं विजिग्ये।

शिष्यः पाठात् पराजयते।

१२. आङो देऽनास्यविहरणे (१/३/२०)

सूत्रार्थः आङ्पूर्वाद्दादातेर्मुखविकसनादन्यत्रार्थे वर्तमानादात्मनेपदं स्यात्।

उदाहरणम् – छात्रो विद्यामादत्ते,

हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रा

वर्जयत्यपः।

ततोऽसौ वच आददे,

ते वालकस्य सूखं व्यवदते।

स्वाङ्ग विस्तारे न भवति। यथा –

मुखं व्यादेहि रे सिंह दन्तान्

ते गनयिष्यामि।

विपादिकां व्याददाति,

नदीकुलं व्याददाति।

१३. क्रीड़ोहनु-सं-परित्यश्च (१/३/२१)

सूत्रार्थ: अनु, सम, परि, आङ् च पूर्वकं क्रीड़धातो: आत्मनेपदी भवति।

उदाहरणम् : - वालका: प्रान्तरे अनुक्रीन्ते। संक्रीड़न्ते, 'अनु' उपसर्गयोगे आत्मनोपदं भवति, न कार्यप्रवचनीय 'अनु' योगे। यथा – स मानवकम् अनु क्रीड़ति – मानवकेन सह क्रीड़ति इत्यर्थ:।

१४. सूत्रम् – समोऽकूजने

सूत्रर्थ: - कूजनभिन्नार्थे सम् – पूर्वकं क्रीड़ धातो: उत्तरम् आत्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् – वालक: संक्रीड़ते, पक्षी संक्रीड़ति, चक्र: संक्रीड़ति।

१५. सूत्रम् – आ गमे: क्षमायाम् (वा)

सुत्रार्थ: प्रीक्षार्थे आङ्-पूर्वकं णिजन्त गम् धातो: उत्तरम् आत्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् – त्वं तावत् इह आगमयस्व प्रतीक्षास्व इत्यर्थ:।

१७. सूत्रम् – शिक्षोर्जिज्ञासायाम् (वा)

सूत्रार्थ: जिज्ञासार्थे शिक्ष् धातो: उत्तरम् आत्मनेपदम भवति।

उदाहरणम् – बालक: कलासु शिक्षाते

१८. आशिषि नाथ: (वा)

सूत्रार्थ: आशिष्यो इति नियमार्थं वार्त्तिकमिदम्। आशार्थे नाथ् धातो: उत्तरम् आत्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् – स सर्पिषो नाथते, मुनि: मोक्षाय नाथते

१९. सूत्रम् – हरते गत-ताच्छील्ये (वा)

सूत्रार्थ: गतं प्रकार:। सादृश्यानुशीलनार्थे हृ धातो: उत्तरम् आत्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् – अश्वा: पैतृकम् अनुहरते,

गाव: मातृकम् अनुहरन्ते,

सर: समुद्रम् अनुहरते

हइ तु न – पुत्र: रूपेण पितरम् अनुहरति।

२०. सूत्रम् – किरतेइर्ष-जीविका-कुलायकारणेषु (वा)

सूत्रार्थ: - हर्ष प्रकाशकम्। आहार अन्वेषणम् अथवा वास – ग्रहनेच्छा वोधक कृ धातो: उत्तरम् आत्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् – हर्ष प्रकाशकम् – अपस्किरते वृषाभो हृष्ट:। वासग्रहणेच्छा – सारमेय: अपस्किरते।

२१. सूत्रम् — अङि नु-प्रच्छ्योः (वा)

सूत्रार्थः - आङ्-पूर्वकम् नु प्रच्छ च धातोः उत्तरम् आत्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् — शृगालः अनुते शब्दायते इत्यर्थः। वृद्धः वान्धवान् आपृच्छते आपृच्छस्व प्रियसखममुं तुङ्गमलिङ्ग शैलम्।

२२. शप उपालम्भे (वा)

सूत्रार्थः शपतार्थे शप् धातोः उत्तरम् आत्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् — गपी कृष्णाय शपते।

स्वामिने शपते भृत्यः।

२३. सूत्रम् — समव-प्र-विभ्यः स्थः (१/३/२२)

सूत्रार्थः - सम् अव प्र वि इत्येवं पूर्वात् तिष्टतेरात्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् — धूर्तस्य वाक्ये न कोऽपि सन्तिष्टते, दारिद्र्यात् पुरुषस्य वान्धवजनो वाक्ये न सन्तिष्ठते, अलसा एव-गृहे अव तिष्ठन्ते,

क्षाणं भद्रावतिष्ठस्व ततः प्रस्थास्यसे पुनः,

प्रीतः प्रतस्थे मुनिराश्रमाय,

शिष्या गुरुवाक्ये वितिष्ठन्ते।

२४. सूत्रम् — आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम् (वा)

सूत्रार्थः 'प्रतिज्ञा' अर्थात् दृढ़भावार्थे अङ्गीकारार्थे च आङ्-पूर्वक 'स्था' धातोः उत्तरम् आत्मनेपदम् भवति।

उदाहरणम् — केचित् शब्दं नित्यम् आतिष्ठन्ते।

२५. सूत्रम् — प्रकाशन स्थेयाख्ययोश्च (१/३/२३)

सूत्रार्थः मनसिभावप्रकाशे स्था धातोः आत्मनेपदी भवति।

उदाहरणम् — गोपी कृष्णाय तिष्ठते।

संशय्य कणादिषु तिष्ठते यः।

प्रजाः नृपतौ तिष्ठन्ते।

२६. सूत्रम् — उदोऽनुर्ध्वकमणि (१/३/२४)

सूत्रार्थः उर्ध्वचेष्टा — भिन्नार्थे उत्पूर्वकम् स्था-धातोः उत्तरम् आत्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् — साधुः मुक्तौ उत्तिष्ठते।

जनः स्वार्थे सु उत्तिष्ठते

'उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः

पथ्यमिच्छता' — उत्थानार्थे न भवति यथा — जवेन पीठादुदतिष्ठद् अच्युतः।

इहायामेव – इच्छापूर्विका चेष्टा ईक्षा। ईप्सापूर्वकम् प्रयास: आत्मनेपदं भवति, न अन्यत्र। यथा ग्रामात् शतम् उत्तिष्ठति।

२७. सूत्रम् – उपान्मन्त्रकरणे (१/३/२५)

सूत्रार्थ: - मन्त्रेण स्तुत्यार्थे उप-पूर्वकम् स्था धातो: उत्तरम् आत्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् – गायत्र्या सूर्यमुपतिष्ठते, द्विजा मन्त्रै: सवितारं सन्ध्यात्रयम् उपतिष्ठन्ते। यदि मन्त्रेण स्तुत्य न वोध्यम् तर्हि आत्मनेपदं न भवति। यथा – नारी भर्तारम् उपतिष्ठति यौवनेना।

२८. सूत्रम् – उपाद्देव पूजा – सङ्गतिकरण-मित्रकरणपथिषु। (वा)

सूत्रार्थ: देवपूजा-मिलन-मित्रतार्थे पथकर्तार्थे च उप पूर्वकं स्था धातो: उत्तरम् आत्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् – वैष्णवो विष्णुम् उपतिष्ठते। गङ्गा यमुनाम् उपतिष्ठते। साधु: साधून् उपतिष्टते।

२९. सूत्रम् – वा लिप्सायाम् (वा)

सूत्रार्थ - लिप्सार्थे उप पूर्वकम् स्था धातो: उत्तरं विकल्पे आत्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् – भिक्षुक: धनिनाम् उपतिष्ठति उपतिष्ठते वा।

३०. सूत्रम् – अकर्मकाचच (१/३/२६)

सूत्रार्थ: - उपत्तिष्ठरकर्मकादात्मनेपदं स्यात्

उदाहरणम् – एक: श्वा प्रत्यहं भोजनकाले उपतिष्ठते प्रस्थानसमये उपतिष्ठते।

३१. सूत्रम् – उद्विभ्यां तप: (१/३/२७)

सुत्रार्थ: उत्-वि-पूर्वकम् प्रकाशक –तप् धातो: उत्तरम् आत्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् – रवि: उत्तपते, वितपते वा दीप्यते

३२. सूत्रम् – स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् (वा)

सूत्रार्थ: स्वमङ्गमिह स्वाङ्गम्, न तु अद्रव्यम् इति पारिभाहीतम्। यदि स्वाङग कर्मं भवति तर्हि उत् एवञ्च वि-पूर्वकं तप्धातो: उत्तरम् आत्मनेपदं स्यात्।

३३. सूत्रम् – आङो यमहन: (१/३/२८)

सूत्रार्थ: अकर्मकात् स्वाङ्गकर्मकात् इत्येव आङ्-पूर्वकम् यम्-हन्-धतुरुत्तरम् आत्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् – रज्जु: अयच्छते – दीर्घीभवतीत्यर्थ:।

शिर: आहते – पीड़ितं वर्तते इत्यर्थे:।

वालक: पाणिम् अयच्छते।

बृद्ध: स्वमस्तकम् आहते।

सा स्वं वक्षा आहते।

परङ्गस्थले आत्मनेपदं न भवति।

यथा – स कूपात् रज्जुम् अयच्छति

वालक: श्वानम् आहन्ति।

३४. सूत्रम् – समो गम्यृच्छिभ्याम् (१/३/२९)

सूत्रार्थ: अकर्मकात् सम् पूर्वकम् गम्-ऋच्छश्च धातुरुत्तरम् आत्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् – इयं व्याख्या-अत्र सङ्गच्छते, पुत्र: पित्रा सङ्गच्छते, गङ्गा यमुनया सङ्गच्छते साधूनां सम्पद: समृच्छते।

सकर्मकात् आत्मनेपदं न भवति।

यथा – गङ्गा यमुनां सङ्गति।

३५. विदि-प्रच्छि-सूरतीनामुपसंख्यानम् (वा)

सूत्रार्थ: अकर्मकात् सम्-पूर्वकम् विद् (अदादि) प्रच्छ-स्वर् च धातुरुत्तरम् आत्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् – धार्मिकं संवित्ते संपृच्छते संस्वरते वा।

३६. सूत्रम् – अति-श्रुत-दृशिभ्यश्च (वा)

सूत्रार्थ: - अकर्मकात् सम्-पूर्वकम् ऋ श्रु दृश् च धातुरत्तरम् आत्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् – हितान्न यं संशृणुते स किंप्रभु: संशृणुष्व महाकपे

स स्वजनै: संपश्यते

सकर्मकात् आत्मनेपं न भवति।

यथा – सुधी: सृहृद्वाकं संशृणोति

३७. सूत्रम् – उपसर्गादस्यत्युह्योर्वेति वाच्यम् (वा)

सूत्रार्थ: - अकर्मादिति निवृत्तम्। उपसर्ग पूर्वकम् अस् (दिवादि) उह – धातुरुत्तरम् विकल्पे आत्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् – ब्रह्मज्ञानं वन्धं निरस्यति निरस्यते वा, यशासि सर्वेषु भृत्यां निरस्थात् निरस्थित वा, सोहत्र विपदं समुषति समुहते वा।

३८. नि समूप-विभ्यो हव : (१/३/३०)

सूत्रार्थ: - नि-सम्-उप-वि पूर्वकं हेव धातो: उत्तरम् आत्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् – भक्तो भगवन्तं निह्वयते। संह्वयते। उपह्वयते। विह्वयते वा।

३९. सूत्रम् – स्पर्धायामाङ: (१/३/३१)

सूत्रार्थ: - जितुम् इच्छार्थे स्पर्धपूर्वकम् युद्धनिमित्तात् आह्वानार्थे आङ्-पूर्वकम् ह्वे-धातो: उत्तरम् आत्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् – मल्लो मल्लम् आह्वयते।

कृषण: चाणूरम् आह्वयते।

पिता पुत्रम् आह्वयति – इत्यस्थले अत्मनेपदं न भवति।

४०. सूत्रम् — गन्धनावक्षोपण-सेवन-साहसिक्य-प्रतियत्न-प्रक-थनोपयोगेषु कृञः (१/३/२७)
सूत्रार्थः गन्धन प्रभृति अर्थे कृ-धातोः उत्तरम् आत्मनेपदं भवति।
उदाहरणम् — गन्धनं हिंसा-व्याधो मृगम् औपकुरुते अवक्षेपणं भर्तसम-श्येनो वार्तिकामुद्रा-कुरुते।
सेवनं-भक्तो हरिम् औपकुरुते साहसिक्यम् अविमृस्यात्कारितया प्रवृत्तिः यथा — मूढ़ः परदारेषु प्रकुरुते प्रतियत्नो यथा - क्रधः दकस्य औपस्कुरुते प्रकथनं यथा — नटो गाथाः प्रकुरुते उपयोगो यथा-स धर्मार्थं शतं प्रकुरुते
४१. सूत्रम् — अधेः प्रसहने (१/३/३३)
सूत्रार्थः प्रहसनं क्षमा अभिभवो वा।
क्षमा — पराजितार्थेश्च अधि पूर्वकम् कृ धातोः उत्तरम् आत्मनेपदं भवति।
उदाहरणम्- राजा शत्रुम् अधिकुरुते
भवादृशा श्चेदधिकुर्वे।
४२. सूत्रम् — वेः शब्द-कर्मणः (१/३/३४)
अकर्मवाच्च (१/३/३५)
सूत्रार्थः शब्दकर्मकात् अकर्मकात् वि-पूर्वकम् कृ-थातोः उत्तरम् आत्मनेपदं भवति।
उदाहरणम् - क्रोष्टा स्वरान् विकुरुते उच्चरयतीत्यर्थः।
छात्रा विकुर्वते
वायु विकुरुते
४३. सूत्रम् — संमाननोत् सञ्जनाचार्यकरण-ज्ञान-भृति-विगणन-व्ययेयु नियः (१/३/३६)
सूत्रार्थः - संमानन प्रभृति अर्थे नी धातोः उत्तरम् आत्मनेपदं भवति।
उदाहरणम् — संमाननम्-भक्तो विष्णुं नयते गुरु शिष्यं शास्त्रे नयते उतसञ्जेनम् उर्ध्वप्रापनम् यथा — स वालकम् उन्नयते भृतो यथा, धीरः तृत्यम् उपनयते व्यये यथा, धर्मार्थं शतं विनय।
४४. सूत्रम् — कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि (१/३/३७)
सूत्रार्थः कर्ता कर्मे-अस्ति अपि च अशरीरं अपि अस्ति तदा नी धातोः आत्मनेपदी भवति।
उदाहरणम् - ज्ञी ज्ञानी क्रोधः विनयते।
कर्मणि अन्यस्थे शारीरिणि च मा भृत्
यथा-पिता पुत्रस्य क्रेविं विनयति परस्थित वि-भिन्न उपसर्गस्थले न भवति। यथा-क्रोधं समुन्नेयति
४५. सूत्रम् — वृत्ति-सर्ग-तायनेषु क्रमः (१/३/३८)
सूत्रार्थः - वृत्तिः अप्रतिवन्धः सर्ग उत्साहः।
तायनं वृद्धिः।
अप्रतिवन्ध, उत्साह एवञ्च वृद्धि अर्थे क्रम् धातोः उत्तरम् आत्मनेपदं भवति।
उदाहरणम् — शास्त्रेसु क्रमते वुद्धिः - न प्रतिहन्यते वालकः अध्ययनाय क्रमते।

युदद्धाय भटः क्रमते – उत्सहते इत्यर्थः शतां श्रीः क्रमते, प्राज्ञे शास्त्राणि क्रमन्ते – वर्धन्ते इत्यर्थः।

४६. सूत्रम् – उप पराभ्याम् (१/३/३९)

सूत्रार्थः अप्रतिवन्ध-उत्साह एवञ्च वृद्धि अर्थे उप-परा च पूर्वकं क्रम्-धातोः उत्तरम् आत्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् – अस्य वालकस्य वुद्धिः

शास्त्रेषु उपक्रमते (न प्रतिहन्यते)

भटः युद्धाय पराक्रमते (उत्सहते)

प्राज्ञे शास्त्राणि उपक्रमन्ते (वर्धन्ते)

४७. सूत्रम् – आङ् उद्गमने (१/३/४०) – ज्योतिरुदगमने इति वाच्यम् (वा)

सूत्रार्थः चन्द्रस-सूर्यः प्रभृति ग्रहपदार्थानां ऊर्ध्वगमनार्थे आङ पूर्वकम् क्रम्-धातोः उत्तरम् आत्मनेनपदं भवति।

उदारहरणम् – सूर्यः आक्रमते (उदयते इत्यर्थ)

४८. सूत्रम् – वेः पादविहरणे (१/३/४१)

सूत्रार्थः - पादविक्षेपार्थे वि-पूर्वकं क्रम्धातोः उत्तरम् आत्मनेपदं भवति।

उदाहरनम् – साधु विक्रमते वाजी,

विष्णुस्तेधा विचक्रमे।

पदक्षेपभिन्नार्थे आत्मनेपदं न भवति यथा – सन्धिः विक्रामति (स्फुटतीत्यर्थ) राजा विक्रामति (विक्रमं तनोति)

४९. सूत्रम् – प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् (१/३/४२)

सूत्रार्थः समर्थौ तुल्यार्थौ

प्रारम्भे अनयोः तुल्यार्थता

आराम्भार्थे प्र-उप-पूर्वकं क्रम्-धातोः उत्तरम् आत्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् – स वक्तुम् प्रक्रमते

वालकः पठितुम् उपक्रमते

५०. सूत्रम् अपह्नबे ज्ञः (१/३/४४)

सूत्रार्थः अपलपातीत्यर्थे अस्वीकारार्थे च ज्ञा-धातोः आत्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् – अधुना स शतम् अपजानीते

५१. सूत्रम् – अकर्मकाच्च

सूत्रार्थः अकर्मक-ज्ञा-धातोः उत्तरम् आत्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् – सर्पिषो-जनीते-सर्पिषा प्रवर्तते इत्यर्थः

५२. सूत्रम् सम्प्रतिभ्यामनाध्याने (१/३/४६)
सूत्रार्थः - स्मरणभिन्नार्थे सम्-प्रति च पूर्वकं ज्ञा-धातोः उत्तरम् आत्मनेपदं भवति।
उदाहरणम् – स शतं संजानीते प्रतिजानीते वा (अङ्गीकरोतीत्यर्थः)
स्मरणार्थे मातरं मातुः वा संजानाति स्मरति।
५३. सूत्रम् – अनुपसर्गाज ज्ञः (१/३/७६)
सूत्रर्थः अनुपसर्गात् ज्ञाधातोः आत्मनेपदं भवति, कत्रभिप्राये क्रियाफले।
उदाहरणम् – नाहं जाने तव महिमानम्।
जाने तपसो वीर्यम्।
परार्थे-तु-गां जानाति।
५४. सूत्रम् – भाषनोपसम्भाषा-ज्ञान-यत्न-वित्युपमन्त्रणेषु वदः (१/३/४७)
सूत्रार्थः - भासनः प्रभृति अर्थे वद्-धातोः उत्तरम् आत्मनेपदं भवति।
उदाहरणम् – स्मृतौ मनुः वदते
सान्त्वना-क्लिष्टम् उपवदते
प्रलोभनम्- शिष्यम् उपवदते
ज्ञानम् यथा – पाणिनिः वदते
यत्न, यथा- क्षेत्रे वदते (यत्नं करोति)
विमतिः विरुद्धमतिः विवादः
यथा – छात्रा विदन्ते
शास्त्राणि परस्परं विवदमानानि
उपमन्त्रणम् उपच्छन्दनम् , यथा –
परणारीम् उपवदते
५५. सूत्रम् – अनोरकर्मकात् (१/३/४९)
सूत्रार्थः व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वादकर्मकाद्वदेरात्मनेपदं स्यात्।
उदाहरणम् – कठः कलापस्य अनुवदते
५६. सूत्रम् – अपाद् वदः (१/३/७३)
सूत्रार्थः - आत्मार्थे अप्पूर्वकम् वद् धातोः
उत्तरम् आत्मनेपदं भवति।
उदाहरणम् – धनार्थी न्यायेम् अपवदते
५७. सूत्रम् – उदश्चरः सकर्मकात् (१/३/५३)
सूत्रार्थः सकर्मक उत्-पूर्वकम् चर धातोः
उत्तरम् आत्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् — दुर्जन: धर्मम् उच्चरते।
स गुरुवचनम् उच्चरते।
घनान् उच्चरते रज:।

५८. सूत्रम् — समस्ततीयायुक्तात् (१/३/५४)
सूत्रार्थ: करणकारकस्य तृतीयायुक्तम् सम्-पूर्वकम् चर्-धातो: उत्तरम् आत्मनेपदं भवति।
उदाहरणम्- राजा रथेन सञ्चरते
क्वचित् पथा सञ्चरते सुराणाम्
यद् करणकारकस्य तृतीया नास्ति
तद् आत्मनेपदं न भवति।
यथा — पिता पुत्रेण सञ्चरति।
राजा नदीतीरे सञ्चरति।

५९. सूत्रम् — उपाद् यम् स्वकारणे (१/३/५६)
सूत्रार्थ: - स्वीकारर्थे उप-पूर्वकम् यम्-धातो: उत्तरमात्मनेपदं भवति।
उदाहरणम् — वर: कन्याम् उपयच्छते।
राम: सीताम् उपयेमे।
राम: विश्वामित्रात् अस्त्रम् उपयेमे।
उपायंस्त महास्त्राणि
उपायांसत नासवम्।

६०. सूत्रम् - ज्ञा-श्रु-स्थ-दृशां सन: (१/३/५७)
सुत्रार्थ - सन् प्रत्ययान्तं ज्ञा-श्रु-स्मृ-दृश् धातुरुत्तरमात्मनेपदं भवति।
उदाहरणम् — धर्मं जिज्ञासते गुरुन् शुश्रुषते। मातरं सुस्मूर्षते। चन्द्रं दिदृक्षाते।

६१. नानोज्ञ: (१/३/५८)
सूत्रार्थ: - सन्-प्रत्ययान्तम् अनु-पूर्वकं ज्ञा
धातो: उत्तरमात्मनेपदं भवति।
उदाहरणम् — पिता पुत्रम् अनुजिज्ञसति।

६२. सूत्रम् — (न) प्रत्याङ्भ्यां श्रुव: (१/३/५९)
सूत्रार्थ: - प्रत्ययान्तं प्रति-आङ्-पूर्वकम्।
श्रु-धातो: उत्तरामात्मनेपदं भवति।
उदाहरणम् — स शतं प्रतिशुश्रुषति आशुश्रुति वा।

६३. सूत्रम् — शदे: शित: (१/३/६०)
सूत्रार्थ: परस्मैपदी शद् धातो: उत्तरम् लट्, लोट्, लङ् एवञ्च विधिलिङ् आत्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् – लट्-शीयते बृद्धिमानपि

लोट् – शीयताम् दुर्गतिः सताम्

लङ् – अशीयत नृमात्सादां वक्रं सुग्रीववाधितम्।

विधिलिङ् – को न शीतेत चिन्तया।

६४. सूत्रम् – म्रियतेः लुङ् – लिङोश्च (१/३/६१)

सूत्रार्थः - लट्-लोट्-लङ्-विधिलिङ्-लुङ्-आशीलिं-लकार परस्मैदी मृ-धातुः आत्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् – लट् – म्रियते। लोट्-म्रियताम्, लङ् – अम्रियत, विधिलिङ-म्रियेत, लुङ् – अमृत, आशीलिङ् – मृषीष्ट शानच् – म्रियमाण, लृट् – मरिष्यति, लिट् – ममार, लुट् – मर्ता, मर्तासि लृङ् – अमरिष्यत्।

६५. प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु (१/३/६४)

सूत्रार्थः पूर्वास्थितः स्वराद्यन्तोपसर्गः युज्-धातोः उत्तरमात्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् – अरण्ययाने पिता मां प्रयुङ्क्ते नियुक्त्क्ते वा।

षड्गुण्यमुपयुञ्जीत।

स मत्त्कर्मणि उदयुङ्क्ते।

साक्षीणः अनुयुञ्जीत।

६६. सूत्रम् – भी – स्म्यो-हेतुभये (१/३/६८)

सूत्रार्थः यदि प्रयोजककर्ता भीति-विस्मयश्चहेतुः स्यात् तर्हि णिजन्त भी-स्मि च धातुरुत्तरमात्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् – सपः शिशुं भीषयते।

जटिलः शिशुं विस्मापयते।

अभीत्यार्थं कं प्रयोजककर्ता

आत्मनेपदं न भवति।

यथा – स दण्डेन मां भाययति,

शिशुः रूपेण तं विस्माययति।

६७. सूत्रम् – भुजोऽनवने ९१/३/६६)

सूत्रार्थः अपालनार्थक् भुज् – धतोः उत्तरमात्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् – वानरः फलं भुङ्क्ते।

साधुः सुखं भुङ्क्त।

राजा राज्यंभुनक्ति।

६८. सूत्रम् — समः क्ष्नुवः (१/३/६५)

सूत्रार्थः - सम्-पूर्वकंस्थ क्ष्नु-धातोः उत्तरम् आत्मनेपदं भवति.

उदाहरणम् — भटःशस्त्रः संक्ष्नुते

६९. सुत्रम् — पूर्ववत् सनः (१/३/६२)

सूत्रार्थः -

उदाहरणम् — आस्ते-आसिसिषते, विजयते-विजिगीषते पचति पचते — पिपक्षति-पिपक्षते, भुङ्क्ते-वुभुक्षते, भुणक्ति — वुभुक्षति

७०. सूत्रम् — आम्प्रत्ययवत् कृञ्ञोऽनुप्रयोगस्य (१/३/६३)

सूत्रार्थः -

उदाहरणम् — पलायते — पलायञ्चक्र, दयते-दयाञ्चक्रे ईक्ष्-ईधाञ्चक्रे।

७१. सूत्रम् — णेरणौ कर्म नौ चेत् स

कर्तावऽनाध्याने (१/३/६७)

सूत्रार्थः -

उदाहरणम् — निषादि करेनुम् आरोहति — करेणुः निषादिनम् आरोऽयते। भृत्या राजानां पश्यन्ति — राजा भृत्यान् दर्शयति, भक्ता भवं पश्यन्ति-भवं भक्तान् — दर्शयते। स्मरणार्थे आत्मनेपदं न भवति। यथा — कोकिलः वनं स्मरति — वनं कोकिलं स्मारयति।

७२. सूत्रम् — गृधि वञ्चयोः प्रलम्भने (१/३/६९)

सूत्रार्थः वञ्चनार्थे निजन्तं गृध्-वञ्च-धातुरत्तरमात्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् — स वटुं गर्धयते वञ्चयते वा।

७३. सूत्रम् — लियः संमानन — शालीनीकरणयोश्च (१/३/७०)

सूत्रार्थः - पूजा-परिभव-वञ्चनार्थे णिजन्तं

ली धातोः उत्तरमात्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् — साधुः जटाभिः लापयते।

श्येनो वर्तिकाम् उल्लापयते।

अन्यत्र घृतं विलापयति।

6.12 महाभाष्यम्

महाभाष्यं प्रधानत: वार्तिकग्रन्थस्य व्याख्या। अस्य प्रणेता पतञ्जलि: अस्मिन् महाभाष्ये चतुरशीति: आह्निकानि विद्यन्ते। अस्य प्रथमाह्निकस्य नाम पस्पशाह्निकम्। स्पर्शनार्थक: स्पश् धातो: यङ्-लुगन्तरूपस्य उत्तरं कर्तृवाच्ये अङ्-प्रत्यये, टाप्-प्रत्यये कृते पस्पशा शब्द जात:। इत्यस्य अर्थ: य: व्याकरणपाटार्थी अधिकभावेन स्पर्शं करति। महाभाष्यस्य प्रथमे उक्तम् – अथ शब्दानुशासनम्।

अथेत्ययं शब्दोऽधिकारार्थ: प्रयुज्यते।
शब्दानुशासनं नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम्।।

अत्र अथ शब्द अधिकारार्थे प्रयुज्यते वा आरम्भार्थे। इत्यत्र अनुशासनम् इत्यस्य व्युतपत्ति: भवति – अनु– शास् + ल्युट। अस्य समासो भवति – शब्दानाम् अनुशासनम्

6.12.1 **शब्दस्वरूपम्** महाभाष्यकार: शब्दस्य लक्षणप्रसङ्गे उक्तवान् – येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गूलककुदखूरविषाणिनां सम्प्रत्ययो भवति स शब्द:।

अपि च महाभाष्यकारेण उक्तम् – अथवा प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनि: शब्द इत्युच्यते। तद यथा – शब्दं कुरु मा शब्दं कार्षी:, शब्दकार्ययं मानबक: इति ध्वनिं कुर्वन्नेवमुच्यते। तस्मात् ध्वनि: शब्द:

6.12.2 **शब्दानुशासनस्य मुख्यप्रयोजनम्** महाभाष्यकारेण व्याकरणस्य पञ्च मुख्यानि प्रयोजनानि उक्तानि। तानि भवन्ति – रक्षा, ऊह:, आगम:, लघु:, असन्देहश्च।

रक्षा: रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम्। लोपागमवर्णविकारक्षो हि सम्यग् वेदान् परिपालयिष्यति।

ऊह: उह: खल्वपि न सर्वैलिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदिता:। ते चावश्यं यज्ञगतेन पुरुषेण यथायथं विपरिणमयितव्या:। तान्नावैयाकरण: शक्नोति यथायथं विपरिणमयितुम्। तस्मादध्येयं व्याकरणम्

आगम: आगम: खल्वपि – ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्म: षड्ङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च इति। प्रधानं च षट्ष्वङ्गेषु व्याकरणम्. प्रधाने च कृतो यत्न: फलवान् भवति।

असन्देह: असन्देहार्थं चाध्येयं व्याकरणम्। याज्ञिका: पठन्तिस्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत इति। तस्यां सन्देह: स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषती स्थूलानि पृषन्ति यस्या: सा स्थूलपृषतीति। तां नावैयाकरण स्वरतोऽध्यवस्याति। यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुब्रीहि:। अथ समासान्तोदात्तत्वं ततस्तत्पुरुष इति।

6.12.3 **शब्दानुशासनस्य गौणप्रयोजनानि**

महाभाष्यकार: त्रयोदश गौणप्रयोजनानि उक्तवान् तानि भवन्ति – (१) तेऽसुरा: (२) दुष्ट: शब्द: (३) यदधीतम् (४) यस्तु प्रमुङक्ते (५) अविद्वांस: (६) विभाक्तिं कुर्वन्ति (७) यो वा इमाम् (८) चत्वारि (९) उतत्व: (१०) सक्तुमिव (११) सारस्वतीम् (१२) दशम्यां पुत्रस्य (१३) सुदेवो असि वरुण

(१)**तेऽसुरा:** तेऽसुरा: हेलयो हेलय इति कुर्वन्त: पराबभूवु: तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै, नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द:। म्लेच्छा मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम्।

(२) दुष्ट: शब्द:

दुष्ट: शब्द: स्वरतो वर्णतो वा

मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह।
स वाग्वज्रो: स्वरतोऽपराधात्।।
दुष्टञ्छब्दान् मा प्रयुक्ष्महीत्यध्येयं व्याकरणम्

(३) यदधीतम्

यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दते। अनग्न्याविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्। तस्मादनर्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरणम् ।

(४)यस्तु प्रयुङ्क्ते

यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे
शब्दान् यथावद् व्यवहारकाले.
सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र
वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दै:।।
सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दै: क: अवाग्योगविदेव। अथ यो वाग्योगविद्, विज्ञानं तस्य शरणम्।

(५) **अविद्वांस:** प्रत्यभिवादे नाम्नो मे न प्लुतिं विदु:। कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत्। अभिवादे स्त्रीवन्माभूमेत्यध्ययं व्याकरणम्।

(६) विभाक्तिं कुर्वन्ति

याज्ञिका: पठन्ति प्रयाजा: सविभक्तिका: कार्या: इति। न चान्तरेण व्याकरणं प्रयाजा: सञ्चिक्तिका: शक्या: कर्तुम्।

(७) **यो वा इमाम् :** यो वा इमां पदश: स्वरशोऽक्षरशश्च वाचं विदधाति स अर्त्विजीनो भवति। आर्त्विजीना: स्यामेत्यध्येयं व्याकरणम्

(८)चत्वारि

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा:
द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति
महो देवो मर्त्यां आविवेश।।
चत्वारि शृङ्गाणि — पदजातानि नामं अस्यातम्, उपसर्ग:, निपात:
त्रय: पादा: — त्रय: काला:, भूत:, भविष्यद्, वर्तमान:
द्वे शीर्षे – नित्य:, कार्यश्च
सप्त हस्ता: – सप्त विभक्तय:
त्रिधा बद्ध: — उरसि, कन्ठे, शिरसि
एवं शब्दब्रह्म वृषभवत् गर्जनं करोति।

(९) उतत्व:

उत त्व: पश्यन्न ददर्श वाच

मुत त्व: शृण्वन्न शृणोत्येनाम्

उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे

जायेव पत्य उशती सुवासा:।

(१०) सक्तुमिव

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो

यत्र धीरा मनसो वाचमक्रत

अत्रा सखाय: सख्यानि जानते

भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि।

(११) सारस्वतीम्

याज्ञिका: पठन्ति – आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेद् इति। प्रायश्चित्तीया मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम्

(१२) दशम्यां पुत्रस्य

याज्ञिका: पठन्ति – दशम्युत्तरकालं पुत्रस्यजातस्य नाम विदध्याद् घोषदाद्यन्तरन्त: स्थमवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठितम्। तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति। द्व्याक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कृतं कुर्मान्न तद्धितम् इति। न चान्तरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुम्।

(१३) सुदेवो असि वरुण

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धव:

अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव।

अत्र काकुदं तालु भवति। काकु भवति जिह्वा।

6.12.4 शब्दोपदेश:

केन प्रकारेण शब्दोपदेश: कर्तव्य:? साधुशब्दोपदेशेन, अपशब्दोपदेशेन, उभयोपदेशेन वा? पञ्च पञ्चनखा: भक्ष्या: इति परिसंख्याविधिरनुसारेण शव्दानां उपदेश: कर्तव्य:। अभक्ष्यप्रतिषेधेन वा भक्ष्यनियम:। तद्यथा अभक्ष्योप्रतिषेधेन वा भक्ष्यनियम: तद्यथा अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुट:, अभक्ष्यो ग्राम्यसूकर: इत्यक्ते गम्यत एतद् – आरण्यो भक्ष्य इति। एबमिहापि । यदि तावच्छब्दोपदेश: क्रियते गौरित्येतस्मिन्नपदिष्टे गम्यत एतद् – गाव्यदयोऽपशब्दो इति अथाप्यपशब्दोपदेश: क्रियते, गाव्यादिषूपदिष्टषु गम्यत एतद् गौरित्येष शब्द इति।

शब्दापशब्दयो: मध्ये शब्दोपदेश: लाघव:। अथैतस्मिन् शब्दोपदेशे सति किं शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठ: कर्तव्य: - गौरश्व: पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इत्येवमादय: शव्दा: पठितव्या: ? नेत्याह। अनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठ:। एवं हि श्रुयते – वृहस्ततिरिन्द्राय दिव्यं वर्षईसहस्रं प्रतिपादोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम। बृहस्ततिश्च प्रवक्ता, इन्द्रश्चाध्येता, दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालो, न चान्तं जगाम, किं पुनरद्यत्वे। य: सर्वथा चिरं जीवति स वर्षशतं जीवति। चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवति —

१) आगमकालेन

२) स्वाध्यायकालेन

३) प्रवचनकालेन

४) व्यवहारकालेन

अस्मिन् क्षेत्रे आगमनकालेनैव मानावानाम् आसु: सामाप्त: जात:। तस्मात् प्रतिपदपाठ: अत्र नोपाय:। अत उत्सर्ग: अपवाद: च कर्तव्य:। जातीयकोऽपवाद: ? सामान्येनोत्सर्ग: कर्तब्य:। तद्यथा – कर्मण्यण्, तस्य विशेषेणापवाद:। तद् यथा – आतोऽनुपसर्गे क:। किं पुनराकृति: पदार्थ अहोस्विद् प्रव्यम्? उभयमित्याह। कथं ज्ञायते? उभयाथा ह्याचार्येण सूत्राणि पठितानि। आकृतिं पदार्थं मत्वा जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् १/२/५६ इत्युच्यते। द्रव्यं पदार्थं मत्वा सरुपाणाम्.. .. (१/२/६४) इत्येकशेष आरभ्यते।

6.12.5 शब्दस्य नित्यत्वम्

शब्द: नित्य: न वा कार्य:। व्याड़िकृते ग्रन्थे उक्तम् – यद्येव शब्द: नित्य:, तथापि कार्य:, उभयथापि लक्षणं प्रवर्तमिति। महाभाष्यकार: शब्दस्य नित्यत्वप्रसङ्गे अनित्यत्वप्रसङ्गे आलोचनावसरे वार्त्तिकारस्य मतानि उल्लिखितवान्।

सिद्धे शब्दार्थसम्वन्धे.....

सिद्धे शब्देऽर्थे सम्वन्धे चेति। अथ सिद्धशब्दस्य क: पदार्थ: ? नित्यपर्यावाची सिद्धशब्द:। कथं ज्ञायते? यत्कूटस्थेष्व विचालिषु भावेषु वर्तते।

नित्य: कार्यश्च द्विविधाथौ भवत: सिद्धशब्द:। सिद्ध: केवलं नित्यस्य वाचक:। सिद्धशब्द: मङ्गलार्थक। माङ्गलिक आचार्यो महत: शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं सिद्धशब्दमादित: प्रमुङ्क्ते।

वार्त्तिककार: युक्तिभि: उक्तवान् सिद्धशब्द: नित्यार्थस्य वाचक:।

अथ कं पुन: पदार्थं मत्वैष विग्रह: क्रियते –

सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे च इति? आकृतिमित्याह। कुत एतत्? आकृतिर्हि नित्या द्रव्यमनित्यम्। अर्थ द्रव्ये पदार्थे कथं विग्रह: कर्तव्य: ? सिद्धे शब्दे अर्थसम्बन्धे चेति। नित्यो ह्यर्थवतामर्थैरभिसम्वन्ध: महाभाष्यकारेण आकृति-पदस्य द्विविध: अर्थ: उक्त: जाति: अवयवसंस्थानञ्च।

लोकत: यल्लोकेऽर्थमर्थमुपादाय शब्दान् प्रयुञ्जते। यदि तर्हि लोक एषु प्रमाणम्, किं शास्त्रेण क्रियते? तस्मात् महाभाष्यकारेण एकं वार्तिकम् उक्तम् —

लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियम: ... .

लोकतोऽर्थप्रयुक्ते किमिदं धर्मनियम इति। धर्माय नियमो धर्मनियम:। धर्मार्थो वा नियमो धर्मनियम:। धर्मप्रयोजनो वा नियमो धर्मनियम:।

अत: परं महाभाष्यकारेण उक्तम् –

यथा लौकिकवैदिकेषु (वार्त्तिकम्)

अस्त्यप्रयुक्त: .. .. (वार्तिकम्)

अस्त्यप्रयुक्त इति चेन्नार्थे शब्दप्रयोगात् (वार्तिकम्)

अप्रयोग: प्रयोगान्यत्वात् (वार्तिकम्)

अप्रयुक्ते दीर्घसत्रवत् (वार्तिकम्)

सर्वे देशान्तरे (वार्तिकम्)

शब्दस्य ज्ञाने धर्म: न वा प्रयोगे अस्मिन् प्रसङ्गे महाभाष्यकार: वार्तिकम् उल्लिख्य व्याख्यातवान् —

ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाऽधर्म: (वार्तिकम्) यदि साधुशब्दस्य ज्ञाने धर्म: भवति तर्हि असाधुशब्दस्य ज्ञानात् अधिकं अधर्म: भवति। एवं वेदवाच्यस्य लङ्घनमपि भवितुम् अर्हति। कारणम् वेद: उक्तवान् – साधुशव्दस्य प्रयोगेन धर्म: भवति। अत: आचारेण य: धर्म: भवति तस्मिन् विषये वेद: एर प्रमाणम् –

आचारे नियम: (वार्त्तिकम्)

अस्त तर्हि प्रयोगे।

प्रयोगे सर्वलोकस्य (वार्तिकम्)

एवं तर्हि नापि ज्ञान एव धर्मो नापि प्रयोग एव। किं तर्हि?

शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशव्देन (वार्तिकम्) महाभाष्यकार: पतञ्जलि: सर्वाभि: युक्तिभि: उवाच – साधुशव्दस्य ज्ञाने धर्म:।

6.12.6 व्याकरणम् इति शब्दस्य अर्थविचार:

महाभाष्यकार: पतञ्जलि: व्याकरणमित्यस्य अर्थनिर्णयप्रसङ्गे उक्तवान् – व्याकरणस्य अर्थ: यदि सूत्रं भवति तर्हि दोषद्वयम् उत्पद्यते। प्रथम: दोषो भवति –

(१) सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्न: (वार्त्तिकम्) – अर्थात् षष्ठीविभक्ते: अर्थ: उपपन्नो न भवति।

द्वितीय: दोषो भवति –

(२) शब्दाप्रतिपत्ति: (वार्तिकम्) – शब्दानां ज्ञानं भवितुं नार्हति।

महाभाष्यकारस्य द्वितीया युक्ति:। व्याकरणमित्यस्य अर्थ: शब्द: (साधुशब्द) भवति चेत् दोषत्रयम् उत्पद्यते (१) शब्दे ल्युडर्थ: – यदि शब्दो व्याकरणं ल्युडर्थो नोपपद्यते।

(२) भवे च तद्धित: – अर्थात् द्वितीय: दोषो भवति भवार्थे तद्धितो नोपपद्यते।
तृतीय: दोषो भवति –
(३) प्रोक्तादयश्च तद्धिता; प्रोक्तद्यर्थे तद्धिता नोपपद्यते।
परिशेषे महाभाष्यकार: व्याकरणमित्यस्य अर्थप्रसङ्गे उवाच –
लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम् – (वार्तिक)
लक्ष्यं च लक्षणं चैतत् समुदितं व्याकरणं भवति। अत्र शब्दो लक्ष्य:, सूत्रं लक्षणम्।
वर्णानामुपदेश: वर्णानाम् उपदेश: कथं क्रियते? अस्य समाधानार्थे महाभाष्यकार: वार्तिकम् उल्लिख्य विचारं कृतवान्। वर्णोपदेशस्य प्रथमं प्रयोजनम् –

१) वृत्तिसमवायार्थ उपदेश: (वार्तिक) – अत्र (वृत्ति:, इत्यस्य अर्थो भवति – शास्त्रप्रवृत्ति:, समवाय: इत्यस्य अर्थ: – वर्णानामानुपूर्व्येण सन्निवेश:। तथा च उपदेश: इत्यस्य अर्थो भवति – उच्चारणम्।

द्वितीयं प्रयोनं भवति —
(२) अनुबन्धकरणार्थश्च (वार्तिक:) – अनुबन्धकरणार्थश्च वर्णानासुपदेश: – अनुबन्धानासङ्क्ष्यामीति। न ह्यनुपदिश्य वर्णान् अनुबन्ध: शक्या आसङ्क्तुम्।
स एष वर्णानामुपदेशो वृत्तिसमवायार्थश्चानुबन्धकरणार्थश्च। वृत्तिसमवायश्चानुबन्धकरणञ्च प्रत्याहारार्थम्, प्रत्याहारो वृत्त्यर्थ:।
(३) इष्टबुद्ध्यर्थश्च .. .. (वार्तिक)
इष्टवुद्ध्यर्थश्च वर्णानामुपदेश: - इष्टान् वर्णान् भोत्स्य इति। न ह्यनुपदिश्य वर्णानिष्टावर्णा: शक्या विज्ञातुम्।
(४) इष्ट्यबुद्ध्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदाओस्वरितानुनासिक दीर्घप्लुतानामप्युपदेश:।
अत्र उल्लेख्यं यत् – गर्गादिबिदादिपाठात् संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति। अत्र संवृतादीनां संख्या द्वादश।
अनेन प्रकारेण महाभाष्यकार: वर्णानामुपदेशं चकार।

6.13 वाक्यपदीयम्

ब्रह्मकाण्डम्

वाक्यपदीयम् तु शब्दवादिन: वैयाकरणस्य शतकत्रय-प्रणेतु: महाकवे: भर्तृहरे: महनीया कृतिरस्ति। अत्र अखण्ड-वाक्य-स्वरूपस्फोटस्य शब्दब्रह्मण: शब्दार्थयोश्च दार्शनिकं व्याकरण-सम्मतञ्च विवेचनं कृतमस्ति। अत्र प्रसङ्गप्राप्तं वाक्यपदीयं ब्रह्मकाण्डम् मौलिकरूपेण प्रस्तूयते।

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यत:।।१।।
एकमेव यदाम्नातं भिन्नशक्तिव्यपाश्रयात्।
अपृथक्त्वेऽपि शक्तिभ्य: पृथक्त्वेनेव वर्तते।।२।।
अध्याहितकलां यस्य कालशक्तिमुपाश्रिता:।
जन्मादयो विकारा: षड् भावभेदस्य योनय:।।३।।
एकस्य सर्वबीजस्य यस्य चेयमनेकधा।
भोक्तृभोक्तव्यरूपेण भोगरूपेण च स्थिति:।।४।।
प्राप्त्युपायोऽनुकारश्च तस्य वेदो महर्षिभि:।
एकोऽप्यनेकवर्त्मेव समाम्नात: पृथक् पृथक्।।५।।
भेदानां बहुमार्गत्वं कर्मण्येकत्र चाङ्गता।
शब्दानां यतशक्तित्वं तस्य शाखासु दृश्यते।।६।।
स्मृतयो बहुरूपाश्च दृष्टादृष्टप्रयोजना:।
तमेवाश्रित्य लिंगेभ्यो वेदविद्भि: प्रकल्पिता:।।७।।
तस्यार्थवादरूपाणि निश्रिता: स्वविकल्पजा:।
एकत्विनां द्वैतिनां च प्रवादा बहुधा मता:।।८।।
सत्या विशुद्धिस्तत्रोक्ता विद्यैवैकपदागमा।
युक्ता प्रणवरूपेण सर्ववादाविरोधिना।।९।।
विधातुस्तस्य लोकानामङ्गोपाङ्गनिबन्धना:।
विद्याभेदा: प्रतायन्ते ज्ञानसंस्कारहेतव:।।१०।।
आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तप:।
प्रथमं छन्दसामङ्गं प्राहुर्व्याकरणं बुधा:।।११।।
प्राप्तत्पुण्यतमं ज्योतिस्तस्य मार्गोऽयमाञ्जस:।।१२।।
अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम्।
तत्त्वावबोध: शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते।।१३।।
तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम्।

पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते।।१४।।
यथार्थजातय: सर्वा: शब्दाकृतिनिबन्धना:।
तथैव लोके विद्यानामेषा विद्या परायणम्।।१५।।
इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम्।
इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धति:।।१६।।
अत्रातीतविपर्यास: केवलामनुपश्यति।
छन्दस्यश्छन्दसां योनिमात्मा छंदोमयीं तनुम्।।१७।।
प्रत्यस्तमितभेदाया यद्वाचो रूपमुत्तमम्।
यदस्मिन्नेव तमसि ज्योति: शुद्धं विवर्तते।।१८।।
वैकतं समतिक्रान्ता मुर्तिव्यापारदर्शनम्।
व्यतीत्यालोकतमसी प्रकाशं यमुपासते।।१९।।
यत्र वाचो निमित्तानि चिह्नानीवाक्षरस्मृते:।
शब्दपूर्वेण योगेन भासन्ते प्रतिविम्बवत्।।२०।।
अथर्वणामङ्गिरसां साम्नामृग्यजुषस्य च।
यस्मिन्नुच्चावचा वर्णा: पृथक्स्थितिपरिग्रहा:।।२१।।
यदेकं प्रक्रियाभेदैर्बहुधा प्रविभज्यते।
तद्व्याकरणमागम्य परं ब्रह्माधिगम्यते।।२२।।
नित्या: शब्दार्थसम्बन्धास्तत्राम्नाता महर्षिभि:।
सूत्राणां सानुतन्त्राणां भाष्याणां च प्रणेतृभि:।।२३।।
अपोद्धारपदार्था ये ये चार्था स्थितलक्षणा:।
अन्वाख्येयाश्च ये शब्दा ये चापि प्रतिपादका:।।२४।।
कार्यकारणभावेन योग्यभावेन च स्थिता:।
धर्मे ये प्रत्यये चाङ्गं सम्बन्धा: साध्वसाधुषु।।२५।।
ते लिङ्गैश्च स्वशब्दैश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुपवर्णिता:।
स्मृत्यर्थमनुगम्यन्ते केचिदेव यथागमम्।।२६।।
शिष्टेभ्य आगमात् सिद्धा: साधवो धर्मसाधनम्।
अर्थप्रत्यायनाभेदे विपरीतास्त्वसाधव:।।२७।।
नित्यत्वे कृतकत्वे वा तेषामादिर्न विद्यते।
प्राणिनामिव सा चैषा व्यवस्थानित्यतोच्यते।।२८।।
नानर्थिकामिमां कश्चिद् व्यवस्थां कर्तुमर्हति।
तस्मान्निबध्यते शिष्टै: साधुत्वविषया स्मृति:।।२९।।
न चागमादृते धर्मस्तर्केण व्यवतिष्ठते।
ऋषीणामपि यज्ज्ञानं तदप्यागमपूर्वकम्।३०।।

धर्मस्य चाव्यवच्छिन्नाः पंथानो ये व्यवस्थिताः।
न ताँल्लोकप्रसिद्धत्वात् कश्चित् तर्केण बाधते।।३१।।
अवस्थादेशकालानां भेदाद् भिन्नासु शक्तिषु।
भावानामनुमानेन प्रसिद्धिरतिदुर्लभा।।३२।।
निर्ज्ञातशक्तेर्द्रव्यस्य तां तामर्थक्रियां प्रति।
विशिष्टद्रव्यसम्बन्धे सा शक्तिः प्रतिबध्यते।।३३।।
यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः।
अभियुक्ततरैरन्यैः अन्यथैवोपपाद्यते।।३४।।
परेषामसमाख्येयमभ्यासादेव जायते।
मणिरूप्यादिविज्ञानं तद्विदां नानुमानिकम्।।३५।।
प्रत्यक्षमनुमानं च व्यतिक्रम्य व्यवस्थिताः।
पितृरक्षःपिशाचानां कर्मजा एव सिद्धयः।३६।।
आविर्भूत-प्रकाशानाम् अनुपप्लुतचेतसाम्।
अतीतानागतज्ञानं प्रत्यक्षान्न विशिष्यते।।३७।।
अतीन्द्रियानसंवेद्यान् पश्यन्त्यार्षेण चक्षुषा।
ये भावान् वचनं तेषां नानुमानेन बाध्यते।।३८।।
यो यस्य स्वमिव ज्ञानं दर्शनं नातिशङ्कते।
स्थितं प्रत्यक्षपक्षे तं कथमन्यो निवर्तयेत्।।३९।।
चैतन्यमिव यश्चायमविच्छेदेन वर्तते।
आगमस्तमुपासीनो हेतुवादैर्न बाध्यते।।४०।।
हस्तस्पर्शादिवान्धेन विषमे पथि धावता।
अनुमानप्रधानेन विनिपातो न दुर्लभः।।४१।।
तस्मादकृतकं शास्त्रं स्मृतिं च सनिबन्धनाम्।
आश्रित्यारभ्यते शिष्टैः शब्दानामनुशासनम्।।४२।।
द्वावुपादानशब्देषु शब्दौ शब्दविदो विदुः।
एको निमित्तं शब्दानामपरोऽर्थे प्रयुज्यते।।४३।।
आत्मभेदस्तयोः केचिदस्तीत्याहुः पुराणगाः।
बुद्धिभेदादभिन्नस्य भेदमेके प्रचक्षते।।४४।।
अरणिस्थं यथा ज्योतिः प्रकाशान्तरकारणम्।।
तद्वच्छब्दोपि बुद्धिस्थः श्रुतीनां कारणं पृथक्।।४५।।
वितर्कितः पुरा बुद्ध्या क्वचिदर्थे निवेशितः।
करणेभ्यो विवृत्तेन ध्वनिना सोऽनुगृह्यते।।४६।।
नादस्य क्रमजन्मत्वान्न पूर्वो न परश्च सः।
अक्रमः क्रमरूपेण भेदवानिव जायते।।४७।।
प्रतिविम्बं यथान्यत्र स्थितं तोयर्द्धियावशात्।
तत्प्रवृत्तिमिवान्वेति स धर्मः स्फोटनादयोः।।४८।।

आत्मरूपं यथा ज्ञाने ज्ञेयरूपं च दृश्यते।
अर्थरूपं तथा शब्दे स्वरूपं च प्रकाशते।।४९।।
आण्भावमिवापन्नो य: क्रतु: शब्दसंज्ञक:।
वृत्तिस्तस्य क्रियाभूता भागशो लभते क्रमम्।।५०।।
यथैकबुद्धिविषया मूर्तिराक्रियते पटे।
मूर्त्यन्तरस्य त्रितयमेवं शब्देऽपि दृश्यते।।५१।।
यथा प्रयोक्तु: प्राग्बुद्धि: शब्देष्वेव प्रवर्तते।
व्यवसायो गृहीतृणामेवं तेष्वेव जायते।।५२।।
अर्थोपसर्जनीभूतानभिधेयेषु केषुचित्।
चरितार्थान् परार्थत्वान्न लोक: प्रतिपद्यते।।५३।।
ग्राह्यात्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा।
तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगिव श्तिते।।५४।।
विषयत्वमनापन्नै: शब्दैर्नार्थ: प्रकाश्यते।
न सत्ययैव तेऽर्थानामगृहीता: प्रकाशका:।।५५।।
अतोऽनिर्ज्ञातरूपत्वात् कमिाहेत्यभिधीयते।
नेन्द्रियाणां प्रकाश्येऽर्थे स्वरूपं गृह्यते तथा।।५६।।
भेदेनावगृहीतौ द्वौ शब्दधर्मावपोद्धृतौ।
भेदकार्येषु हेतुत्वमविरोधेन गच्छत:।।५७।।
वृद्ध्यादयो यथा शब्दा: स्वरूपोपनिबन्धना:।
आदैच्प्रत्यायितै: शब्दै: संबन्धं यान्ति संज्ञिभि:।।५८।।
अग्निशब्दस्तथैवायम् अग्निशब्दनिबन्धन:।
अग्निश्रुत्यैति सम्बन्धमग्निशब्दाभिधेयया।।५९।।
यो य उच्चार्यते शब्दो नियतं न स कार्यभाक्।
अन्यप्रत्यायने शक्तिर्न तस्य प्रतिबध्यते।।६०।।
उच्चरन् परतन्त्रत्वाद् गुण: कार्यैर्न युज्यते।
तस्मात्तदर्थै: कार्याणां सम्बन्ध: परिकल्प्यते।।६१।।
सामान्यमाश्रितं यद् यदुपमानोपमेययो:।
तस्य तस्योपमानेषु धर्मोऽन्यो व्यतिरिच्यते।।६२।।
गुण: प्रकर्षहेतुर्य: स्वातन्त्र्येणोपदिश्यते।
तस्य तस्योपमानेषु धर्मोऽन्यो व्यतिरिच्यते।।६२।।
गुण: प्रकर्षहेतुर्य: स्वातन्त्र्येणोपदिश्यते।
तस्याश्रिताद् गुणादेव प्रकृष्टत्वं प्रतीयते।।६३।।
तस्याभिधेयभावेन य: शब्द: समवस्थित:।
तस्याप्युच्चारणे रूपमन्यत् तस्माद्विविच्यते।।६४।।
प्राक्संज्ञिनाभिसम्बन्धात् संज्ञा रूपपदार्थिका।
षष्ठ्याश्च प्रथमायाश्च निमित्तत्वाय कल्पते।।६५।।

तत्रार्थवत्त्वात् प्रथमा संज्ञाशब्दात् प्रतीयते।
अस्येति व्यतिरेकश्च तदर्थादेव जायते।।६६।।
स्वं रूपमिति कैश्चित्तु व्यक्तिः संज्ञोपदिश्यते।
जातेः कार्याणि संसृष्टा जातिस्तु प्रतिपद्यते।।६७।।
संज्ञिनीं व्यक्तिमिच्छन्ति सूत्रे ग्राह्यामथापरे।
जातिप्रत्यायिता व्यक्तिः प्रदेशेषुपतिष्ठते।।६८।।
कार्यत्वे नित्यतायां वा केंचिन्नानात्ववादिनः।।६९।।
पदभेदेऽपि वर्णानामेकत्वं न निवर्तते।
वाक्येषु पदमेकं च भिन्नेष्वप्युपलभ्यते।।७०।।
न वर्णव्यतिरेकेण पदमन्यच्च विद्यते।
वाक्यं वर्णपदाभ्यां च व्यतिरिक्तं न किञ्चन।।७१।।
पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा इव।
वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रतिवेको न कश्चन।।७२।।
भिन्नं दर्शनमाश्रित्य व्यवहारोऽनुगम्यते।
तत्र यन्मुख्यमेकेषां तत्रान्येषां विपर्ययः।।७३।।
स्फोटस्याभिन्नकालस्य ध्वनिकालानुपातिनः।
ग्रहणोपाधिभेदेन वृत्तिभेदं प्रचक्षते।।७४।।
स्वभावभेदान्नित्यत्वे ह्रस्वदीर्घप्लुतादिषु।
प्राकृतस्य ध्वनेः कालः शब्दस्येत्युपचर्यते।।७५।।
शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदं तु वैकृताः।
ध्वनयः समुपोहन्ते स्फोटात्मा तैर्न भिद्यते।।७६।।
इन्द्रियस्यैव संस्कारः शब्दस्यैवोभयस्य वा।
क्रियते ध्वनिभिर्वादास्त्रयोऽभिव्यक्तिवादिनाम्।।७७।।
इन्द्रियस्यैव संस्कारः समाधानञ्जनादिभिः।
विषयस्य तु संस्कारस्तद्गन्धप्रतिपत्तये।।७८।।
चक्षुषः प्राप्यकारित्वे तेजसा तु द्वयोरपि।
विषयेन्द्रिययोरिष्टः संस्कारः स क्रमो ध्वनेः।।७९।।
स्फोटरूपाविभागेन ध्वनेग्रहणमिष्यते।
कैश्चिद्ध्वनिरसंवेद्यः स्वतंत्रोन्यैः प्रकल्पितः।।८०।।
यथाऽनुवाकः श्लोको वा सोढत्वमुपगच्छति।
आवृत्त्या न तु स ग्रन्थः प्रत्यावृत्ति निरूप्यते।।८१।।
प्रत्ययैरनुपाख्येयैः ग्रहणानुगुणैस्तथा।
ध्वनिप्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधार्यते।।८२।।
नादैराहितबीजायामन्त्येन ध्वनिना सह।
आवृत्तपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते।।८३।।
असतश्चान्तराले याञ्छब्दानस्तीति सन्यते।

प्रतिपत्तुरशक्तिः सा ग्रहणोपाय एव सः।।८४।।
भेदानुकारो ज्ञानस्य वाचश्चोपप्लवो ध्रुवः।
क्रमोपसृष्टरूपा वाग् ज्ञानं ज्ञेयव्यपाश्रयम्।।८५।।
यथाद्यसंख्याग्रहणमुपायः प्रतिपत्यते।
संख्यान्तराणां भेदेऽपि तथा शब्दान्तरश्रुतिः।।८६।।
प्रत्येकं व्यञ्जका भिन्ना वर्णवाक्यपदेषु ये।
तेषामत्यन्तभेदेऽपि सङ्कीर्णा इव शक्तयः।।८७।।
यथैव दर्शनैः पूर्वैर्दूरात् सन्तमसेऽपि वा।
अन्यथाकृत्य विषयमन्यथैवाध्यवस्यति।।८८।।
व्यज्यमाने तथा वाक्ये वाक्याभिव्यक्तिहेतुभिः।
भागावग्रहरेण पूर्वं बुद्धिः प्रवर्तते।।८९।।
यथानुपूर्वीनुयमो विकारे क्षीरबीजयोः।
तथैव प्रतिपत्तृणां नियतो बुद्धिषु क्रमः।।९०।।
भागवत्स्वपि तेष्वेव रूपभेदो ध्वनेः क्रमात्।
निर्भागेष्वभ्युपायो वा भागभेदप्रकल्पनम्।।९१।।
अनेकव्यक्त्यभिव्यंगया जातिः स्फोट इति स्मृता।
कैश्चिद् व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः।। ९२।।
अविकारस्य शब्दस्य निमित्तैर्विकृतो ध्वनिः।
उपलब्धौ निमित्तत्वामुपयाति प्रकाशवत्।।९३।।
न चानित्येष्वभिव्यक्तिरार्येन व्यवस्थिता।
आश्रयैरपि नित्यानां जातीनां व्यक्तिरिष्यते।।९४।।
देशादिभिश्च सम्बन्धो दृष्टः कायवतामपि।
देशभेदविकल्पेऽपि न भेदो ध्वनिशब्दयोः।।९५।।
ग्रहणग्राह्ययोः सिद्धा योग्यता नियता यथा।
व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावेन तथैव स्फोटनादयोः।।९६।।
सदृशग्रहणानां च गन्धादीनां प्रकाशकम्।
निमित्तं नियतं लोके प्रतिद्रव्यमवस्थितम्।।९७।।
प्रकाशकानां भेदांश्च प्रकाश्योऽर्थोऽनुवर्तते।
तैलोदकादिभेदे तत्प्रत्यक्षं प्रतिविम्बके।।९८।।
विरुद्ध-परिमाणेषु वज्रादर्शतलादिषु८।
पर्वतादिसरूपाणां भावानां नास्ति सम्भवः।।९९।।
तस्मादभिन्नकालेष वर्ण-वाक्य-पदादिषु।
वृत्तिकालः स्वकालश्च नादभेदाद्विभज्यते।।१००।।
यः संयोगविभागाभ्यां करणैरुपजन्यते।
स स्फोटः शब्दजाः शब्दा ध्वनयोन्यैरुदाहृताः।।१०१।।
अल्पे महति वा शब्दे स्फोटकालो न भिद्यते।

परस्तु शब्दसन्तानः प्रचयापचयात्मकः।।१०२।।
दूरात् प्रभेव दीपस्य ध्वनिमात्रं तु लक्ष्यते।
घण्टादीनां च शब्देषु व्यक्तो भेदः स दृश्यते।।१०३।।
द्रव्याभिघातात् प्रचितौ भिन्नौ दीर्घप्लुतावपि।
कम्पे तुपरते जाता नादा वृत्तेर्विशेषकाः।।१०४।।
अनवस्थितकम्पेऽपि करणे ध्वनयोऽपरे।
स्फोटादेवोपजायन्ते ज्वाला ज्वालान्तरादिव।।१०५।।
वायोरपूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते।
कैश्चिद् दर्शनभेदौ हि प्रवादेष्वनवस्थितः।।१०६।।
अजस्रवृत्तिर्यः शब्दः सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यते।।
व्यजनाद्वायुरिव स स्वनिमित्तात् प्रचीयते।।१०७।।
तस्य प्राणे च या शक्तिर्या च बुद्धौ व्यवस्थिता
विवर्तमाना स्थानेषु सैषा भेदं प्रपद्यते।।१०८।।
शब्देष्वेवाश्रिता शक्तिर्विश्वस्यास्य निबन्धनी।
यन्नेत्रः प्रतिमात्मायं भेदरूपः प्रतीयते।। १०९।।
षड्जादिभेदः शब्देन व्याख्यातो रूप्यते यतः।
तस्मादर्थविधाः सर्वाः शब्दमात्रासु निश्रिताः।।११०।।
शब्दस्य परिणामोऽयमित्याम्नयविदो विदुः।
छन्दोभ्य एव प्रथममेतद् विश्वं व्यवर्तत।।१११।।
इतिकर्तव्यता लोके सर्वा शब्दव्यपाश्रया।
यां पूर्वाहितसंस्कारो बालोऽपि प्रतिपद्यते।।११२
आद्यः करणविन्यासः प्राणस्योर्ध्वं समीरणम्।
स्थानानामभिघातश्च न विना शब्दभावनाम्।।११३।।
न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते।।११४।।
वाग्रूपता चेदुत्क्रामेदवबोधस्य शश्वती।
न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी।।११५।।
सा सर्वविद्याशिल्पानां कलानां चोपबन्धनी।
तद्वशादभिनिष्पन्नं सर्वं वस्तु विभज्यते।।११६।।
सैषा संसारिणां संज्ञा बहिरन्तश्च वर्तते।
तन्मात्रामव्यतिक्रान्तं चैतन्यं सर्वजन्तुषु।।११७।।
प्रविभागे यथा कर्ता तया कार्ये प्रवर्तते।
अविभागे तथा सैव कार्यत्वेनावतिष्ठते।।११८।।
स्वमात्रा परमात्रा वा श्रुत्या प्रकम्पते यथा।
तथैव रूढतामेति तया ह्यर्थो विधीयते।।११९।।
अत्यन्तमतथाभूते निमित्ते श्रुत्युयाश्रयात्।

दृश्यतेऽलातचक्रादौ वस्त्वाकारनिरूपणा।।१२०।।
अपि प्रयोक्तुरात्मानं शब्दमन्तरवस्थितम्।
प्राहुर्महान्तमृषभं येन सायुज्यमिष्यते।।१२१।।
तस्माद्य: शब्दसंस्कार: सा सिद्धि: परमात्मन:
तस्य प्रवृत्तितत्त्वज्ञस्तद् ब्रह्मामृतमश्नुते।।१२२।।
न जात्वकर्तृकं कश्चिदागमं प्रतिपद्यते।
बीजं सर्वागमापाये त्रय्यैवातो व्यवस्थिता।।१२३।।
अस्तं यातेषु वादेषु कर्तृष्वन्येष्वसत्स्वपि।
शरुतिस्मृत्युदितं कर्म लोको न व्यतिवर्तते।।१२४।।
ज्ञाने स्वाभाविके नार्थ: शास्त्रै: कश्चन विद्यते।
धर्मो ज्ञानस्य हेतुश्चेत् तस्याम्नायो निबन्धनम्।।१२५।।
वेदशास्त्राविरोधो च तर्कश्चक्षुरपश्यताम्।
रूपमात्राद्धि वाक्यार्थ: केवलान्नावतिष्ठते।।१२६।।
सतोऽविवक्षा पारार्थ्यं व्यक्तिरर्थस्य लैङ्गिकी।
इति न्यायो बहुविधस्तर्केण प्रविभज्यते।।१२७।।
शब्दानामेव सा शक्ति: तर्को य: पुरुषाश्रय:।
शब्दाननुगतो न्यायोऽनागमेष्वनिबन्धन:।।१२८।।
रूपादयो यथा दृष्टा: प्रत्यर्थं यतशक्तय:।
शब्दास्तथैव दृश्यन्ते विषापहरणादिषु।।१२९।।
यथैषां तत्र सामर्थ्यं धर्मेऽप्येवं प्रतीयताम्।
साधुनां साधुभिस्तस्माद्वाच्यमभ्युदयार्थिनाम्।।१३०।।
सर्वोऽदृष्टफलानर्थानागमात् प्रतिपद्यते।
विपरीतं च सर्वत्र शक्यते वक्तुमागमे।।१३१।।
साधुत्वज्ञानविषया सैषा व्याकरणस्मृति:।
अविच्छेदेन शिष्टानामिदं स्मृतिनिबन्धनम्।।१३२।।
वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भूतम्।
अनेकतीर्थभेदायास्त्रय्या वाच: परं पदम्।।१३३।।
तद्विभागाविभागाभ्यां क्रियमाणमवस्थितम्।
स्वभावज्ञैश्च भावानां दृश्यन्ते शब्दशक्तय:।।१३४।।
अनादिमव्यवच्छिन्नां श्रुतिमाहुरकर्तृकाम्।
शिष्टैर्निबध्यमाना तु न व्यवच्छिद्यते स्मृति:।।१३५।।
अविभागाद्विवृत्तानामभिख्या स्वप्नवच्छ्रुतौ।
भावतत्त्वं तु विज्ञाय लिंगेभ्यो विहिता स्मृति:।।१३६।।
कायवाग्बुद्धिविषया ये मला: समवस्थिता:।
चिकित्सालक्षणाध्यात्मशास्त्रैस्तेषां विशुद्धय:।।१३७।।
शब्द: संस्कारहीनो यो गौरिति प्रयुयुक्षिते।

तमपभ्रंशमिच्छन्ति विशिष्टार्थनिवेशिनम्।।१३८।।
अस्वगोण्यादयः शब्दाः साधवो विषयान्तरे।
निमित्तभेदात् सर्वत्र साधुत्वं च व्यवस्थितम्।।१३९।।
ते साधुष्वनुमानेन प्रत्ययोत्पत्तिहेतवः।
तादात्म्यमुपगम्येव शब्दार्थस्य प्रकाशकाः।।१४०।।
न शिष्टैरनुगम्यन्ते पर्याया इव साधवः।
ते यतः स्मृतिशास्त्रेण तस्मात्साक्षादवाचकाः।।१४१।।
अम्बाम्बेति यथा बालः शिक्षमाणः प्रभाषते।
अव्यक्तं तद्विदांतेन व्यक्ते भवति निश्चयः।।१४२।।
एवं साधौ प्रयोक्तव्ये योऽपभ्रंशः प्रयुज्यते।
तेन साधुव्यवहितः कश्चिदर्थोऽभिधीयते।।१४३।।
पारम्पर्यादपभ्रंशा विगुणेष्वभिधातृषु।
प्रसिदआधिमागता येषु तेषां साधुरवाचकः।।१४४।
दैवी वाग्व्यतिकीर्णेयमशक्तैरभिधातृभिः।
अनित्यदर्शिनां त्वस्मिन् वादे बुद्धिविपर्ययः।।१४५।।
उभयेषामप्यविच्छेदाद् अन्यशब्दविवक्षया।
योन्यः प्रयुज्जते शब्दो न सोर्थस्याभिधायकः।।१४६।।

UNIT-6

व्याकरणम्

JUNE – 2012

परिभाषा –

1. वृद्धिसंज्ञाविधायकं सूत्रं किम्?
   (a) वृद्धिरेचि
   (b) वृद्धिरादैच्
   (c) इको यणचि
   (d) आद्गुण:

2. घि-संज्ञा केन सूत्रेण भवति?
   (a) यू स्त्र्याख्यौ नदी
   (b) अचोऽन्त्यादि
   (c) पर: सन्निकर्ष: संहिता
   (d) शेषो घ्यसखि

3. अधोनिर्दिष्टानां समीचीनां तालिकां विचिनुत –

(a) अभिनिविशश्च	(i) तुल्यास्यप्रयत्नम्
(b) अपृक्त	(ii) बहुव्रीहि:
(c) चित्रगु:	(iii) कर्मसंज्ञा
(d) सवर्णम्	(iv) एकाल् प्रत्यय:

	(a)	(b)	(c)	(d)
(A)	2	1	3	4
(B)	1	2	4	3
(C)	3	4	2	1
(D)	4	3	1	2

4. वर्णानामतिशायित: सन्निधि: किं संज्ञक: स्यात्?
   (a) उदात्त:
   (b) अनुदात्त:
   (c) स्वरित:
   (d) संहिता

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	26	b	6.1.4
2	27	d	6.1.7
3	32	c	6.1.9
4	33	d	6.1.1

D-12

1. गुण संज्ञा विधायकं सुत्रं किम् ?
   (a) वृद्धिरेचि
   (b) अक: सवर्णे दीर्घ:
   (c) आदगुण:
   (d) अदेङ गुण:

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
2	30	d	6.1.3

June – 13

1. वर्णनामतिशायित: सन्निधि: उच्यते
   (a) संयोग:
   (b) संहिता
   (c) सवर्णम्
   (d) अनुनासिक:

2. वृद्धिसंज्ञाविधायकं सूत्रं किम् ?
   (a) वृद्धिरेचि
   (b) वृद्धिरादैच्
   (c) आदगुण:
   (d) एङि पररूपम्

3. एकाल् प्रत्यय: क: भवति ?
   (a) संयोग:
   (b) अपृक्त:
   (c) उपधा
   (d) वृद्धि:

4. अधस्तनयुम्नानां समीचीनां तालिकां चिनुत:

(a) सवर्णम्	(i) उपसर्जनं पूर्वम्
(b) नदी	(ii) हेतौ
(c) अधिहरि	(iii) तुल्यास्यप्रयत्नम्
(d) दण्डेन घट:	(iv) यू स्त्र्याख्यौ

	(a)	(b)	(c)	(d)
(A)	1	2	3	4
(B)	2	3	4	1
(C)	3	4	1	2
(D)	4	1	3	2

5. ग्रामनी + सु – इत्यत्र अपृक्तसंज्ञा कस्य भवति ?
   (a) सु इत्यस्य
   (b) स् इत्यस्य
   (c) ग्रामणी इत्यस्य
   (d) ग्रामणी + सु इत्यस्य

6. अस्य शब्दस्य नदी संज्ञा नास्ति -
   (a) नदी
   (b) साध्वी
   (c) स्त्री:
   (d) ग्रामणी:

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	26	b	6.1.1
2	27	b	6.1.4
3	31	b	6.1.9
4	34	c	6.1.6 / 6.1.13
5	26	b	6.1
6	27	d	6.1

D-14

1. विभाषा-संज्ञाविधायकं सूत्रं किम् ?
   (a) विभाषा चे:
   (b) विभाषा ङिश्यो:
   (c) विभाषा दिक्समासे बहव्रीहौ
   (d) न वेति विभाषा

2. अपृक्त एकाल् प्रत्यय: - इति सूत्रे अल् इत्यनेन किं गृह्यते ?
   (a) वर्णा:
   (b) धातव:
   (c) स्वरा:
   (d) प्रातिपदिकम्

3. सामान्यतया घि संज्ञा कस्य भवति ?
   (a) पुंलिङ्गशब्दस्य
   (b) लिङ्गशब्दस्य
   (c) नपुसकलिङ्गशब्दस्य
   (d) अलिङ्गशब्दस्य

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	26	b	6.1.12
2	27	a	6.1
3	33	b	6.1.7

D-15

1. सखन् इत्यत्र उपधासंज्ञा कस्य भवति ?
   (a) खकारोत्तरवर्तिन: अन् इत्यस्य
   (b) सकारस्य
   (c) खकारोत्तरवर्तिन: अकारस्य
   (d) सकारोत्तरवर्तिन: अकारस्य

2. शक इत्यत्र टिसंज्ञा कस्यांशस्य भवति ?
   (a) क-इत्यस्य
   (b) श-इत्यस्य
   (c) ककारोत्तरवर्तिन: अकारस्य
   (d) शकारोत्तवर्तिन: अकारस्य

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	27	a	6.1.8
2	26	c	6.1.14

June – 16

1. वर्णनामतिशयित: सन्निधि: को भवति ?
   (a) घि संज्ञ:
   (b) उपदासंज्ञ:
   (c) निष्ठासंज्ञ:
   (d) संहितासंज्ञ:

2. अधोलिखितेषु कस्य सर्वणामस्थानसंज्ञा भवति ?
   (a) टा-इत्यस्य
   (b) ङे-इत्यस्य
   (c) शि-इत्यस्य
   (d) ङि-इत्यस्य

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	17	d	6.1.1
2	18	c	6.1.16

June – 17

1. अन्त्यादल: पूर्ववर्णस्य का संज्ञा भवति ?
   (a) अपृक्तसंज्ञा
   (b) उपधासंज्ञा
   (c) टिसंज्ञा
   (d) सर्वनामस्थानसंज्ञा

2. निषेध-विकल्पयों संज्ञा का ?
   (a) अपृक्तसंज्ञा
   (b) विभाषासंज्ञा
   (c) उपाधिसंज्ञा
   (d) प्रगृह्यसंज्ञा

3. सुडनपुंसकस्येति सूत्रेण का संज्ञा क्रियते ?
   (a) सर्वनामस्थानसंज्ञा
   (b) निष्ठा संज्ञा
   (c) प्रातिपदिकसंज्ञा
   (d) पदसंज्ञा

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	30	b	6.1.8
2	31	b	6.1.12
3	32	a	6.1.16

JUNE – 2012

समासः –

1. पाणिपादम् – अस्मिन् समासविग्रहः भवति –
   (a) पाणी च पादौ च
   (b) पाणिः च पादम् च
   (c) पाणिना च पादेन च
   (d) पाणिं च पादौ च

2. कुक्कुटमयूर्यौ – इत्यस्य पदस्य लौकिकविग्रहः भवति -
   (a) कुक्कुटश्च मयुरी च
   (b) कुक्कुटञ्च मयुरञ्च
   (c) कुक्कुटस्य च मयुर्थाश्च
   (d) कुक्कुटौ च मयुर्यो च

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	29	a	6.4.4
2	31	a	6.4.2

D-12

1. निर्मक्षिकम् – अस्य पदस्य लौकिकविग्रह: भवति -
   (a) निर् + मक्षिका + अम्
   (b) मक्षिका +टा +निर्
   (c) मक्षिक + सुं + निर्
   (d) मक्षिका + आम् +निर्

2. समासशास्त्रे प्रथमादनिर्दिष्टं किं भवति ?
   (a) उपसर्ग:
   (b) अव्ययम्
   (c) उपसर्जनम्
   (d) प्रातिपदिकम्

3. द्वियमुनम् इत्यत्र क: समास: ?
   (a) दिगु:
   (b) द्वन्द्व:
   (c) अव्ययीभाव:
   (d) तत्पुरुष:

4. अधस्तनयुग्मानां समीचीनां तालिकां विचिनुत –

(a) हलोऽन्तरा:	(i) केवलसमास:
(b) विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्त:	(ii) संयोग:
(c) प्रायेणन्यपदार्थप्रधान:	(iii) इत्थम्भूतेलक्षणे
(d) जटाभिस्तापस:	(iv) बहुव्रीहि:

	(a)	(b)	(c)	(d)
(A)	3	3	2	1
(B)	2	1	4	3
(C)	3	4	2	1
(D)	4	3	1	2

5. भूतबलिः इत्यत्र समासः केन सूत्रेण विधीयते ?
   (a) कतृकरणे कृता बहुलम्
   (b) चतुर्थी तदर्थार्थबिहितसुखरक्षितैः
   (c) पञ्चमी भयेन
   (d) सप्तमी शौण्डेः

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	27	d	6.4.1
2	29	c	6.4.1
3	32	c	6.4.1
4	33	c	6.4
5	34	b	6.4.2

June - 13

1. प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधान: क: समास: ?-
   (a) द्विगु:
   (b) द्वन्द्व:
   (c) बहुव्रीहि:
   (d) अव्ययीभाव:

2. पञ्चगङ्गम् – इत्यत्र् समासविधायकं सूत्रं किम् ?
   (a) संख्यापूर्वो दिगु:
   (b) नदीभिश्च
   (c) चार्थे द्वन्द्व:
   (d) अनेकमन्यपदार्थे

3. अव्ययीभावसमासे साग्नि इत्युदाहरणे अग्निरुच्यते
   (a) देव:
   (b) दाहक:
   (c) पाचक:
   (d) ग्रन्थ:

4. सुपात् इत्यत्र क: समास: ?
   (a) तत्पुरुष:
   (b) बहुव्रीहि:
   (c) द्वन्द्व:
   (d) अव्ययीभाव:

5. समुद्रम् इत्यत्र सु अव्ययस्यार्थ: –
   (a) समीपम्
   (b) शोभनम्
   (c) समृद्धि:
   (d) युगपत्

6. तत्पुरुषे समासे कस्य पदार्थस्य प्रधानता भवति ?
   (a) पूर्वपदार्थस्य
   (b) उत्तरपदार्थस्य
   (c) अन्यपदाथस्य
   (d) उभयपदार्थस्य

7. राजदन्ता: अस्य लौकिम् विग्रहवाक्यम् भवति –
   (a) राज्ञाम् दन्ता:
   (b) दन्तानाम् राजान:
   (c) दन्तानाम् राजानम्
   (d) दन्त + आम् + राजन् + जस्

8. कर्मधारयसंज्ञा भवति –
   (a) अव्ययीभावस्य
   (b) समानाधिकरणस्य तत्पुरुषस्य
   (c) असामनाधिकरण्यस् तत्पुरुषस्य
   (d) समानादिकरणस्य बहुव्रीहे:

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	30	d	6.4
2	33	b	6.4.1
3	20	d	6.4.1
4	30	b	6.4.3
5	32	c	6.4.1
6	33	b	6.4
7	34	b	6.4.4
8	35	b	6.4.2

D-14

1. पञ्चमीं विना सार्वविभक्तिक: अम् भावं कस्मिन् समासे विधीयते ?
   (a) तत्पुरुषे
   (b) वहुव्रीहौ
   (c) द्वन्द्वे
   (d) अव्ययीभाव:

2. द्वयङ्गुलम् इत्यत्र को लौकिकविग्रह: ?
   (a) द्वयो: अङ्गुल्यो: समाहार:
   (b) द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य
   (c) द्वे आङ्गुली यस्य
   (d) द्वि च अङ्गुलिश्च

3. चौराद् भयम् चौरभयम् इत्यत्र पञ्चमीविभक्ति केन सूत्रेण ?
   (a) पराजेरसोढ़
   (b) भीत्रार्थानां भयहेतु:
   (c) रुच्यर्थानां प्रीयमाण:
   (d) हेतौ

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	30	d	
2	31	b	6.4.2
3	35		

D-15

1. दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञ इत्यनेन किं विधीयते ?
   (a) टच्-प्रत्य:
   (b) ञ-प्रत्यय:
   (c) पुंवद्भाव:
   (d) एकवद्भाव:

2. रूपवती भार्या यस्य इत्यस्य समस्तपदं भवति –
   (a) रूपवतीभार्य:
   (b) रूपवतीभार्यम्
   (c) रूपवद्भार्य:
   (d) रूपव्दभार्या

3. महांश्च असौ राजा इत्यस्य समस्तपदं भवति –
   (a) महाराज:
   (b) महाराजम्
   (c) महाराजा
   (d) महद्राज:

4. गवाम् अक्षि इव इत्यत्र समस्तपदमस्ति –
   (a) गवाक्षी
   (b) गवाक्षा
   (c) गवाक्षम्
   (d) गवाक्ष:

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	28	b	6.4.2
2	29	c	6.4.3
3	30	a	6.4.2
4	31	d	6.4.2

June – 16

1. अधिगोपम् इत्यत्राव्ययीभावसमासः कस्मिन्नर्थे भवति ?
   (a) समीपार्थे
   (b) अत्ययार्थे
   (c) विभक्त्यर्थे
   (d) साकल्यार्थे

2. व्यधिकरणबहुब्रीहिसमासे किं ज्ञापकम् ?
   (a) अनेकमन्यपदार्थे इत्यत्र अनेक ग्रहणम्
   (b) हलन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् इत्यत्र संज्ञायाम् इत्यस्य ग्रहणम्
   (c) सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ इत्यत्र सप्तमी इत्यस्य ग्रहणम्
   (d) शेषो बहुव्रीहिः इत्यत्र शेष ग्रहणम्

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	15	c	6.4.1
2	16		6.4.3

June – 17

1. अनुविष्णु इत्यत्र अवयं विभक्ति-समीप-समृद्धि इत्यादिसूत्रेण कस्मिन् अर्थेऽव्ययीभावसमासः ?
   (a) समीपार्थे
   (b) असम्प्रत्यर्थे
   (c) पश्चादर्थे
   (d) आनुपूर्वार्थे

2. व्यूढ़ोरस्कः इत्यत्र कीदृशः समासः ?
   (a) अव्ययीभावः
   (b) तत्पुरुषः
   (c) द्वन्द्वः
   (d) बहुव्रीहिः

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	33	c	6.4.1
2	34	d	6.4.3

June – 18 P-2

1. महद् यशो यस्य सः इति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे कः प्रयोगः ?
   (a) महायशः
   (b) महायशसः
   (c) महायशाः
   (d) महायशष्कः

2. कुगतिप्रादयः इति समासविधायकसूत्रस्य किमुदाहरणम् नास्ति ?
   (a) पटपटाकृत्य
   (b) कुम्भकारः
   (c) सुपुरुषः
   (d) हस्तेकृत्य

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	27	c	6.4.3
2	28	c	6.4.2

तद्धितप्रत्यय (अपत्यार्थक एवं मत्वर्थीय)

June – 16

1. एषु शुद्धो मत्वर्थीयप्रयोग: क: ?
   (a) विद्युद्वान्
   (b) विद्युद्मान्
   (c) विद्युत्वान्
   (d) विद्यत्मान्

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	19	c	6.5.2

June – 17

1. अधोनिर्दिष्टेषु मनो: स्त्री इति विग्रहे स्त्रीलिङ्गे अशुद्ध: प्रयोग: क: ?
   (a) मनायी
   (b) मनावी
   (c) मन्वी
   (d) मनु:

2. लोमन् शब्दस्य मत्वर्थीय: शुद्धप्रयोग: क: ?
   (a) लोमन:
   (b) लोमिक:
   (c) लोमिल:
   (d) लोमश:

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	16	c	19
2	21	d	6.5.2

June – 18

1. विद्वांस: सन्ति अस्मिन् इति विग्रहे को मत्वर्थीय प्रयोग: ?
   (a) विद्वद्वान्
   (b) विदुष्मान्
   (c) विद्वत्वान्
   (d) विद्वन्मान्

2. या स्वयंमेवाध्यापिका सा किमुच्यते ?
   (a) उपाध्यायानी
   (b) उपाध्याया
   (c) आचार्यवानी
   (d) आचार्याणी

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	30	b	6.1.4
2	31	b	6.9

D – 18

1. भू + लिट् > ल् > तिप् > णल् – भू + अ – इति स्थिते किम् कार्यम् भवति ?
   (a) इको यणचि। - इति यणादेश:
   (b) लिटि धातोरनभ्यास्य। - इति दितम्।
   (c) भुवो वुग्लुङिलटो:। - इति वुगागम:।
   (d) सार्वधातुकार्द्धधातुकयो;। – इति गुण:

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	26	c	6.6.a (14)

D – 15

1. लोटो लङ्वत् इति सूत्रेण अधोलिखितविकल्पमात्रेषु किमभिप्रेतम् ?
   (a) अडागमः
   (b) आडागमः
   (c) ह्यादेशः
   (d) सलोपः

2. इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः इति सूत्रेण किं विधीयते ?
   (a) आम्प्रत्ययः
   (b) लुक्
   (c) सलोपः
   (d) क्राद्यानुप्रयोगः

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	25	d	6.6.a (20)
2	26	a	6.6.b (5)

June – 16

1. अधोलिखितप्रयोगेषु इण: षीध्वं-लुङ्-लिटां धेट्ङ्गात् इति भ्वादिगणीयसुत्रस्योदाहरणं किमस्ति ?
   (a) एधध्वे
   (b) एधाञ्चकृढ्वे
   (c) एधिह्यध्वे
   (d) एधध्वम्

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	18	b	6.6.b (6)

June – 17

1. एध धातो: आर्शीलिङि उत्तमपुरुषेकवचने किं रूपम् ?
   (a) एधेय
   (b) एधिषीय
   (c) एधिताहे
   (d) ऐधिषि

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	19	b	6.6.b

June – 18

1. एध धातो: लुङ्लकारे प्रथमपुरुषबहुवचने क: प्रयोग: ?
   (a) ऐधन्त
   (b) ऐधिष्ट
   (c) ऐधिषत
   (d) ऐधत

2. लोटो लङ्वत् इति सूत्रप्रवृत्ति: कस्मिन् प्रयोग जाता ?
   (a) अभव:
   (b) भवाम
   (c) भवेताम्
   (d) अभविष्यत्

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	25	c	6.6.b
2	26	c	6.6.a

June – 2013

1. क्तक्तवतू इत्यनयो: का संज्ञा भवति ?

(a) नदी

(b) घि

(c) उपधा

(d) निष्ठा

D-15

1. दन्तुर: इत्यत्र क: प्रत्यय: ?

(a) र

(b) अच्

(c) इरच्

(d) उरच्

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	28	d	6.5.2

June - 16

वास्तव्य: इत्यत्र वस् धातो: तव्यत् प्रत्ययो भवति कस्मिन्नर्थे ?

(a) कर्तरि

(b) कर्मणि

(c) भावे

(d) स्वार्थे

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	20	a	6.8

June - 17

1. वच् धातोरशब्दसंज्ञायां ण्यत्प्रत्यान्तं किं रूपम् ?
   (a) वाच्यम्
   (b) वाक्यम्
   (c) वच्यम्
   (d) उच्यम्

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	18	a	6.8

June - 18

1. प्रगृह्यम् इत्यत्र कः कृत्यप्रत्ययः ?
   (a) ण्यत्
   (b) यत्
   (c) क्यप्
   (d) तव्यत्

2. निम्नाङ्कितेषु प्रगृह्यम् इति संज्ञाविधायकं सूत्रं किमस्ति ?
   (a) ओत्
   (b) तरप्तमपौ घः
   (c) तृतीयासमासे
   (d) आद्यन्तवदेकस्मिन्

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	29	c	6.8
2	37	a	6.1

D-12

1. अधोऽङ्कितानां युग्मानां समीचीनां तालिकां चिनुत –

(a) दूरान्तिकार्थैः (i) डारौरसः

(b) वयसि (ii) षष्ठ्यन्यतरस्याम्

(c) लुट्: प्रथमस्य (iii) लिटि

(d) कृञ्चानुप्रयुज्यते (iv) प्रथमे

	(a)	(b)	(c)	(d)
(A)	3	4	1	21
(B)	2	4	1	3
(C)	2	3	4	1
(D)	4	3	2	1

2. प्राङ्मुखी इत्यत्र ङीष् केन सूत्रेण विधीयते ?

(a) नखमुखात्संज्ञायाम्

(b) जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्

(c) क्रीतात्करणपूर्वात्

(d) दिक्पूर्वपदान्ङीप्

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	27	b	6.9 (9)
2	29	d	6.9

June - 13

1. सीमा इत्यत्र ङीप् निषेधक: सूत्रं किम् ?
   (a) मन:
   (b) अनो बहुव्रीहे
   (c) टाबृचि
   (d) न यासयो:

Dec- 13

2. पच् + शप् > अ > शतृ अत् – पचत् – इत्यत्र स्त्रियाम् केन सूत्रेण क: प्रत्यय: भवति ?
   (a) उगिश्च। इति ङीप्
   (b) उगितश्च। इति ङीष्
   (c) अजाद्यष्टाप्।-इति टाप्
   (d) ऋन्नेभ्यो ङीप्। - इति ङीप्।

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	28	b	6.9
2	29	a	6.9 (3)

Dec- 15

1. सुमुखा शाला इत्यत्र स्वाङ्गलक्षणङीष् कथं न ?
   (a) अप्राणिस्थत्वात्
   (b) अमूर्तत्वात्
   (c) विकारजत्वात्
   (d) द्रवत्वात्

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	29	b	6.9

June – 2012

1. हेत्वर्थे का विभक्तिः ?
   (a) द्वितीया
   (b) तृतीया
   (c) चतुर्थी
   (d) पञ्चमी

2. ध्रुवमपाये — इत्यत्र किं कारकम् ?
   (a) करणम्
   (b) अपादानम्
   (c) सम्प्रदानम्
   (d) कर्म

3. चौराद् विभेति इत्यत्र अपादानं केन सूत्रेण विधीयते ?
   (a) पराजेरसोढ़ः
   (b) भीत्रार्थानां भयहेतुः
   (c) वारणार्थनामीप्सितः
   (d) विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्

4. चर्मणि द्वीपिनं हन्ति – इत्युदाहरणं कस्य भवति ?
   (a) निमित्तात् कर्मयोगे
   (b) साध्वसाधु प्रयोगे च
   (c) षष्ठी चानादरे
   (d) यतश्च निर्धारणम्

5. आख्यातोपयोगे इति सूत्रस्योदाहरणं किम् ?
   (a) मातुर्निलीयते कृष्णः
   (b) नटस्य गाथां शृणोति
   (c) उपाध्यायादधीते
   (d) हिमवतो गङ्गा प्रवहति

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	28	b	6.10.3(10)
2	30	b	6.10.5(1)
3	34	b	6.10.5(4)
4	35	a	6.10.7(4)
5	27	c	6.10.5(8)

Dec-12

1. कर्मणा यमभिप्रैति — इत्यत्र किम् कारकम् ?
   (a) कर्म
   (b) करणम्
   (c) सम्प्रदानम्
   (d) अधिकरणम्

2. ग्रामं – गच्छन् तृणं स्पृशति – इत्यत्र द्वितीयाविधायकं सूत्रं किम् ?
   (a) अकथितञ्च
   (b) स्पृहेरीप्सित:
   (c) कर्तुरीप्सिततमं कर्म
   (d) तथायुक्तं चानीप्सितम्

3. क्रियायां स्वातन्त्रेण विवक्षितोऽर्थ क: स्यत् ?
   (a) कर्म
   (b) करणम्
   (c) कर्ता
   (d) अधिकरणम्

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	26	c	6.10.4(1)
2	31	d	6.10.2
3	32	c	6.10.3(1)

June – 2013

1. कर्तु: क्रियया आप्तुमिष्टतमस्य कारकस्य का संज्ञा भवति ?
   (a) कर्ता
   (b) कर्म
   (c) करणम्
   (d) अधिकरणम्

2. अपादानादिविशेरविवक्षितस्य कारकस्य का संज्ञा ?
   (a) कर्ता
   (b) कर्म
   (c) करणम्
   (d) अधिकरणम्

3. हिमवतो गङ्गा प्रवहति – इत्यत्र किं सूत्रं प्रवर्तते ?
   (a) पराजेरसोढ़:
   (b) धारेरुत्तमर्ण:
   (c) जनिकर्तु: प्रकृति:
   (d) भुव: प्रभव:

4. अपवर्गे कयोस्तृतीया भवति ?
   (a) कर्तृकर्मणो:
   (b) हेतुकरणयो:
   (c) कालाध्वनो:
   (d) संज्ञासर्वनाम्नो:

Dec- 13

5. कारकप्रयोगदृष्ट्या वाक्यमिदम् शुद्धम् अस्ति – ?
   (a) भक्त: रोचते भक्ति:
   (b) देवदत्तम् श्लाघते
   (c) वैकुन्ठम् अध्यास्ते हरि:
   (d) वैकन्ठे अध्यास्ते हरि:

6. पुष्पाणि स्पृहयति – इत्यत्र पुष्पाणि इति पदम् अस्ति -
   (a) ईप्सिततमम्
   (b) ईप्सितम्
   (c) अनीप्सितम्
   (d) अनीप्सिततमम्

7. परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्। – इति सूत्रेण अन्यतरस्याम् का संज्ञा भवति ?
   (a) अपादानसंज्ञा
   (b) करणसंज्ञा
   (c) कर्मसंज्ञा
   (d) अधिकरणसंज्ञा

8. उपपदविभक्ते: कारकविभक्ति: बलीयसी – इत्यस्य उदाहरणमस्ति –
   (a) रामम् नमामि
   (b) नमस्करोति देवान्
   (c) गुरुणा सह शिष्य: गच्छति
   (d) यागाय याति

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	29	b	6.10.2
2	32	b	6.10.2
3	35	d	6.10.5(10)
4	36	c	6.10.3(5)
5	28	c	6.10.2
6	29	a	6.10.2
7	30	b	6.10.4(14)

Dec-14

1. भावलक्षणविषये का विभक्तिः ?
   (a) सप्तमी
   (b) षष्ठी
   (c) पञ्चमी
   (d) चतुर्थी

2. कारकप्रकरणे ण्यन्ताण्यन्तविचारः अधस्तनेषु कस्मिन् सूत्रे कृतः ?
   (a) गतिबुद्धिकर्माकर्मकानामणि कर्त्ता स नौ
   (b) अनुदित् सर्वणस्य
   (c) णेरनिटि
   (d) णो नः

3. अधस्तनयुग्मानां तालिकां चिनुत –

(a) रात्राह्नाहा	(i) ऊच्चैः नीचैः। कृष्णः श्रीः, ज्ञानम्
(b) अक्ष्नोऽदर्शनात्	(ii) अह्ना क्रोशेन वा अनुवाकोऽधीतः
(c) नियतोपस्थितिकः प्रातिपादिकार्थ	(iii) अहोरात्रः
(d) अपवर्गे तृतीया	(iv) गवाक्षः

	(a)	(b)	(c)	(d)
(A)	4	3	2	1
(B)	3	4	1	2
(C)	2	1	4	3
(D)	1	4	3	2

4. निर्धारणविषये कीदृशी विभक्तिव्यवस्था ?
   (a) तृतीय-पञ्चमौ
   (b) चतुर्थी-पञ्चम्यौ
   (c) पञ्चमी-षष्ठौ
   (d) षष्ठी-सप्तम्यौ

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	28	a	6.10.7 (5)
2	29	a	6.10.2
3	32	b	6.10.1 / 6.10.3
4	34	d	6.10.7(9)

Dec-15

1. उपकर्मप्रवचनीययोगे सप्तमी कस्मिन्नर्थे द्योत्येऽस्ति ?
   (a) हीने
   (b) अधिके
   (c) वीप्सायाम्
   (d) स्वस्वामिभावे

2. अधिकर्मप्रवचनीययोगे सप्तमी कस्मिन्नर्थे द्योतऽस्ति ?
   (a) हीने
   (b) अधिके
   (c) वीप्सायाम्
   (d) स्वस्वामिभावे

3. अधस्तनुग्मेभ्य: समीचीना तालिका चेतव्य –

(a) कर्तृकर्मणो: कृति:	(i) युक्तयोग:
(b) निष्ठा	(ii) शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति
(c) विभाषोपवर्गे	(iii) वीरपुरुषको ग्राम:
(d) अनेकमन्यपदार्थे	(iv) जगत: कर्ता कृष्ण:

	(a)	(b)	(c)	(d)
(A)	4	1	2	3
(B)	1	2	3	4
(C)	2	4	3	1
(D)	2	1	4	3

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	32	b	6.10.2
2	33	d	6.10.7(13)
3	34	a	6.10.6(18)

June - 16

1. अधिवसति वैकुण्ठं हरि: इत्यत्र कर्मसंज्ञाविधायकं सूत्रं किमस्ति ?
   (a) उपाध्याङ्वस:
   (b) अधि-शीङ्-स्थाऽऽसां कर्म
   (c) अधिरीश्वरे
   (d) अधिपरी अनर्थकौ

2. इत्थम्भूलक्षणे इति सूत्रस्योदाहरणं किम्भवति ?
   (a) जटाभिस्तापस:
   (b) जपमनु प्रावर्षत्
   (c) मासं कल्याणी
   (d) लक्षणेत्थम्भूताख्यान भागवीप्सासु प्रतिपर्यनव।

3. निमित्तात् कर्मयोगे इत्यत्र योग शब्दस्य भट्टोजिदीक्षितमते कोऽर्थ: ?
   (a) चित्तवृत्तिनिरोध:
   (b) संयोगसम्बन्ध: केवलम्
   (c) संयोग-समवायसम्बन्धौ
   (d) स्वरूपसम्बन्ध:

4. अधि रामे भू: इत्यत्र अधि शब्दस्य कर्मप्रवनीयसंज्ञाविधायकं सूत्रं किमस्ति ?
   (a) अधिरीश्वरे
   (b) उपोऽधिके च
   (c) अधि-परी अनर्थकौ
   (d) हीने

5. एषूदाहरणेषु वैषयिकाधारस्योदाहरणं किमस्ति ?
   (a) मोक्षे इच्छाऽस्ति
   (b) कटे आस्ते
   (c) स्थाल्यां पचति
   (d) सर्वस्मिन्नात्मास्ति

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	13	a	6.10.2
2	14	a	6.10.3(8)
3	19	c	6.10.7(4)
4	20	a	6.10.7(13)
5	59	a	6.10.7(2)

June - 17

1. सर्पिषोऽपि स्याद् इत्यत्र अपि शब्दस्य कर्मप्रवनीयसंज्ञा कस्मिन् अर्थे भवति ?
   (a) सम्भावनाद्योतकतायाम्
   (b) अन्ववसर्गद्योतकतायाम्
   (c) समुच्चयद्योतकतायाम्
   (d) पदार्थद्योतकतायाम्

2. अधिकरणवाचिनश्चे ति सूत्रस्योदाहरणं किं भवति ?
   (a) राज्ञा: मत:
   (b) द्विरह्नो भोजम्
   (c) शब्दानामनुशासनमाचार्यस्य
   (d) इदम् एषाम् आसितम्

3. क्रियामात्रिविषय – व्यापारनियतञ्च किम्भवति ?
   (a) हेतु:
   (b) करणम्
   (c) अधिकरणम्
   (d) सम्बन्ध:

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	35	d	6.10.2
2	36	b	6.10.7
3	20	a	6.10.3(10)

June-18

1. अधोलिखितानां केन सह कस्य सम्बन्धः ? इति समीचीनां तालिकां चिनुत।

(a) अपवर्गे तृतीया — (i) औदनं भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते।

(b) तथायुक्तं चाऽनीप्सितम् — (ii) प्रद्युम्नः कृष्णात् प्रति।

(c) धारेरत्तर्णः — (iii) क्रोशेन अनुवाकोऽधीतः।

(d) प्रतिनिधि –प्रतिदाने च यमात् — (iv) भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः

	(a)	(b)	(c)	(d)
(A)	3	1	4	2
(B)	3	2	4	1
(C)	2	3	1	4
(D)	4	2	3	1

2. पराजेरसोढ़ इत्यनेन सुत्रेण कतमं कारकं भवति ?

(a) अधिकरणम्

(b) सम्प्रदानम्

(c) अपादानम्

(d) करणम्

3. प्रातिपादिकम् इति संज्ञा केन सूत्रेण विधीयते ?

(a) प्रतिपादिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा

(b) प्रातिपादिकान्तनुम्विभक्तिषु च

(c) ङ्यापप्रातिपदिकात्

(d) अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	34	a	6.10.3 / 6.10.2
2	35	c	6.10.5(5)
3	36	d	6.1

परंस्मैपदं एवं आत्मनेपदविधान्

Dec-2012

rअनुदातेन उपदेश यो ङित् तदन्ताच्च धातो: लस्य स्थाने किं स्यात् ?

(a) परस्मैपदम्

(b) आत्मनेपदम्

(c) प्रतिपादिकम्

(d) आर्धधातुकम्

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	26	b	6.11.2

June -2013

1. भोजनकाले उपतिष्ठते इत्यत्रात्मनेपद विधायकं सूत्रं किम् ?
   (a) अकर्मकाच्च
   (b) उपमन्त्रकरणे
   (c) समप्रविभ्य: स्थ:
   (d) उद्योऽनूर्ध्वकरणे

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	27	a	6.11.2 (30)

Dec-2014

1. धर्ममुच्चरते इत्यत्र क्रियापदे आष्मनेपदविधायकं सूत्रं किम्?
   (a) उदश्चरः सकर्मकात्
   (b) अकर्मकाच्च
   (c) पूर्ववत्सनः
   (d) समस्तृतीयायुक्तात्

2. अनुकरोति इत्यत्र परस्मैपदविधायकं सूत्रं किम्?
   (a) अभिप्रत्यातिभ्यः क्षिपः
   (b) अनुपराभ्यं कृञः
   (c) परेर्मृषः
   (d) व्याङ्परिभ्यो रमः

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	28	a	6.11.2(57)
2	29	b	6.11.1(2)

Dec-2015

१. शत्रुमधिकुरुते इत्यत्र क्रियापदे आत्मनेपदविधायकं सूत्रं किम्?

(a) वेः शब्दकर्मणः

(b) अकर्मकाच्च

(c) अधेः प्रहसने

(d) उपपराभ्याम्

२. अध्यापयति वेदम् इत्यत्र क्रियापदे परस्मैपदविधायकं सूत्रं किम्?

(a) विभाषाऽकर्मकात्

(b) निगरणचलनार्थेभ्यश्च

(c) परेर्मृषः

(d) बुधयुधनशजनेङ्प्रत्रुस्त्रुभ्यो णेः

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	30	c	6.11.2(41)
2	31	d	6.11.1(7)

June - 17

1. अध्यापयति वेदम् — इत्यत्र क्रियापदे परस्मैपदविधायको नियम: क: ?
   (a) अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्
   (b) विभाषाऽकर्मकगत्
   (c) निगरणचलनार्थेक्यभ्यश्च
   (d) बुध-युध-नश-जनेङ्-प्रु-द्रु-स्रुभ्यो णे:

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	17	d	6.11.1(7)

June – 18

1. वृत्तिसर्गायतनेषु क्रम: इत्यात्मनेपदविधायकसूत्रस्य सर्गार्थक - क्रम् धातोरुदाहरणं चिनुत।?
   (a) अध्यायनाय क्रमते
   (b) ऋचि क्रमते बुद्धि:
   (c) क्रमन्तेऽस्मिन् शास्त्राणि
   (d) आक्रमते सूर्य:

2. बोधयति पदम् इत्यत्र परस्मैपदविधायकं किमस्ति पाणिनिसूत्रम् ?
   (a) विभाषाऽकर्मकात्
   (b) निगरणचलार्थेभ्यश्च
   (c) बुध-युध-नश-जनेङ्-प्रु-द्रु-स्रुभ्ये णे:
   (d) अणावकर्मकाच्चित्तवक्तर्तृकात्

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	32	c	6.11.2(45)
2	33	c	6.11.1(7)

June – 12

महाभाष्यम् -

1. माङ्गलिक आचार्यो महतो शास्त्रौघस्य मङ्गलोर्थमादित: किं प्रयुङ्क्ते ?
   (a) काव्यम्
   (b) नित्यशब्दम्
   (c) अनित्यशब्दम्
   (d) सिद्धशब्दम्

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	24	d	6.12.5

June – 13

1. महाभाष्यरीत्या चत्वारि शृङ्ग इत्यत्र किं चत्वारि पदेन गृह्यते ?
   (a) चत्वारो वेदा:
   (b) चत्वारो विद्याभ्यासकाल:
   (c) चत्वार: ऋत्विज:
   (d) नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च

2. काकुदमित्यत्र काकुशब्देनाभिप्रेतं किम् ?
   (a) लक्ष्यार्थ:
   (b) व्यङ्ग्यम्
   (c) जिह्वा
   (d) ध्वनि:

Dec – 13

3. स्थूला चासौ पृषती च — स्थूलपृषती। –इति विग्रहे कीदृशी स्वरव्यवस्था प्रवर्तते ?
   (a) पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्
   (b)उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्
   (c) समासान्तानुदात्तत्वम्
   (d) समासान्तोदात्तत्वम्

4. अथ गौरित्यत्र क: शव्द: ?
   (a) सास्ना-लाङ्गूल-ककुद-खुव-विषाण्यर्थरूपतम् स शव्द:
   (b) इङ्गितम् चेष्टितम् निमिषितम् स शब्द:
   (c) भिन्नेष्वभिन्नम् छिन्नेष्वछिन्नम् सामान्यभूतम् स शब्द:
   (d) येनिच्चारितेन सास्नालाङ्गूल-ककुद-खुर-विषाणिनाम् सम्प्रत्ययौ भवति स शव्द:।

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	25	d	6.12.3(8)
2	26	c	6.12.3(13)
3	24	d	6.12.2
4	25	d	6.12.1

Dec – 14

1. अथ गौरित्यत्र कः शब्दः इत्यनेन किं प्रतिपाद्यते ?

(a) ध्वनिः

(b) स्फोटः

(c) मात्रा

(d) स्वरः

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	25	a	6.12.1

Dec – 15

1. भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि इति पङ्क्तिः कस्मिन् प्रसङ्गे महाभाष्ये उद्धृता ? ?

(a) शब्दपरिभाष्यप्रसङ्गे

(b) व्याकरणाध्ययनप्रयोजनप्रसङ्गे

(c) शब्दार्थसम्बन्धप्रसङ्गे

(d) व्याकरणलक्षणप्रसङ्गे

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	24	b	6.12.3(10)

June -16

1. सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे इति भाष्यबार्त्तिके नित्यपर्यायवाची सिद्ध शब्द एवोपात्तो, न त्वसन्दि नित्य शब्दस्तत्र को हेतु: ?
   (a) अवधारणार्थे सिद्ध शब्दप्रयोगात
   (b) पूर्वपदलोप-परकस्य सिद्ध शब्दस्य प्रयोगात्
   (c) व्याख्यानतो विशेशषप्रतिपत्ते: सिद्ध शब्दस्य नित्यार्थकत्वात्
   (d) नित्यपर्यायिण: सिद्ध शब्दस्य

2. वृत्तिसमवायार्थो वर्णनामुपदेश: इत्यत्र समवाय शब्दस्य कोऽर्थ: ?
   (a) नित्यसम्बन्ध:
   (b) समूह:
   (c) वर्णानामानुपूव्येण सन्निवेश:
   (d) वृत्तिनियामकसम्बन्ध:

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	16	d	6.12.5
2	17	c	6.12.6(1)

June-17

1. शास्त्रपूर्वक प्रयोगेऽभ्यूदयः...., ..अत्र महाभाष्यानुसारं रिक्तस्थानं पूरयत।
   (a) कूपखननन्यायेन
   (b) तत्तुल्यं वेदशब्देन
   (c) स्नात्यनुलिप्तप्रकारेण
   (d) पांसूदकन्यायेन

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	22	b	6.12.5

June -18

1. ब्राह्मणेनावश्यं शब्दा ज्ञेया: कथनमिदं पत्रञ्जलिना कस्य व्याकरणप्रयोजनस्य विषये कृतम् –
   (a) रक्षाविषये
   (b) ऊहविषये
   (c) आगमविषये
   (d) लघुविषये

2. पतञ्जलिमतानुसारं शब्द: क: ?
   (a) अर्थरूपम्
   (b) यद् इङ्गितं चेष्टितम्
   (c) यद् भिन्नेष्वभिन्नं छिन्नेष्वच्छिन्नम्
   (d) प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनि:

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	38	c	6.12.2
2	39	d	6.12.1

D-12

1. शब्दस्यभिव्यक्तेः ऊर्ध्वं वृत्तिभेदे तु वैकृताः ध्वनयः समुपोहन्ते, तैः कः न भिद्यते ?
   (a) जीवात्मा
   (b) स्फोटात्मा
   (c) परमात्मा
   (d) काव्यात्मा

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	30	b	6.12

D-14

1. वाक्यपदीयकारेण स्फटग्रहणाय कीदृशो ध्वनिर्निर्दिष्टः ?

(a) नित्यः

(b) अनित्यः

(c) प्राकृतः

(d) वैकृतः

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	30	c	6.13

June -16

1. जन्मदयो विकारा: व्रह्मण: कां शक्तिमुपाश्रिता: भवन्ति ?
   (a) आवरणशक्तिकम्
   (b) आध्यात्मिकी शक्तिम्
   (c) कालशक्तिकम्
   (d) भिन्नात्मिकां शक्तिम्

2. अत्रातीतविपर्यास: केवलामनुपश्यति।
   छन्दस्यश्छन्दसां योनिमात्मा छन्दोमयीं तनुम्।। अस्याम् कारिकायाम् छन्दस: इत्यस्य शब्दस्य कोऽथ: ?
   (a) वेदार्थग्रहणसमर्थ:
   (b) स्वतन्त्र:
   (c) वैदिकछन्दसां निर्माता
   (d) वैदिकछन्दसां प्रयोग निष्णात:

3. स्फोट: भेदवान् कथं प्रतीयते ?
   (a) भिन्नद्रव्यानाम् अभिव्यक्तिसाधनात्
   (b) भिन्नोच्चारणात्
   (c) भिन्नार्थेषु प्रयोगात्
   (d) नादस्य क्रमजन्मत्वात्

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	56	c	6.13
2	57	a	6.13
3	58	b	6.13

June -17

1. वाक्यपदीयानुसारं स्फोटनादयो: सम्बन्ध: कीदृशो भवति ?
   (a) तरण्गप्रतिविम्बवत्
   (b) कार्यकारणवत्
   (c) जन्यजनकवत्
   (d) धूमाग्निवत्

2. वाक्यपदीयानुसारं स्फोट: कीदृशो भवति ?
   (a) सक्रम:
   (b) भेदवान्
   (c) अक्रम:
   (d) वर्णानुपूर्वी

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	34	a	6.13
2	35	b	6.13

June-18

1. परेषामसमाख्येयं मणिरुप्यादिविज्ञानं भर्त्तृरिदिशा कस्माज्जायते ?
   (a) शाब्दात्
   (b) अनुमानाद्
   (c) अभ्यासाद्
   (d) उपमानात्

2. भर्त्तृहरिदिसा को ब्रह्मामृतमश्नुते ?
   (a) शब्दप्रवृत्तितत्त्वज्ञः
   (b) पञ्चविंशतितत्त्वज्ञः
   (c) प्रमाणादिषोडशपदार्थनिष्णातः
   (d) याज्ञिकः

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	24	c	6.13
2	23	a	6.13